BAKI AVRASİYA UNİVERSİTETİ
Elmi-nəzəri jurnal

SİVİLİZASİYA

ЦИВИЛИЗАЦИЯ

CIVILIZATION

“Sivilizasiya” jurnalı Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövri elmi nəşrlərin siyahısında Tarix; Siyasi elmlər; Fəlsəfə və Sosiologiya; Filologiya elmləri; Pedaqoqika sahəsi üzrə elm sahələrinə daxil edilib.

Directory of Research Journals Indexing (DRJI) ilə indekslənmişdir.
Jurnal ildə 4 dəfə nəşr edilir.

Cild 11 №2 2022 (51)
Vol. 11 №2 2022 (51)
Том 11 №2 2022 (51)

BAKI – 2022

Təsisçi
Bakı Avrasiya Universiteti

Baş redaktor
F.e.d., prof. Hüseynli Nazim Ziyad oğlu

Baş redaktorun müavini
S.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızı

Məsul katib
Fil.ü.f.d., dos. Şıxıyeva Səadət Məmməd qızı

REDAKSİYA HEYƏTİ

Tarix və siyasi elmlər üzrə:

Prof. Dr. Attar Aygün (Türkiyə)
S.e.d., prof. Ryabova Yelena Lvovna (Rusiya)
T.e.d., prof. Nikonov Aleksandr Vasilyeviç (Rusiya)
T.e.d. Natia Mirianaşvili (Gürcüstan)
AMEA-nın həqiqi üzvü, t.e.d., prof. Bünyadov Teymur Əmiraslan oğlu
T.e.d., prof. Cəfərov Əsədulla Qüdrət oğlu
T.e.d., prof. İsgəndərov Anar Camal oğlu
T.e.d., prof. Qasımlı Musa Cəfər oğlu
T.e.d., prof. Şükürov Kərim Kərəm oğlu
T.e.f.d., dos. Mehdiyev Aqşin Şəfaət oğlu
T.e.ü.f.d. Rüstəmova Aybəniz Vilayət qızı
S.e.d., prof. Məmmədov Hikmət Baba oğlu
S.e.ü.f.d. Qasımov Səyavuş Kamran oğlu
S.e.d., prof. Nəsirli Elman Xudam oğlu (şöbə redaktoru)

Fəlsəfə və sosiologiya elmləri üzrə:

Prof. Dr. Günsel Suat (KKTC)
Prof.Dr. Məmmədov Nizami Mustafa oğlu (Rusiya)
Doç. Dr. Abdıldayev Kurmanbek (Qırğızıstan)
F.e.d., prof. Orucov Zahid Məlik oğlu (Rusiya)
AMEA-nın müxbir üzvü, prof. Əliyev Bəxtiyar Həmzə oğlu
F.e.d., prof. Rüstəmov İzzət Əşrəf oğlu
F.e.d., prof. Məmmədov Əziz Bəşir oğlu
F.e.d., prof. Talışlı Siyavuş Murtuza oğlu
F.e.f.d., dos. Məmmədov Hüseyn Qaraxan oğlu
F.e.f.d., dos. Qaraməmmədli Yasin Alı oğlu
F.e.f.d. Rəhimov Mütəllim Qara oğlu (şöbə redaktoru)

Filologiya elmləri üzrə:

Prof. Dr. Bozkurt İsmayıl (Türkiyə)
Prof. Dr. Koraş Hikmət (Türkiyə)
AMEA-nın müxbir üzvü, fil.e.d., prof. Cəfərov Nizami Qulu oğlu
Fil.e.d., prof. Qasımov Cəlal Əbil oğlu
Fil.e.d.,prof. Cəlilov Firudin Ağası oğlu

Fil.e.d.,prof. Qasımov İkram Ziyad oğlu
Fil.e.d. prof. Veysəlli Fəxrəddin Yadigar oğlu
Fil.e.d., dos. Rzayev Seyfəddin Gülverdi oğlu
Fil.ü.f.d, prof. Məmmədov Novruz İsmayıl oğlu
Fil.e.d., dos. Cəlil Fərəh Cabbar qızı
Fil.ü.f.d., dos. Quliyev Əsgər Qədir oğlu
Fil.ü.f.d., dos. Gündoğdu Səriyyə Gülağa qızı
Fil.ü.f.d., dos. Məmmədova Elmira Kekeç Fikrət qızı
Fil.ü.f.d., dos. Hüseynova Nigar Nazim qızı
Fil.ü.f.d., dos. Rzayeva Sevda Ramiz qızı
B/m. Musayev Nəsrəddin Musa oğlu
Fil.e.f.d., prof. Tahirzadə Ədalət Şərif oğlu (şöbə redaktoru)

Pedaqoqika sahəsi üzrə:

P.e.d., prof. Hüseynzadə Rüfət Lətif oğlu
P.ü.f.d., dos. Səmədov Oqtay Əlipaşa oğlu
Ps.ü.f.d., dos. Cavadov Rövşən Əli oğlu (şöbə redaktoru)

İqtisad elmləri üzrə:

İ.e.d., prof. Veduta Yelena Nikolayevna (Rusiya)
Assoc. Prof. Dr. Jose R.Hernandez-Carrion (İspaniya)
Doç. Dr. Faruk Mike (Türkiyə)
Dr. German Martinez Prats (Meksika)
İ.e.d., prof. Həsənli Yadulla Həmdulla oğlu
İ.e.d., prof. Məmmədov Elşad Yaqub oğlu
İ.ü.f.d., dos. Ələsgərova Flora Qəməndər qızı (şöbə redaktoru)

© Bakı Avrasiya Universitetinin nəşri, 2022

İ Ç İ N D Ə K İ L Ə R

FƏLSƏFƏ VƏ SOSİOLOGİYA

Нигяр ШАХГУСЕЙНБЕКОВА
Социальные институты и их взаимодействие в условиях современного общества.. 6

Məftunə İSMAYILOVA
Sosiologiyada məişət zorakılığı anlayışına nəzəri baxış................................ 12

Sara AĞAYEVA
Natamam ailələrin sosial statusu... 20

Nuray QİBLƏLİYEVA
Mənəvi dəyərlərin qaynaqları və fəlsəfi mahiyyəti.................................... 28

TARİX VƏ SİYASİ ELMLƏR

Sahib VƏLİYEV
Azərbaycan abidələr məskənidir.. 35

Назиля СОЛТАНОВА
Платформа Института физики НАН Азербайджана.............................. 42

Nərgiz CARÇIYEVA
İranın xarici təhlükəsizlik siyasətində nüvə proqramının yeri və rolu: ABŞ və İsrail faktoru.. 52

Seyda CEVİKEL, Fatma Betül AYDEMİR
Azerbaijan-Russia Relations in the Period from the First Karabakh War to the Victory in the Second Karabakh War………………………………………….... 63

Cəlal XƏLİLOV
Almaniya ilə Avropa İttifaqının siyasi münasibətləri...................................... 70

Vida ABBASZADƏ
Dini (islami) terrorizm faktoru və onun alman cəmiyyətində doğurduğu təhlükəsizlik problemləri.. 78

Sevinc MƏMMƏDOVA
Aprel çevrilişindən sonra Azərbaycan SSR-İran siyasi münasibətləri (aprel - dekabr 1920).. 86

Lamiyə AXUNDOVA
Enerji təhlükəsizliyi beynəlxalq təhlükəsizliyin tərkib hissəsi kimi.............................. 94

Şəfa ƏBDÜRRƏHİMOVA
I Dünya müharibəsindən sonra Fransa-Türkiyə BMM hökuməti yaxınlaşmasının iqtisadi səbəbləri.. 101

Aytaj BAGHIRLI
What are the Results of Gas Market Liberalization, in the Period of 2000-2003, with the Case Studies of United States of America and United Kingdom?.. 107

Сабина ГУСЕЙНОВА
Разработка информационных технологий для эффективной работы органов в самоуправлении... 115

FİLOLOGİYA

Seyfəddin ALTAYLI
Nəcməddin Kübrəvidən Həsənoğlunun şeyxi Əhməd Zakirə qədər: təsəvvüfi düşüncə tarixinə bir nəzər.. 120

PEDAQOQİKA

Вусаля ГАСАНОВА
Экологическая культура и образование – реальность.............................. 129

İQTİSADİ EİMLƏR

Ədalət ƏSƏDOV
Regionun maliyyə potensialının qiymətləndirilməsinin xidmət sahibkarlığının inkişafında rolu.. 134

Behbidalı NOVRUZLU
Birbaşa xarici investisiyaların inkişaf etməkdə olan ölkələrə təsiri.............. 140

Səxavət MİRZƏYEV
Rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalının elmi-nəzəri əsasları....................... 147

Aqil QURBANZADƏ
Azərbaycanda biznesin inkişafının müasir vəziyyətinin təhlili...................... 154

İlkin ZEYNALLI
Azərbaycanın iqtisadi inkişafında logistika infrastrukturunun rolu................. 160

Bizim müəlliflər.. 165

Düzəlişlər.. 167

Yazı qaydaları... 168

Правила написания.. 170

Rules of writing... 172

Yazı kuralları... 174

FƏLSƏFƏ VƏ SOSİOLOGİYA

UOT 316.33

СОЦИАЛЬНЫЕ ИНСТИТУТЫ И ИХ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА

Нигяр ШАХГУСЕЙНБЕКОВА*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 11 fevral 2022; çapa qəbul edilmişdir: 15 aprel 2022; online-da çap edilmişdir: 30 iyun 2022

Received: 11th of Feburary, 2021; accepted: 15 th of April, 2022; published online: 30 th of June, 2022

Ключевые слова: *социальный институт, институт образования, семья, здоровье, человеческий капитал*

Введение

Социальная практика современного мира выдвигает жизненно важные задачи определённых типов социальных отношений на путях формирования необходимых обязательных для членов определенного общества или определенной социальной группы. Это прежде всего относится к тем социальным отношениям, вступая в которые, члены социальной группы обеспечивают удовлетворение наиболее важных потребностей, необходимых для успешного функционирования группы как целостной социальной единицы. Так, потребность в воспроизводстве материальных благ и гуманитарных ценностей ориентирует человека в практической сфере прежде всего:

а) закреплять и поддерживать производственные отношения;

б) потребность социализировать подрастающее поколение и воспитывать молодежь на образцах культуры группы заставляет закреплять и поддерживать семейные отношения, отношения обучения молодых людей.

Современное общество формируется из системы социальных институтов и представляет собой довольно сложную совокупность политических, экономических, правовых, социальных и духовных отношений, которые обеспечивают целостность общества как социальной системы. «Социальный институт» является одним из фундаментальных понятий, важной категорией в социологической мысли.

Термин «институт» (от лат. institutum – установление, устройство) был внедрён в социологическую науку из юриспруденции, где он используется для обозначения комплекса норм, отвечающих за регулирование правовых отношений: институт собственности, институт наследования, институт брака. В социологической литературе термин «институт» стал использоваться с момента возникновения социологии и «охватывает широкий диапазон общественных отношений олицетворением социальных связей» [9, с. 215].

Г.Спенсер одним из первых ввёл в научный оборот понятие «социальный институт». Он впервые показал чёткую классификацию социальных институтов,

* *диссертант, Институт Философии НАНА, Университет «Азербайджан»*
e-mail: nigar.shah@mail.ru

открыв таким образом возможность институционального анализа общественной жизни.

«Эти, своего рода органы в сложной системе, каковой является общество, упорядочивают социальные отношения, согласуют их, объединяют отдельных индивидов, социальные группы и организации в одно системное целое – общество, обеспечивая его поступательное прогрессивное развитие». [2, с. 202]

Американский социолог Т.Веблен, основоположник институционализма, считает, что «социальные институты не только сами есть результат процесса отбора и приспособления, формирующего и преобладающие или господствующие типы отношений и духовную позицию; они в то же время являются особыми способами существования общества, которые образуют особую систему общественных отношений и, следовательно, в свою очередь выступают действенным фактором отбора». [3, с. 107]

Начиная с 20-х годов XX века исследования англо-американских социологов были посвящены в основном анализу социальных институтов. В их представлении «социальные институты предстают механизмами внедрения в сознание человека рационалистических установок и норм поведения личности в обществе [7, с. 3]. Чарльз Кули полагает, что социальные институты – это определенные установившиеся формы мышления [10].

В дальнейшем, институциональный подход развивали Э.Гидденс, Р.Мертон, Т.Парсонс, С.Хантигтон, И.Лейман, С.Фролов, Я.Щепаньский и другие. Противоположную позицию заняли функционалисты, среди которых можно назвать Э.Дюркгейма, Т. Веблена, Т. Парсонса, Р. Мертона.

Функционалисты, исследующие эти вопросы, считали, что социальные институты являются средством самореализации человека. Об этом свидетельствует структурно-функциональный подход, который связан с определением социального института как ценностно-нормативного комплекса, регулирующего поведения индивидов. Так, Т.Парсонс в своей структурно-функциональной теории чётко определил классическую концепцию социальных институтов. Он полагал, что институты осуществляет координацию социальных действий в общественной системе и тем самым обеспечивают её устойчивое функционирование. [7]

В современном обществе существует несколько основных социальных институтов, которые возникли на основе социальных потребностях. [4]

Институт политики, с помощью которого осуществляется распределение власти, устанавливается определенный порядок организации общественного бытия.

Институт экономики управляет экономической деятельностью, производством и распределением материальных благ.

Институт культуры представляет в комплексе довольно устойчивые и регламентированные способы формирования и распространения культуры, ее ценностей, системы культурных учреждений, ориентированной на социализацию личности, овладение ею культурными ценностями общества, обучение подрастающего поколения таким образом, чтобы оно могло интегрироваться в современную социальную структуру и утвердиться.

Рассмотрим поподробнее природу и функциональные назначения социальных институтов, стоящих у истоков формирования человеческого капитала, а также их взаимодействие в этом процессе. Этими институтами являются институт семьи, образования и здравоохранения.

Институт семьи и брака, являющийся классическим примером социального института, выполняет в обществе главную функцию – воспроизводство населения. Семья как социальный институт возникла с формированием общества. Процесс

формирования и функционирования семьи обусловлен ценностно-нормативными регуляторами. Наряду с репродуктивной функцией, семья выполняет важнейшую, воспитательную функцию. Эта функция подразумевает социализацию подростка и молодого поколения, в процессе которого закладывается фундамент духовного потенциала. Исходные пути социализации- сложный процесс, который протекает на пересечении системы семьи и системы образования в целом. Фундаментальной основой взаимодействия семьи и института образования является создание условий для успешной социализации и самореализации ребенка, становления его личности, формирования мотивации к учебному процессу, сохранения и профилактики физического, психического и морального здоровья, освоение жизненно важных навыков и компетенций, социальной адаптации. Также целью сотрудничества и координации институтов семьи и образования является гармонизация взаимоотношений между педагогическим коллективом, учениками и родителями, выявление и своевременное решение проблем семейного воспитания, социально-психологическая и социально-педагогическая поддержка семьи, помощь в формировании педагогической компетентности и повышении педагогической культуры родителей с целью повышения их ответственности за воспитание подрастающего поколения.

Институт образования – система объединений людей и учреждений, нацеленных на освоение знаниями, умениями и навыками, профессиональными и социальными компетенциями. Образование является одним из важнейших факторов, определяющих прогрессивное развитие общества, а также играет ключевую роль в формировании человеческого капитала, его духовно-профессиональных качеств. Институт образования ставит перед собой задачу последовательного обучения и воспитания, направленного на становление «Я – личностного» фундамента человека. Социальный институт образования осуществляет подготовку квалифицированных кадров, создают условия для поддержания и дальнейшего распространения научно-технического прогресса, развития экономики, рост инновационных технологий. Фактически построение устойчивого будущего для каждого зависит от уровня и качества его образования. [2]

Для формирования человеческого капитала наряду с образованием не менее важно физическое, психическое и моральное здоровье человека. Современное общество нуждается сегодня именно в таком человеческом потенциале, поскольку здоровый человек способен принести всестороннюю пользу своему обществу, вести его к устойчивому прогрессу. Здоровье – это главная человеческая ценность, с помощью которой человек может жить полноценной, насыщенной событиями жизнью и заниматься продуктивной деятельностью.

Сохранение и укрепление здоровья населения, пропаганда здорового образа жизни, оказание услуг в области медицины входит в прерогативу важнейшего из социальных институтов - института здравоохранения. Институт здравоохранения и социального обеспечения - система организаций и учреждений, целью которых является поддержание, сохранение и укрепление здоровья людей, профилактика, социальная поддержка и защита детей, инвалидов, престарелых, больных, многодетных семей и т.п.

Крайне важным показателем качества жизни общества и государства, описывающим не только сегодняшнее положение вещей, но и прогнозирующим ее развитие в будущем, является качество здоровья подрастающего поколения. Такие факторы, как безопасность государства, политическая стабильность и экономическое благополучие находятся в тесной причинно-следственной связи с потенциалом здоровья детей и молодежи. Необходимым на сегодняшний день является объединение усилий и конструктивное взаимодействие всех заинтересованных

сторон для реализации государственной политики в области сохранения и укрепления здоровья нации. Координация процессов в деле формирования здорового образа жизни и создания оптимальных условий в среде образования с целью сохранения здоровья обучающихся и повышения их физической активности, влияющей на академическую успеваемость должно способствовать формированию физически, психически и морально здоровой прогрессивной личности, достойного гражданина Азербайджанской Республики.

Каждый из социальных институтов представляет собой довольно устойчивую социокультурную среду, а вместе они создают одну единую систему. Исходя из функционально-организованных назначений социальных институтов, они призваны взаимно дополнять друг друга в рамках этой системы. Сотрудничество социальных институтов особенно важно в случае выполнения ими схожих функций. Так, исходя из вышеизложенного, мы полагаем, что тесное сотрудничество института образования с институтом семьи, институтом здравоохранения является сегодня чрезвычайно важным фундаментом для формирования конкурентоспособного человеческого капитала. В случае должной координации, согласованных мер и конструктивного взаимодействия социальных институтов образования, семьи и здравоохранения можно говорить о претворении в жизнь распоряжения «Азербайджан-2030: Национальные приоритеты социально-экономического развития», утвержденного Президентом Азербайджана Ильхамом Алиевым 2 февраля 2021 года. Согласно этому стратегическому документу, одним из пяти приоритетов является «конкурентный человеческий капитал и пространство современных инноваций» и успешная реализация этого приоритета предусматривает достижение следующих трех целей:

- образование в соответствии с требованиями XXI века;
- творческое и инновационное общество;
- здоровый образ жизни граждан. [11]

Взаимосвязь, координация и взаимная интеграция социальных институтов общества основывается на нижеследующих принципах:

- на принципе структуры личности человека, однородности его социальных нужд. Чтобы удовлетворять все свои потребности, человек должен одновременно участвовать в разных типах институтов, также как он одновременно является членом нескольких социальных групп; в этом отношении важно подчеркнуть взаимосвязь институтов, непосредственно влияющих на становление самой личности. Как мы указали выше, координация и продуктивное взаимодействие институтов семьи, образования и здравоохранения способствует формированию прогрессивной личности, отвечающей требованиям современности. Этот вопрос чрезвычайно актуален в условиях ухудшения здоровья подрастающего поколения, утрачивания духовных ценностей, насаждения массовой культуры, кризиса внутри институтов семьи и образования. [1]
- на принципе полного разделения труда и предметной связи выполняемых функций; социальные институты выполняют в обществе схожие функции, поэтому их продуктивное взаимодействие будет способствовать прогрессивному развитию современного общества, в то время как обособление может привести к торможению ряда важнейших процессов и негативным последствиям. [6] Так, школьник, приобретающий в стенах школы ряд заболеваний вследствие недостаточного взаимодействия институтов образования и здравоохранения и непринятых вовремя мер вырастет больным и немощным, а это означает, что в будущем он не сможет стать полноценным работником, что окажет негативное влияние на экономическое благополучие страны и приведёт к увеличению государственных затрат.

- на принципе гегемонии однотипных институтов; так, например, господство политических или социокультурных институтов в одном, а института религии в другом обществе. В качестве еще одного примера господства той или иной идеологии, можно показать доминантную роль церкви в средневековой Европе, а в противовес этому – атеизм как государственная идеология в СССР.

Вывод

Взаимно связанная система институтов образует сплоченную систему, обеспечивающую удовлетворение потребностей членов общности, регулирующую их поведение и обеспечивающую развитие общности как целого. Социальные институты семьи, образования и здравоохранения, как было сказано выше, стоят у истоков нашего будущего. Консистенция, бесконфликтность и непрерывность этой системы оказываются решающими для устойчивости и силы общности как целого.

Достижение оптимального взаимодействия между социальными институтами современного общества, играющими ключевую роль в формировании прогрессивного гражданина Азербайджана, является одной из приоритетных задач государства, решение которой способно обеспечить социальное развитие страны.

ЛИТЕРАТУРА

1. Байбородова, Л. В. Взаимодействие школы и семьи. М.: Акад. развития, 2009, 224 с.
2. Бурдьё, П., Пассрон, Ж-К. Воспроизводство: элементы теории системы образования. М.: Просвещение, 2007, 267 с.
3. Веблен, Т. Теория праздного класса, Москва: Прогресс, 1984, 368 с.
4. Гидденс, Э. Социология. М.: Едиториал УРСС, 2005, 632 с.
5. Глотов, М. Б.. Социальный институт: определение, структура, классификация, «Социс», 2003, №10, с. 23-35.
6. Мудрик, А. В. Социализация человека, М.: Изд-во Моск. психол.-соц. ин-та, 2011, 623 с.
7. Парсонс, Т. О социальных системах. М.: Академический проект, 2002, 832 с.
8. Социология. М.: Юнити, 2006, 407 с.
9. Тезаурус социологии. Тематический словарь-справочник. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2009, 487 с.
10. Cooley, Ch.H. Social Organization. A Study of the Larger Mind, NY, 1929
11. https://president.az/az/articles/view/50474

Резюме

Нигяр Шахгусейнбекова

Социальные институты и их взаимодействие в условиях современного общества

В статье рассматривается природа социальных институтов современного общества, их функционально-организованные назначения и роль в создании устойчивой и мобильной социальной системы.

Подчеркивается необходимость объединения усилий и конструктивное взаимодействие всех заинтересованных сторон для реализации государственной политики в области сохранения и укрепления физического, психического и морального здоровья подрастающего поколения. Особое внимание уделяется значению успешного сотрудничества социальных институтов в деле формирования здорового образа жизни и создания оптимальных условий в среде образования с целью сохранения здоровья обучающихся и повышения их физической активности, влияющей на академическую успеваемость должно способствовать формированию физически, психически и морально

здоровой прогрессивной личности, достойного гражданина Азербайджанской Республики. В исследуемой работе уделяется внимание созданию условий для координации и согласованного взаимодействия институтов образования, семьи и здравоохранения, являющихся фундаментальной основой для формирования конкурентоспособного человеческого капитала, отвечающего требованиям современности. Каждый из исследуемых социальных институтов представляет собой довольно устойчивую социокультурную среду, а вместе они создают одну единую социальную систему. Исходя из функционально-организованных назначений социальных институтов, они призваны взаимно дополнять друг друга в рамках этой системы. Сотрудничество социальных институтов особенно важно в случае выполнения ими схожих функций, что нашло отражение в представленной нами научной работе. Так, фундаментальной основой взаимодействия семьи, института образования и здравоохранения является создание условий для успешной социализации и самореализации ребенка, становления его личности, формирования мотивации к учебному процессу, сохранения и профилактики физического, психического и морального здоровья, освоение жизненно важных навыков и компетенций, социальной адаптации. Также целью сотрудничества и координации институтов семьи и образования является гармонизация взаимоотношений между педагогическим коллективом, учениками и родителями, выявление и своевременное решение проблем семейного воспитания, социально-психологическая и социально-педагогическая поддержка семьи, помощь в формировании педагогической компетентности и повышении педагогической культуры родителей с целью повышения их ответственности за воспитание подрастающего поколения.

Ключевые слова: *социальный институт, институт образования, семья, здоровье, человеческий капитал*

Summary

Nigar Shahhuseynbekova

Social İnstitutions and Their İnteraction in Conditions of Modern Society

The article discusses the nature of social institutions of modern society, their functionally organized purpose and role in the creation of a stable and mobile social system.

The necessity of joining efforts and constructive interaction of all interested parties for the implementation of state policy in the field of preserving and strengthening the physical, mental and moral health of the younger generation is emphasized. Particular attention is paid to the importance of successful cooperation of social institutions in the formation of a healthy lifestyle and the creation of optimal conditions in the educational environment in order to preserve the health of students and increase their physical activity, which affects academic performance, should contribute to the formation of a physically, mentally and morally healthy progressive personality, a worthy citizen Azerbaijan Republic. In the work under study, attention is paid to creating conditions for the coordination and coordinated interaction of the institutions of education, family and healthcare, which are the fundamental basis for the formation of competitive human capital that meets the requirements of modernity. Each of the studied social institutions is a fairly stable socio-cultural environment, and together they create one single social system. Based on the functionally organized appointments of social institutions, they are designed to complement each other within the framework of this system. The cooperation of social institutions is especially important if they perform similar functions, which is reflected in the scientific work presented by us. Thus, the fundamental basis for the interaction of the family, the institution of education and healthcare is the creation of conditions for the successful socialization and self-realization of the child, the formation of his personality, the formation of motivation for the educational process, the preservation and prevention of physical, mental and moral health, the development of vital skills and competencies, social adaptation.

Keywords: *social institution, institution of education, family, health, human capital*

Şöbə redaktoru f.ü.f.d. Rəhimov Mütəllim Qara oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 316.6

SOSİOLOGİYADA MƏİŞƏT ZORAKILIĞI ANLAYIŞINA NƏZƏRİ BAXIŞ

Məftunə İSMAYILOVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 04 mart 2022; çapa qəbul edilmişdir: 07 aprel 2022; online-da çap edilmişdir: 30 iyun 2022

Received: 04 th of March, 2021; accepted: 07 th of April , 2022; published online: 30 th of June, 2022

Açar sözlər: *zorakılıq, məişət zorakılığı, zorakılıq sosiologiyası, zorakılıq qurbanları, insan hüquqları*

Giriş

Müasir sivilizasiyanın inkişaf istiqamətləri insanların idraki imkanlarının dərinləşdiyini nümayiş etdirir. Bu özünü elm və texnikanın tərəqqisində büruzə verir. Lakin insanın ilkin xisləti – onun ətrafına qarşı aqressiyası, demək olar ki, ibtidai şəklini dəyişməyib. Kimdənsə və kimlərdənsə sosial və fiziki imkanlarına görə irəlidə olduğunu sübut etməyə çalışan, əslində özünüqiymətləndirmə səviyyəsi aşağı olan insanlar zorakılığa daha çox meylli olurlar. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının təqdim etdiyi statistikaya əsasən müasir zamanda "*zorakılıq bütün dünyada 15-44 yaş arası insanlar arasındakı əsas ölüm səbəblərindən biridir*" [13, s. 5].

Məişət zorakılığını ifadə etmək üçün çox zaman ailə zorakılığı, gender əsaslı zorakılıq terminləri istifadə olunur. Məişət zorakılığının formalarına fiziki zorakılıq, cinsi istismar, iqtisadi nəzarət və psixoloji zorakılıq daxil ola bilər. Məişət zorakılığına məruz qalan vətəndaşların əksəriyyəti adətən cəmiyyətin ən müdafiəsiz kateqoriyaları olan qadınlar, uşaqlar, qocalar və əlillərdir. Qadına qarşı zorakılıqdan danışarkən, adətən, fiziki zorakılıqdan, kişiyə qarşı zorakılıqdan danışarkən isə psixoloji zorakılıqdan söhbət gedir [15, s. 124-135]. Bir çox ekspertlər ailədəki zorakılığın əks-reaksiya doğurduğunu vurğulayırlar. Belə ki, uşaqlar ailədə tərbiyə olunduqları davranış modelini öyrənir, sonra onu həyatlarına köçürürlər. Regional İnsan Hüquqları Müvəkkilləri yaşlı insanların olduğu ailələrdə onlara qarşı zorakılıq hallarının artdığını qeyd edirlər. Məişət zorakılığının ən geniş yayılmış forması beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən həm insan hüquqlarının pozulması, həm də qadınlara qarşı ayrı-seçkilik aktı kimi qəbul edilən qadınlara qarşı zorakılıqdır [4, s. 6].

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı zorakılığa: "*Özünə, başqa bir şəxsə, insanlar qrupuna və ya cəmiyyətə qarşı yönəldilmiş fiziki güc və ya gücün, faktiki və ya hədələnmiş şəkildə qəsdən istifadəsi*" kimi tərif verir və zorakılıq nəticəsində zorakılığa məruz qalanların "*bədən xəsarəti alması, ölümü, psixoloji travma alması, inkişaf qüsurları və ya hər hansı bir zədə alması*" [13, s. 5] hallarının geniş yayıldığını göstərir.

* *dissertant, Bakı Dövlət Universiteti*
e-mail: maftuna_i@mail.ru

Məişət zorakılığına səbəb olan faktorlar hər bir ölkənin öz sosial mədəni inkişaf xüsusiyyətlərinə uyğun müəyyən edilir. Cəmiyyətdə məişət zorakılığının adi hal kimi qəbul edilməsi, qadınların aşağı sosial statusu, təzyiqçi siyasi strukturlar, qadınları dəyərsizləşdirən dini inanclar, vətəndaş qarşıdurmaları və müharibə vəziyyətlərinin mövcudluğu kimi sosial amillər məişət zorakılığının genişlənməsinə kömək edir. Beynəlxalq tədqiqatlarda yoxsulluq, təhsilin olmaması, maliyyə resurslarının olmaması, hüquqların pozulması, qısqanclıq səviyyəsi, həddindən artıq içki, narkotik maddələrdən sui-istifadə və böyük ailədə yaşamaq kimi stresslə əlaqəli amillər məişət zorakılığı riskinin artması ilə əlaqələndirilir [10].

Zorakılığın növləri

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının araşdırmalarında zorakılığın aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

- *Gənclər mühitində zorakılıq.* Gənclər mühitində zorakılığın xüsusiyyətlərini təsnif edərkən bilavasitə gənclərin qətl nisbətinin dinamikası, gənclər arasında ölümcül olmayan zorakılıq faktları, həmçinin gənclər arasında zorakılıq riskini artıran davranışın xüsusiyyətləri, situativ amillər, fərdi amillər, münasibət faktorları, icma amilləri və sosial amillər araşdırılır.
- *Valideynlər və digər baxıcılar tərəfindən uşağa sərt münasibət və laqeydlik.* Valideynlər və digər baxıcılar tərəfindən uşağa sərt münasibət və laqeydlik hallarının baş verməsinin başlıca istiqamətləri kimi - mədəni amillər, sui-istifadə növləri, problemin miqyası, ölümcül zorakılıq halları, ölümcül olmayan zorakılıq, uşaq istismarı və laqeydliyi üçün risk faktorları, uşağın zorakılığa həssaslığını artıran amillər, baxıcının və ailənin xüsusiyyətləri, icma amillər, ictimai amillər və s. öyrənilir.
- *İntim partnyor tərəfindən zorakılıq.* İntim partnyor tərəfindən zorakılıq hallarının başlıca yönləri olaraq, kişi namusu ilə bağlı ənənəvi yanaşma halları, intim partnyor tərəfindən zorakılığın dinamikası, qadınlar zorakılığa reaksiyası, intim partnyor zorakılığının risk faktorları, bu prosesl bağlı fərdi amillər, icma amilləri, ictimai amillər, intim tərəfdaşa qarşı zorakılığın nəticələri, sağlamlığa təsirləri, ailə təsərrüfatına təsiri, uşaqlara təsiri məsələləri tədqiq edilir.
- *Yaşlılara qarşı zorakılıq.* Yaşlılara qarşı zorakılıq halları araşdırılarkən, əsasən, yaşlılara qarşı pis rəftarın xüsusiyyətləri, ənənəvi cəmiyyətlərdə yaşlılara münasibət, problemin miqyası, ev mühitində yaşlılara qarşı zorakılıq halları, müəssisələrdə mövcud vəziyyət, yaşlılara qarşı zorakılıq üçün risk faktorları, fərdi amillər, əlaqə faktorları, icma və cəmiyyət amilləri, o cümlədən yaşlıların zorakılığın nəticələri öyrənilir.
- *Cinsi istismar və ya zorakılıq.* Cinsi istismar və ya zorakılıq halları öyrənilərkən burada cinsi zorakılığın formaları və mahiyyəti, problemin miqyası, cinsi zorakılığın yayılması miqyası, məktəblərdə, sağlamlıq müəssisələrində cinsi zorakılıq, silahlı münaqişələr və qaçqın düşərgələrində cinsi zorakılıq, seksual zorakılığın "ənənəvi" formaları, cinsi zorakılıq üçün risk faktorları, qadınların həssaslığını artıran amillər, kişi zorlama riskini artıran amillər, həmyaşıdların və ailənin təsiri, icma amilləri, cəmiyyət amilləri, cinsi zorakılığın nəticələri kimi meydana çıxan hamiləlik və ginekoloji ağırlaşmalar, cinsi yolla keçən xəstəliklər, psixi sağlamlıqla bağlı yaranan problemlər, intihar davranışının genişlənməsi halları və s. öyrənilir.
- *Öz həyatına və sağlamlığına qarşı yönəlmiş zorakılıq.* Öz həyatına və sağlamlığına qarşı yönəlmiş zorakılıqla bağlı intihar probleminin miqyası, ölümcül nəticə ilə intihar davranışı, ölümcül olmayan intihar davranışı və düşüncələri, intihar davranışı üçün risk

faktorları, psixiatrik amillər, intiharın bioloji və tibbi göstəriciləri, sosial və ətraf mühit amilləri tədqiq edilir.

- *Kollektiv zorakılıq.* Kollektiv zorakılıq dedikdə, əsasən, münaqişə və müharibələrin nəticələri başa düşülür. Kollektiv zorakılığı öyrənərkən, münaqişələrin xarakteri, kollektiv zorakılıqla bağlı risk faktorları, siyasi və iqtisadi amillər, cəmiyyət və icma amilləri, demoqrafik amillər, texnoloji amillər və kollektiv zorakılığın nəticələri araşdırılır [13].

Qeyd edilməlidir ki, valideynlər və digər baxıcılar tərəfindən uşağa sərt münasibət və laqeydlik; intim partnyor tərəfindən zorakılıq və yaşlılara qarşı zorakılıq ümumi bir adla – məişət zorakılığı kimi təqdim edilə bilər. T.Q.Şalimova məişət zorakılığını "*insan azadlığını alçaltmaq və pozmaqla bir ailə üzvünün digəri (başqaları) üzərində hakimiyyətə və nəzarətə nail olmaq məqsədi daşıyan davranış sistemi*" kimi müəyyən edir [16, s. 19].

Məişət zorakılığı zorakılıq sosiologiyası, deviant davranış sosiologiyası, gender sosiologiyası, feminizm, sosial münaqişə, ailə münaqişəsi, gerontologiya və s. kimi müxtəlif nəzəri yanaşmalar tərəfindən araşdırılır. Müasir dövrdə məişət zorakılığı dedikdə, əsasən, qadınlara qarşı psixoloji, fiziki, cinsi, iqtisadi, sosial və s. təzyiq formaları nəzərdə tutulur. Məişət zorakılığının qadınlara qarşı çevrilmiş təzyiq forması kimi araşdırılması bilavasitə feminizm və gender sosiologiyasının inkişafı ilə bağlıdır. Müasir sosiologiyada məişət zorakılığının öyrənilməsilə bağlı bir sıra yanaşmalar formalaşmışdır: V.Şnayderin vigitimoloji yanaşması, M.Kaufmanın sosial öyrənmə nəzəriyyəsi, M.Kimmel, A.V.Lısova, N.Yu.Sinyagina tərəfindən inkişaf etdirilən interaktiv nəzəriyyə, L.Koserin sosial münaqişə nəzəriyyəsi, J.Hirn, M.Şeller tərəfindən irəli sürülən struktur nəzəriyyə, L.S.Alekseeva tərəfindən inkişaf etdirilən sosial patologiya konsepsiyası, V.G.Semenova və V.S.Qavrilova tərəfindən inkişaf etdirilən sosial nizamsızlıq nəzəriyyəsi və s.

Bergen, O'Leary, Dekeseredy, Saunders kimi müəlliflər qeyd edirlər ki: "*Zorakılığa məruz qalmış qadınların yaşanmış təcrübələri əsasında formalaşan feminist anlayışlar və tədqiqatlar göstərir ki, tez-tez psixoloji, cinsi və ya fiziki zərərə səbəb olan, fiziki qüvvənin tətbiqi və ya hədələmə ilə müşayiət edilən təhqiramiz, məcburedici, nəzarətedici davranışların bir-biri ilə əlaqəli diapazonu məişət zorakılığının fiziki zərərli hücum kimi konseptualizasiyasına kömək etmişdir. Bununla belə, tədqiqatçılar cinsi, psixoloji və digər sui-istifadə formalarına xeyli az diqqət yetirmişlər*" [9, s. 343-355].

YUNESKO-nun Gender Tədqiqatları üzrə Sədri Silvia Uolbi iddia edir ki, "*zorakılıq müasir sosial nəzəriyyəyə kimi araşdırılmalıdır. Zorakılığın inkişafının müxtəlif yolları var və nəzəriyyənin köməyi ilə müasir cəmiyyətdə bu hadisəni hərtərəfli təhlil etmək mümkün olar*" [17, s. 520].

Qeyd edilməlidir ki, zorakılığın müxtəlif aspektləri uzun müddət bir çox sosial elmlərin tədqiqat obyekti olmuşdur, lakin bu problemin təhlili üçün məhz indiki dövrdə yeni kateqoriyalı və metodoloji vasitələrdən istifadə olunur. Zorakılığı anlamaq üçün iki yanaşma var - geniş və dar. Geniş mənada zorakılıq şəxsi inkişafın hər hansı məhdudiyyəti kimi başa düşülür. Bu sosial məhdudiyyətin başlıca səbəbkarları sosial mühit və ya sosial institutlar hesab edilir. Bu mənada demək olar ki, hər hansı bir cəmiyyətdə insan ona qarşı zorakılıq faktları ilə əhatə olunmuşdur.

Dar mənada zorakılıq adətən insanların bir-birinə vurduğu fiziki və iqtisadi zərər, o cümlədən bədən xəsarəti, qətl, soyğunçuluq, yandırma və s. kimi başa düşülür. Başqa sözlə, bunlar konkret zorakılıq aktlarıdır və bu aqreqatlar zorakılığın məzmununu təşkil edir [1, s. 114].

Müasir sosiologiyada məişət zorakılığının üç başlıca mənbəyi fərqləndirilir:

- zorakılıq subyektlərinin fərdi psixoloji xüsusiyyətləri;
- ailədaxili mühitin özünəməxsusluğu (ailə həyatının dinamikası ailədaxili zorakılıq formalarının baş vermə ehtimalına təsir göstərir);
- cəmiyyətin sosial-mədəni səviyyəsi.

Ailə zorakılığının fiziki, zehni, cinsi kimi formaları fərqləndirilir. Ailədə fiziki zorakılıq bir ailə üzvünün digər ailə üzvü tərəfindən qəsdən döyülməsi, sağlamlığına zərər vurmasıdır. Ailədə psixi zorakılıq bir ailə üzvünün digər ailə üzvünün şərəf və ləyaqətini qəsdən alçaltmasıdır. Ailədə cinsi zorakılıq bir ailə üzvünün digər ailə üzvünün cinsi toxunulmazlığını və ya cinsi azadlığını pozan hərəkəti, habelə yetkinlik yaşına çatmayan şəxsə münasibətdə onun psixi inkişafını pozan cinsi xarakterli hərəkətlərdir [15, s. 124-135].

Məişət zorakılığı qurbanların sağlamlığına qarşı böyük təhlükə hesab olunur. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) göstərir ki, məişət zorakılığı qadınları fiziki zədə, psixi sağlamlıq problemləri, cinsi yolla ötürülən xəstəliklər, o cümlədən HİV = QİÇS və arzuolunmaz hamiləlik kimi risk altına alır [10].

Amerika Tibb Assosiasiyası bildirir ki, beynəlxalq miqyasda təqribən 2 milyon qadın hər il öz intim partnyoru tərəfindən zorakılığa məruz qalır və bu, məişət zorakılığının narahatlığa layiq bir məsələ və beynəlxalq əhəmiyyət kəsb edən problem olduğunu göstərir.

Birləşmiş Ştatlarda məişət zorakılığı ilə əlaqəli tipik fiziki, emosional və şifahi hücumlara əlavə olaraq, qadınlara və qız uşaqlarına qarşı unikal beynəlxalq zorakılıq növlərinə də rast gəlinir: razılıq olmadan cinsiyyət seçimi ilə edilən abortlar, şəxsi və ictimai döyülmələr, ictimai şifahi təhqirlər, namusla bağlı qətllər, turşu atma və daşqalaq etmə, təhsilə və tibbi xidmətə çıxışın olmaması, məcburi fahişəlik, cinsiyyət orqanlarının şikəst edilməsi, əməyin istismarı və yaşlı qadınlar tərəfindən gənc qadınlara qarşı zorakılıq [10].

Statistik göstəricilərə əsasən, Nikaraquada qadınların 52%-i, Cənubi Afrikada isə qadınların 25-50%-i həyatları boyu evli partnyorları tərəfindən zorakılığa məruz qalırlar. Yamaykada məlum zorakılıq aktlarının təxminən 80%-i intim cütlüklər arasında baş verir. Meksikalı qadınların zorakılıqdan azad olmaq üçün nikah münasibətlərini pozmaq imkanı məhduddur. Bu ölkədə qadınlar yüksək emosional, fiziki və maliyyə zorakılığına məruz qaldıqları haqqında məlumat verir və xəstəliklərdən, qançırlar, zədələr, diş itkisi, şişlər, arzuolunmaz hamiləliklər, qısaldılmış həyat, psixi zərər, depressiya, yorğunluq, yuxu və yemək pozğunluqları, ümumi qorxu, digər psixoloji təsirlər və travmalar, emosional narahatlıq, posttravmatik stress sindromundan əziyyət çəkdiklərini bildirirlər.

Avstraliyalı qadınlarla aparılan araşdırmalar göstərib ki, zorakılığa məruz qalmaları haqqında məlumat verməyən qadınlar daha çox psixiatrik travmalıdırlar. İsraildə və ərəb ölkələrində zorakılıq halları ilə üzləşən qadınlar intim xəstəliklərin müalicəsi ilə bağlı tibbi xidmətdən yararlanmaqdan məhrumdurlar. Bu ölkələrdə qadınların məişət zorakılığına dözmələri mədəni təzyiqlə sıx bağlıdır [10].

Araşdırmalar əsasında Pakistan və Karib hövzəsi ölkələrində məişət zorakılığına məruz qalan qadınların fiziki və psixi sağlamlığı, o cümlədən reproduktiv sağlamlığı ilə bağlı ciddi problemlərinin olduğu qənaətinə gəlinmişdir.

İrlandiyada məişət zorakılığının 34%-i hamilə qadınlara qarşı edilir, heç vaxt evlənmiş pakistanlı qadınların 15%-i hamiləlik zamanı müntəzəm olaraq zorakılığa məruz qaldıqlarını bildirirlər. Hindistanın kənd yerlərində yayılmış patriarxal mədəniyyət hətta hamiləlik dövründə də məişət zorakılığını qəbul etməyi təşviq edir və nəticədə uşaq və

döl ölümləri artır. Hindistanda ailədaxili qətllər çox vaxt ərlərin arvadlarının cehizlərini toplaması üçün törədilir. Qadınların aşağı statusu və qadınları qoruyan qanunların məhdud effektivliyi Hindistanda cehiz qətllərinin faktiki olaraq davam etməsinə imkan verir.

Çiapasdakı təəccüblü sayda qadın məişət zorakılığının əsas səbəbləri kimi gender rollarının pozmasını qeyd edir. Bu qadınlar kişilərin qadınlara qarşı zorakılığı formalarını göstərirlər: həddindən artıq içki içmək, şiddətli kişi meylləri, kişi meyllərini idarə etmək, başqa bir qadının təzyiqi = sevgilisi və həddindən artıq qısqanclıq. Fələstinli qadınlar bildirirlər ki, fiziki şiddətə, o cümlədən xəyanətə və s. məruz qalırlar.

İordaniyada bir çox qətllər namus qətlinin nəticəsidir. Namusa görə qətllər, qadının ailə statusunu alçaltdığına görə, qadının adətən, ər, qardaş və ya atası tərəfindən öldürüldüyü zaman baş verir və çox vaxt cəzasız qalır [10].

Beləliklə, ilk növbədə feminist çərçivələrdə çalışan bir sıra analitiklər belə nəticəyə gəliblər ki, məişət zorakılığının əsas hissəsi olan intim partnyor zorakılığı kişilər tərəfindən qadınlara hökmranlıq və sosial nəzarətin sistematik formasını təmsil edir [5, s. 141-158]. Dobash R.Emerson kimi bir çox tədqiqatçılar belə fikirdədirlər ki, kişilər məişət zorakılığının və xüsusilə ölümcül zorakılığın əsas günahkarlarıdırlar. Tədqiqatların əksəriyyəti kişilərin zorakılıqdan istifadə etməsi və qadın partnyorlarına qarşı sui-istifadə etmələri arasında əlaqənin araşdırılması ilə bağlı olmuşdur [6, s. 577-605]. Brownridge, MacMillan və Gartner kimi analitiklər əmindirlər ki, patriarxal fikirlərə sahib olan kişilər, xüsusilə qadınları digər resurslardan və ya sosial dəstək mənbələrindən təcrid etməyə yönəlmiş “məcburi nəzarət” taktikalarından istifadə etməklə, öz qadın tərəfdaşlarını daha çox sui-istifadə edirlər [2, s. 626-651]. Jiwani və Sanday bu cür nəzəri mülahizələrdən həm də cəmiyyət səviyyəsində intim partnyor zorakılığını və ümumilikdə qadınlara qarşı zorakılığın tarixi nümunələrini izah etmək üçün istifadə etmişlər [4, s. 34-41]. Tədqiqatçılar Jewkes, Knight və Hatty isə iddia edirlər ki, məişət zorakılığı ilə bağlı tədqiqatlar qeyri-sabit nəticələr verib və “risk faktorları” kimi müəyyən edilən sosial və demoqrafik xüsusiyyətlərin əksəriyyəti heç də həmişə intim partnyor zorakılığı ilə əlaqəli olmur [12, s. 255-264]. Qəribədir ki, bunlar faktiki olaraq hər bir epidemioloji tədqiqata daxil edilən standart tədbirlərdir. Sosiodemoqrafik “risk faktorlarını” daha mürəkkəb anlayışlar üçün etibarlı vasitələr kimi nəzərdən keçirməklə, rəqabət aparan perspektivlərin izahedici dəyəri ilə bağlı müzakirələr müəyyən dərəcədə dayandı. Bir çox nəzəriyyələr, təmsil olunmayan nümunələrdən istifadə edən kiçik miqyaslı tədqiqatlardan ən azı müəyyən qədər empirik dəstək almışdır. Jewkes Rachel iddia edir ki, “*yoxsulluq istisna olmaqla, sorğu tədqiqatında iştirak etmiş kişi və qadınların əksər demoqrafik və sosial problemləri intim partnyor zorakılığı riskinin artması ilə əlaqəli deyil*” [8, s. 1423-1429].

Məişət zorakılığına dair əksər tədqiqatlar zorakılığın dərəcəsinə və miqyasına təsir edə biləcək əsas sosioloji amillər istisna olmaqla, standart sosial və demoqrafik risk faktorlarını müəyyən etmişdir. Daha əvvəl qeyd edildiyi kimi, bu tədqiqatlarda adətən yoxsulluq, ailə vəziyyəti (ayrı və ya boşanmış), birlik növü (qanuni nikah, vətəndaş nikahı və s.), işsizlik və yaş (gənc cütlüklər) göstəriciləri intim tərəfdaş zorakılığı ilə əlaqəli ardıcıl risk faktorları kimi göstərilmişdir [3, s. 11-26].

Məişət zorakılığının cinsə xas və ya neytral referent olması və yaxud bütün növ intim münasibətlərdə sui-istifadənin bütün formalarını və hallarını əhatə edib-etməməsi kimi məsələlər mübahisəli olaraq qalır.

Bir sıra tədqiqatçılar bildirirlər ki, məişət zorakılığı bəzən lezbiyan və gey partnyorlar arasında da baş verir, heteroseksual münasibətlərdə olan qadınlar tərəfindən törədilə bilir. Eyni zamanda cinsi azlıqların LGBT-lar ailə üzvləri tərəfindən məişət zorakılığına ən çox məruz qalan insanlardırlar.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və digər təşkilatlar bütün bölgələrdə LGBTİ insanlara qarşı geniş yayılmış fiziki və psixoloji zorakılıq hadisələrini, o cümlədən qətl, hücum, adam oğurluğu, zorlama, cinsi zorakılıq, institusional və digər yerlərdə işgəncə və pis rəftar hallarını sənədləşdirib. LGBTİ gənclər və lezbiyan, biseksual və transgender qadınlar davamlı olaraq, həm ailə, həm də cəmiyyət tərəfindən fiziki, psixoloji və cinsi zorakılığa məruz qalma riski altındadır. LGBTİ insanlar təqiblərdən sığınacaq istəyəndə və fövqəladə hallar zamanı tez-tez zorakılıq və ayrı-seçkiliklə üzləşirlər. Onlar, həmçinin cinsi oriyentasiyanı dəyişdirmək üçün təhlükəli və qeyri-etik "terapiya" formalarından istifadə, qeyri-ixtiyari və ya məcburi sterilizasiyalar, məcburi genital və ya rektal müayinələr, naməlum interseks uşaqlar üçün lazımsız cərrahiyyə və müalicə də daxil olmaqla, səhiyyə müəssisələrində sui-istifadə ilə üzləşə bilərlər. Bir çox ölkələrdə bu pozuntulara qarşı reaksiya adekvat deyil, tədbirlər qeyri-kafi olur və belə hallar çox vaxt lazımi şəkildə araşdırılmır, nəticədə kütləvi cəzasızlıq və zorakılıq qurbanlarına ədalətin, müdafiənin və adekvat yardımın olmaması ilə nəticələnir. Bu pozuntularla mübarizə aparan hüquq müdafiəçiləri də tez-tez təqiblərə məruz qalır və işlərində ayrı-seçkilik xarakterli məhdudiyyətlərlə üzləşirlər [14].

Qeyd edilməlidir ki, LGBTİ insanlara qarşı məişət zorakılığı zəminində aparılan tədqiqatlar çox da geniş deyil. Tədqiqatların əksəriyyəti gender yönlü olub, kişilərin qadın partnyorlara/keçmiş partnyorlara qarşı törətdiyi zorakılığı əhatə edir. Məişət zorakılığına insan hüquqları çərçivəsində baxılması, onun qarşısının alınması üçün məsuliyyəti ictimai sferaya köçürür. Bu zaman zorakılığa məruz qalan və sui-istifadə edilənin reabilitasiyası ilə bağlı dövlət orqanları məsuliyyət daşıyır və tərəfləri ictimai səhiyyə, təhsil və gender sosiallaşması istiqamətlərinə yönəldir [12, s. 6].

Nəticə

Tədqiqatın ümumiləşdirilməsi kimi qeyd edə bilərik ki, əslində cəmiyyətin bütün kateqoriyalarından olan insanlar bu və ya digər formada məişət zorakılığına məruz qalır. Lakin bu zorakılığın davamlılığı və çox zaman insanların gələcəyi və həyatı bahasına başa gəldiyi üçün ona qarşı sosial və hüquqi əsaslarda mübarizənin genişləndirlməsini aktuallaşdırır və tələb edir. Hazırda məişət zorakılığına qarşı mübarizə hərəkatı kimi qadın və uşaq hüquqlarını müdafiə edən çox sayda regional və beynəlxalq təşkilatlar fəaliyyət göstərir və məhz həmin təşkilatların fəaliyyəti zorakılıqla bağlı tədbirlərin tətbiqinə səbəb olmuşdur. Bu təşkilatlar məişət zorakılığı probleminə qarşı mübarizə aparmaqla yalnız insanların şəxsi rifahının təmin edilməsini nəzərdə tutmurlar, həm də ictimaiyyətin, aidiyyatlı dövlət orqanlarının diqqətini problemin həlli yönündə fəaliyyətə cəlb etmək istəyirlər.

Qeyd edilməlidir ki, məişət zorakılığı inkişaf etmiş ölkələrdə daha az nəzərə çarpır. Bunun da başlıca səbəbi həmin ölkələrdə feminizm və gender hərəkatının geniş miqyası və təsir imkanları ilə bağlıdır. Məişət zorakılığının daha çox rast gəlindiyi ölkələr inkişaf etməkdə olan ölkələr və inkişafdan qalan ölkələrdir. Bu ölkələrdə ailəyə ənənəvi münasibətin saxlanması qadın və uşaqlara qarşı törədilən məişət zorakılığının ideoloji əsasları kimi çıxış edir.

Eyni zamanda inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə məişət zorakılığına məruz qalan şəxslərin reabilitasiyası məqsədilə tibbi və digər xüsusi reabilitasiya mərkəzləri, zorakılığın qarşısının alınması ilə məşğul olan böhran mərkəzləri şəbəkələri fəaliyyət göstərir. Məhz bu mərkəzlərin fəaliyyəti məişət zorakılığı ilə bağlı nəzəri və empirik əsaslı sosial və psixoloji tədqiqatların aparılmasına geniş imkanlar açır. Məişət zorakılığının qarşısının alınması istiqamətində qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, bu istiqamətdə cəmiyyəti maarifləndirmək üçün sosial reklamların genişləndirilməsi, insan hüquqlarının təbliği və təşviqi yönündə aktiv fəaliyyət, demokratik ənənələrin möhkəmləndirilməsilə bağlı aparılan işlər, gender aspektli sosial işin təşkili məsələsinin aktuallaşması müəyyən uğurların əldə edilməsinə kömək edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Афанасьева Т.А., Микова М.П. Социология насилия как наука: путь становления. // Мир науки. Социология, филология, культурология. Выпуск 1 – 2015. https://sfk-mn.ru/PDF/04SFK115.pdf
2. Brownridge Douglas A. Cultural variation in male partner violence against women // Violence Against Women. N 8, pp. 87–115.
3. Bunge V.P. Spousal violence. In Canadian Centre for Justice Statistics (eds.) // Family Violence in Canada: A Statistical Profile. Ottawa: Minister of Industry.2000, pp.11–26.
4. Домашнее насилие: социально-правовой аспект. Методическое Пособие. Москва: Общероссийская ассоциация женских общественных организаций «Консорциум женских неправительственных объединений», 2013, 194 с.
5. Dobash R. Violence Against Wives. New York: Free Press. 1998, pp.141– 168.
6. Dobash Russell P., R. Emerson Dobash, Kate Cavanagh , Ruth Lewis. Separate and intersecting realities: A comparison of men’s and women’s accounts of violence against women // Violence Against Women, 1998, N 4, pp. 382-414.
7. Jiwani Yasmin. The 1999 General Social Survey on spousal violence: An analysis // Canadian Woman Studies/Les cahiers de la femme, 2000, N 20, pp. 34-41.
8. Jewkes Rachel. Intimate partner violence: Causes and prevention // Lancet 2002, N 359, pp. 1423-1429.
9. Hemant Kothari. Violation of Rights among Working Women in the Work Place and At Home // Compliance Engineering. 2019, 10(10), pp. 343-355.
10. Gretchen E. Ely, Catherine N. Dulmus, John S Wodarski. Domestic Violence: A Literature Review Reflecting an International Crisis. https://www.researchgate.net/publication/229004597_Domestic_Violence_A_Literature_Review_Reflecting_an_International_Crisis
11. Knight Rosemary, and Suzanne E. Hatty “Violence against women in Australia’s capital city.” In Emilio C. Viano (ed.), Washington, DC: Hemisphere. Intimate Violence: Interdisciplinary Perspectives: 1992 , s. 255-264.
12. Mary B. Domestic Violence // A Literature Review. London, 2004. 147 p.
13. Насилие и его влияние на здоровье // Доклад о ситуации в мире. М: Весь Мир, 2003. 376 с.
14. Пресечение насилия и дискриминации против сообщества лесбиянок, геев, бисексуалов, трансгендерных, а также интерсекс людей. https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Discrimination/Joint_LGBTI_Statement_RU.PDF
15. Попова И.В. Опыт исследования проблемы семейного насилия // История. Социология. Культурология. Этнография. Выпуск № 4 // 2012, с.124-135
16. Шалимова Т.Г. Насилие и ненасилие в условиях поляризации гендерных идеалов: автореф. дисс. канд. филос. наук. Саранск: Мордовский государственный университет им. Н.П. Огарева, 2004. 23 с.

17. Walby S. Theorizing Violence // XVII ISA World Congress of Sociology «Sociology on the Move», Gothenburg, Sweden: 2010. 619 p.

Резюме

Мафтуна Исмаилова

Взгляд на концепцию домашнего насилия в социологии

В современную эпоху глубоких социальных конфликтов проблема насилия выходит на первый план в анализе социально-философской мысли. Ежедневно совершаются десятки и сотни агрессивных действий, что приводит к тяжелым социальным последствиям. Каждый хоть раз - сталкивался с насилием. Низкий уровень социальной защищенности и невозможность противостоять агрессии других людей свидетельствует о том, что общество все еще не в состоянии предотвратить насилие в семье.Термины домашнее насилие и гендерное насилие часто используются для обозначения домашнего насилия. Формы домашнего насилия могут включать физическое насилие, сексуальное насилие, экономический контроль и психологическое насилие. Большинство жертв домашнего насилия, как правило, женщины, дети, пожилые люди и инвалиды, наиболее уязвимые слои общества.

Борьба с насилием в семье обусловливает необходимость углубления социальной работы в этом направлении, организации постоянной работы социальных работников с членами семьи, пострадавшей от насилия, в том числе супружескими парами, в рамках прав и свобод человека.

Ключевые слова: *насилие, домашнее насилие, социология насилия, жертвы насилия, права человека*

Summary

Maftuna Ismayilova

A Look at the Concept of Domestic Violence in Sociology

In the modern era of deep social conflicts, the problem of violence comes to the fore in the analysis of socio-philosophical thought. Dozens and hundreds of aggressive acts are committed every day, which leads to serious social consequences. Everyone has faced some kind of abuse at some point. The low level of social security and the impossibility of resisting the aggression of other people show that society is still unable to prevent domestic violence. The terms domestic violence and gender-based violence are often used to refer to domestic violence. Forms of domestic violence may include physical abuse, sexual abuse, economic control, and psychological abuse. Most victims of domestic violence tend to be women, children, the elderly and the disabled, the most vulnerable segments of society.

The fight against domestic violence necessitates the deepening of social work in this direction, the organization of continuous work of social workers with family members who are victims of violence, including couples, within the framework of human rights and freedoms.

Keywords**:** *violence, domestic violence, sociology of violence, victims of violence, human rights*

Şöbə redaktoru f.ü.f.d. Rəhimov Mütəllim Qara oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 364.4

NATAMAM AİLƏLƏRİN SOSİAL STATUSU

Sara AĞAYEVA[*]

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 07 mart 2022; çapa qəbul edilmişdir: 07 aprel 2022; online-da çap edilmişdir: 30 iyun 2022

Received: 04 th of March, 2021; accepted: 07 th of April , 2022; published online: 30 th of June, 2022

Açar sözlər: *ailə, natamam ailə, boşanma, sosial-iqtisadi çətinliklər*

Giriş

Müasir sivilizasiyanın aktual problemlərindən biri ailə institutunda baş verən transformasiya prosesidir. Artıq ailə tipləri haqqında danışdıqda natamam ailələr xüsusi bir ailə forması olaraq təqdim edilir. Natamam ailələr ailə funksiyalarının icraçılarının dəyişdiyi və ya valideynləri əvəz edəcək şəxslər olaraq müəyyənləşdirilən himayəçilərə ötürüldüyü ailələr hesab edilir.

Natamam ailələrin statistikasının yüksəlməsinə gətirən əsas faktorlar müharibə zonalarında uşaqların valideynlərindən birini, yaxud hər ikisini itirməsi, azyaşlı qızların nikaha cəlb edilməsi, nikahdan kənar uşaqların doğulması, valideynlərdən hər hansı birinin, yaxud hər ikisinin müxtəlif asılılıqlarının (alkoqol, narkotik və s.) olması, əxlaq normalarına əks həyat tərzi yaşaması, valideynlərin müxtəlib səbəblərdən doğan uyuşmazlıqları ilə əlaqədar boşanmalar və s. hesab edilir.

Natamam ailələrin sosial statusu

"*Sosial status*" dedikdə, "*bir şəxsin və ya qrupun sosial sistemdəki nisbi yeri (vəzifəsi), həmçinin bu sistemə xas olan bir sıra xüsusiyyətlərə (iqtisadi, peşəkar) uyğun olaraq "yuxarı-aşağı" oxu boyunca tutduğu mövqe başa düşülür*" [14, s. 206-207].

Ailənin əsas sosial xüsusiyyətləri onun tərkibi, maddi vəziyyəti, mənzil-məişət şəraiti, habelə valideynlərin yaşı və məşğuliyyəti əsasında müəyyənləşir. Natamam ailələrin sosial statusu tam ailələrlə müqayisədə çox zaman daha aşağı olur. Bu yanaşma cəmiyyətin əxlaqi dəyərlərinə əsasən müəyyən edilir.

"*Vurğulanır ki, sosial status statik bir xüsusiyyət deyil, o, ailənin müəyyən bir zaman anında həyatının müxtəlif sahələrində hansısa vəziyyətinin əksidir*" [4, s. 23-29].

Məlum olduğu kimi, sosial status, əsasən, ailənin sosial-iqtisadi vəziyyətinə uyğun olaraq müəyyən olunur. Çox zaman (lakin hər zaman deyil) natamam ailələr yoxsul statusuna malik olurlar. Belə ki, natamam ailələr cəmiyyətin daha həssas sosial siniflərinə və ya sosial təbəqəsinə aid olur. Ailənin gəlir mənbəyinin tək olması belə bir şəraitə səbəb olur.

[*] *dissertant, Bakı Dövlət Universiteti*
e-mail: sara.aghayeva@gmail.com

Məlumdur ki, ailə münasibətləri əxlaq və hüquq normaları ilə tənzimlənir. Kişi və qadın arasındakı münasibətləri qanuniləşdirən nikah birgə yaşayış prosesində ailə üzvlərinin fiziki və mənəvi sağlamlığı üçün məsuliyyəti konkretləşdirir. Sağlam ailə birgə fəaliyyətə əsaslanan, nikah - valideynlik - qohumluq əlaqələri ilə möhkəmlənən, nəsillərin davamlılığını, uşaqların sosiallaşması və ailə üzvlərinə dəstəyi nəzərdə tutan sosial institut olaraq, sağlam cəmiyyətin özəyi hesab edilir. Sağlam və bütöv ailənin başlıca göstəriciləri kimi aşağıdakılar qeyd edilə bilər:

- həm ata, həm də ananın uşaqların tərbiyəsi və təhsillənməsi prosesində fəal mövqe tutması;
- rifah halının qaneedici olması;
- birgə yaşayışı tə min edəcək evin olması;
- uşaqlarla asudə vaxtın düzgün təşkili və s.

Məhz bu göstəricilər, tam ailələrin hər zaman daha yüksək statusa malik olmasını təmin edir. Tam və firavan ailələr öz funksiyalarının öhdəsindən uğurla gəlir, maddi, psixoloji və digər daxili imkanlara əsaslanan yüksək adaptiv qabiliyyətlərə malikdirlər, uşağın tərbiyəsi və inkişafı problemlərini uğurla həll edirlər [4, s. 23-29].

Natamam ailələr çox zaman yuxarıda qeyd edilən göstəricilərin əksəriyyətindən məhrum olurlar, tək valideynlik ailə üzvlərinin sağlamlıq vəziyyətinə təsirsiz ötüşmür. Bu ailələrdə çox vaxt ailə başçısı güclü fiziki və psixoloji gərginlik hiss edir ki, bu da uşaqlara təsirsiz ötmür. Bu vəziyyət onların sosial statusunun müəyyənləşməsinə əsaslı təsir göstərir.

Natamam və ya "tək valideynli ailə" boşanma, həyat yoldaşının getməsi və ya ölümü, nikahdankənar uşağın doğulması, heç vaxt nikah bağlanmaması səbəbindən tək valideyn (ana və ya ata) tərəfindən idarə olunan ailədir. Natamam ailənin əsas fərqləndirici xüsusiyyətləri yalnız bir valideynin və yetkinlik yaşına çatmayan uşaqların (və ya bir uşağın) olmasıdır [7, c. 55].

Eyni zamanda tək valideynli (natamam) ailə uşaqlarla (bəzi hallarda yaxın qohumlarla) yaşayan və yalnız ailənin funksiyalarını həyata keçirən tək valideyndən ibarət ailədir [5].

Bu baxımdan natamam ailələrin aşağıdakı növləri fərqləndirilir: yetim, qeyri-qanuni, boşanmış, dağılmış ailələr. Bu təsnifat daha dərinləşmiş formada aşağıdakı kimi də təqdim edilir:

1. Tək ana olan natamam ailələr.
2. Tək ata olan natamam ailələr.
3. Tamamlanmamış sadə – uşaqlı və ya bir neçə uşaqlı ana (ata).
4. Natamam uzadılmış – bir və ya bir neçə uşaq və digər qohumları olan ana (ata).
5. Funksional natamam ailələr - bu qrupda iki valideyn var, lakin peşə və ya digər səbəblərdən ailəyə az vaxt ayırırlar. Belə valideynlər, sanki, ailə qrupundan çıxarılır, sırf nominal olaraq siyahıya salınır və övladlarının şəxsiyyətinin formalaşmasında real iştirak etmirlər [16, s. 104]. Qeyd edilməlidir ki, məhz belə ailələrdən olan uşaqlarda özgələşmə, laqeydlik və ya qayğıya aşırı ehtiyac hiss olunur. Eyni zamanda "*orta məktəb şagirdlərinin rəqabətqabiliyyətliliyinin və formalaşması prosesində valideynlərin və ailənin sosial statusu, habelə bu prosesi şərtləndirən əsas amillər*" [3, c. 140-155] əsaslı təsir göstərir.

Natamam ailələrin digər bir forması valideynlərin doğma olmadığı, övladlığa götürülən uşaqları olan və ya qəyyum ailələr hesab edilir. Müvafiq olaraq, bu cür tək valideynli ailələr atipik adlanır, onların arasında öz növbəsində övladlığa götürülmüş uşaqları

olan tək valideynli ailələri və başqalarının uşaqlarını qəyyum kimi böyüdən tək valideynli ailələri ayırmaq olar [15, s. 44].

Tək valideynli (natamam) ailələr uşaqlı tək ana (dul, boşanmış və ya heç vaxt evlənməmiş) və ya atanın (dul, boşanmış) ailəsi hesab olunur. Tək valideynli ailələrə valideynlərinin və/və ya qohumlarının tək ana və ya ata ilə birlikdə yaşadığı ailələr, uşaqların babası və/və ya nənəsi ilə birlikdə yaşadığı, lakin ata və anası olmayan (valideynlərin ölümü, valideynlik hüququndan məhrum etmə və digər hallar) və ya əmi, bibi, böyük qardaş və bacı və ya digər qohumlarla yaşayan, həmçinin valideynlərdən birinin valideynlik hüquqlarından məhrum (məhdud) olduğu və ya övladlığa götürülmüş uşaqları olan ailələr hesab edilir [5].

Natamam ailələri rifah baxımından da təsnif edirlər. Belə ki,

1) firavan yaşayışı olan tək valideynli ailələr. Onlar öz funksiyalarının öhdəsindən uğurla gəlirlər, praktiki olaraq sosial pedaqoqun dəstəyinə ehtiyac duymurlar, çünki maddi, psixoloji və digər daxili resurslara əsaslanan uyğunlaşma qabiliyyətləri sayəsində uşağın ehtiyaclarını və problemlərini uğurla həll edirlər, uşağın tərbiyəsi və inkişafına vaxt ayırırlar. Problemlər yarandıqda sosial işçi və ya sosial pedaqoq tərəfindən qısamüddətli iş modeli çərçivəsində onlara birdəfəlik yardım kifayətdir; [2, s. 22-28]

2) disfunksional natamam ailələr. Belə ailələr həyatın müxtəlif sahələrində (iş, təhsil, məişət və s.) aşağı sosial statusa malik olmaqla, ailəyə xas funksiyaların öhdəsindən gələ bilmir, sosial adaptasiya qabiliyyətləri əhəmiyyətli dərəcədə aşağı olur, uşağın ailə tərbiyəsi prosesi böyük çətinliklərlə, yavaş-yavaş davam edir. Bu tip ailələr üçün sosial pedaqoqun aktiv və uzunmüddətli dəstəyi lazımdır. Problemlərin xarakterindən asılı olaraq sosial pedaqoq belə ailələrə uzunmüddətli iş formaları çərçivəsində maarifləndirici, psixoloji, vasitəçilik yardımı göstərir; [2, 22-28]

3) "Risk" qrupuna aid olan natamam ailələr sosial normalardan kənarlaşma, zəif sosiallaşma xüsusiyyətlərinə malik olurlar. Bu səbəbdən belə ailələri firavan, məsələn, tək valideynli ailələr, aztəminatlı ailələr və s. kimi xarakterizə etmək mümkün deyil. Belə ailələrdə uşaq böyütmək çox böyük çətinliklərlə müşayiət olunur.

Riskli ailələrdə müxtəlif əlverişsiz amillər (iqtisadi, sosial-demoqrafik, psixoloji və s.) və ya çətin həyat şəraiti səbəbindən uyğunlaşma qabiliyyətləri azalır, ona görə də belə ailələrin uşaqların uğurlu inkişafı üçün lazımi şərait yaratmaq imkanları məhduddur [4, s. 23-29]. Bu səbəbdən sosial pedaqoq həmin ailənin vəziyyətini, orada dezodorasiya edən amilləri izləməli, digər müsbət xüsusiyyətlərlə nə qədər kompensasiya edildiyini izləməli və lazım olduqda, vaxtında yardım təklif etməlidir; [2, s. 22-28]

4) natamam asosial ailələr. Valideynlərinin əxlaqsız, qeyri-qanuni həyat tərzi sürdüyü, mənzil-məişət şəraitinin elementar sanitar-gigiyenik tələblərə cavab vermədiyi bu ailələrdə, bir qayda olaraq, uşaq tərbiyəsi ilə heç kim məşğul olmur, uşaqlar baxımsız, yarımac olurlar, onların fiziki və əqli inkişafı ləngiyir, inkişafdan geri qalırlar, bir çox hallarda, valideynlər və eyni sosial təbəqədən olan digər vətəndaşlar tərəfindən zorakılığın qurbanına çevrilirlər. Bu ailələr hüquq-mühafizə orqanları, habelə qəyyumluq və himayəçilik orqanları, yerli özünüidarəetmə orqanları, pediatr və s. ilə sıx əlaqədə saxlamalıdır [2, s. 22-28].

Tək valideynli ailə:

- tək ana (uşaqları tək böyüdən ana);
- boşandıqdan sonra nikahda olmayan ana;
- dul (nikah yoldaşını itirmiş) uşaqlı ana;
- övladlığa götürülmüş uşağı olan subay ana;

- surroqat analıq proqramının həyata keçirilməsi nəticəsində atanın valideynlik hüququndan məhrum olduğu ana ailəsi (valideynlik hüququ məhduddur);

- tək ata ailəsi (uşaqları tək böyüdən ata);

- boşandıqdan sonra uşaqları ilə ananın valideynlik hüququndan məhrum olduğu ata ailəsi;

- himayəyə (övladlığa götürülmüş) uşağı olan tək ata;

-subay, surroqat analıq proqramının həyata keçirilməsi nəticəsində doğulmuş uşağı (uşaqları) olan ata;

- babasının və (və ya) nənəsinin, qohumlarının (əmi, bibi və s.) yanında yaşayan ailə olaraq da təsnif edilir [5].

Müasir dövrdə natamam ailələrin yaranmasının başlıca səbəblərindən biri kimi subay qadınların uşaq dünyaya gətirməsi olaraq müəyyənləşdirilir. Elmi ədəbiyyatda belə ailələrə "qanunsuz" deyilir. Belə ailələrin yaranmasının başlıca səbəb kimi əxlaqi dəyər və normaların təsiri və təzyiqinin zəifləməsi və qeyri-qanuni uşaqlarla bağlı daha liberal sosial münasibətin formalaşması hesab edilə bilər. Bu gün dini mövqeyindən asılı olmayaraq, yeni doğulan uşaqların ümumi sayında qeyri-qanuni uşaqların sayının çox olması qadınların sosial, psixoloji, iqtisadi və s. problemləri ilə əlaqələndirilir. Qanundan kənar, yəni nikaha girməyən 20-24 yaşlı, ən çoxu isə 30-40 və 15-19 yaşlarındakı qadınlar tərəfindən qeyri-qanuni uşaqların dünyaya gətirilməsi halları daha çox müşahidə olunur. Çox zaman 15-19 yaşlı qadınlarda qeyri-qanuni uşaqların doğulmasının əsas səbəbləri bəzi gənclərin cinsi fəaliyyətə erkən başlaması və kontrasepsiya üsullarına laqeyd yanaşmasıdır. Demoqrafik meyllər deməyə əsas verir ki, tək analı ailələrin formalaşması davam edəcək [10].

Tək analı ailələrin genişlənməsinin siyasi əsaslarından biri kimi feminizmin genişlənməsi vurğulanır. Feministlərin nöqteyi-nəzərincə, iki əsas səbəb tək analı ailələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu bir tərəfdən, subay qadınların tək valideynli həyat sürməyə qadir olduqlarını nümayiş etdirilmək niyyəti, digər tərəfdən və daha radikal bir şəkildə, "siyasiləşdirilmiş şəxsi" element kimi tək valideynli ailələrin siyasi təbliğatı əsasında ailə institutunun lazımlılığının şübhə altına alınması ilə bağlıdır. Başqa sözlə, feministlər "klassik" ailəsinin qadınların zülmü üçün siyasi bir yer olduğunu bildirirlər və tək valideynliyin yeganə həll yolu olduğunu nümayiş etdirməyə çalışırlar. Nathalie Martin-Papineau hesab edir ki, "feminizm, şübhəsiz ki, şəxsi həyatın siyasiləşməsinə nail olub, lakin o, ailə institutuna aid olan tələblərini siyasi sahəyə gətirə bilməyib". Yəni tamamilə aydındır ki, feminizm əvvəllər qadınlar üçün ayrılmış yeri şübhə altına almağa və siyasi qələbələr qazanmağa müvəffəq olmuşdur (məsələn, Fransada qadınlar və kişilər arasında bərabər əmək haqqı prinsipinin qanuna daxil edilməsi 1972-ci ildən başlayır və 1975-ci ildə abort haqqında ilk qanun qəbul edilib), lakin Nathalie Martin-Papineauya görə, feminizm "ailəyə yeni bir tərif verməyə", onu kökündən dəyişməyə müvəffəq olmamışdır [8, s. 4].

Tək valideynli ailələrin formalaşmasına həm də son on ildə müşahidə edilən qeyri-təbii səbəblər (zəhərlənmə, istehsalat xəsarətləri, hərbi əməliyyatlar və s.) nəticəsində əmək qabiliyyətli yaşda olan kişilərin ölümünün qeyri-mütənasib artmasıdır. Yaranma səbəbindən asılı olmayaraq, tək valideynli ailələrin əksəriyyəti maddi çətinliklərlə üzləşirlər. Təkvalideynli ailələr çox hallarda yoxsulluq səviyyəsində yaşayırlar. Bütün bunlar natamam ailənin və onun çoxalmasının səbəblərinin öyrənilməsini aktuallaşdırır [10].

Beləliklə, klassik təkvalideynli ailə ata-anadan birinin və ya hər ikisinin ölümü, boşanması deməkdir. Ailənin parçalanması valideynlərdən birinin ölümü və ya ayrılması

nəticəsində yaranır. Bu tip ailənin müəyyən problemləri olur. Valideynlərdən birinin ölümü ailəni sosioloji, psixoloji və iqtisadi cəhətdən ciddi şəkildə sarsıdır. Valideynlərdən birinin ölümü nəticəsində o biri dul qalır, uşaqlar yetim qalır. Ölümdən sonra adətən təkrar nikah edilmir və ailə maddi və mənəvi cəhətdən zədələnir. Ən çox zərər görənlər qadınlar və uşaqlar olur [17, s. 209-217].

Təkvalideynli ailələrin sırasına əlil uşaqların doğulduğu ailələr də aid edilir. Belə ki, ailədə əlil uşağın doğulması psixoloji və iqtisadi çətinliklər yaradır. Bu vəziyyət bir çox hallarda uşağın tərk edilməsi, ya da valideynlərdən birinin ailəni tərk etməsilə nəticələnir. Əlil uşaqla qalan valideyn (bu, çox zaman ana olur) bir çox məhrumiyyətlərlə üzləşməli olur. Bu zaman sosial işçinin psixoloji, sosial, hüquqi, tibbi və s. istiqamətli köməyinə ehtiyac artır. Təkvalideynli ailələrdə böyüyən uşaqlar sosial pedaqoji yardıma ehtiyac hiss edirlər.

Təkvalideynli ailələr çox zaman qeyri-müntəzəm ailələr statusuna malik olurlar. Qeyri-dayanıqlı iqtisadi vəziyyət, çox zaman yoxsulluq uşaqların xəstələnməsinə səbəb olur. Ailələrin sosial statusundan asılı olaraq, uşaqların öz ətrafları ilə qurduqları ünsiyyət də fərqli olur. Firavan ailələrdə böyüyən uşaqların qayğıları qarşılandığı halda, təkvalideynli ailələrdə uşaqlar sosial, psixoloji, iqtisadi çətinliklərlə bağlı sosiallaşmaqda çətinliklərlə üzləşirlər.

Disfunksional ailələrdə aşağı iqtisadi vəziyyət, əlverişsiz psixoloji iqlim və ailə üzvlərinin sosial-mədəni səviyyəsinin aşağı olması səbəbindən uşağın tərbiyəsi üçün lazımi şərait yaratmaq imkanları əhəmiyyətli dərəcədə azalır. Nəhayət, asosial ailələrdə uyğunlaşmayan amillərin sayı maksimumdur: yaşayış və məişət şəraiti elementar sanitar-gigiyenik tələblərə cavab vermir, valideynlər əxlaqsız həyat tərzi keçirir və təhsil prosesinə cəlb olunmurlar [4, s. 23-29].

Boşanmış təkvalideynli ailələr bir çox stresslərlə üzləşirlər. Boşanma ailənin parçalanmasının başqa bir növüdür. Boşanma hadisələri ölümlə müqayisədə daha mürəkkəb və problemli proses deməkdir. Bunun səbəbi boşanmanın əvvəlki ailə münasibətlərinə mənfi təsir etməsidir [17, s. 209-217].

Boşanmış ailələrdə uzun müddət ziyarət və qəyyumluqla bağlı problemlər təzahür edir. Valideynlər arasında davam edən münaqişə, əsasən, uşaqlara psixo-travmatik təsir göstərir. Valideynlər və uşaqların birlikdə vaxt keçirmə imkanları məhdudlaşır. Ailənin dağılması və natamam ailə statusu uşaqların təhsilinə və həmyaşıdları ilə münasibətlərinə təsir edir. Əvvəlki ailə münasibətlərinin pozulması yeni problemlərin yaranmasına və yeni ünsiyyət formasına gətirir [12].

Boşanmış natamam ailələrdən olan uşaqlar çox vaxt travmatik hadisələrin iştirakçısı və şahidi olurlar. Boşanmadan əvvəlki və sonrakı dövrdə valideynlərin "döyüşü" ona gətirib çıxarır ki, uşaqların 37,7%-nin dərs göstəricilərinin aşağı düşməsinə, 19,6%-nin nizam-intizamdan əziyyət çəkməsinə, 17,4%-nin xüsusi diqqət tələb etməsinə, 8,7%-nin evdən qaçmasına, 6,5%-nin dostları ilə münaqişənin olmasına gətirir [11, s. 66]. Bu çətinliklər yetkinlik yaşına çatmayanların antisosial davranışlarına səbəb olur. Ekspert hesablamalarına görə, yetkinlik yaşına çatmayan cinayətkarların yarıdan çoxu natamam ailədə tərbiyə olunur, o cümlədən alkoqol və ya narkotik vasitələrdən istifadə edən yeniyetmələrin 30-40 %-i, fahişəliklə məşğul olanların 53 %-i [6, s. 47] natamam ailələrdən çıxan uşaqlardır. Bu və digər mənfi nəticələr (psixi və somatik sağlamlıqda sapmalar, uşağın sosial fəallığının azalması (özünüqiymətləndirməsinin aşağı olması) uşağın gələcək şəxsi və sosial həyatına ciddi təsir göstərir.

Ailənin sosial statusu ailə üzvlərinin və ilk növbədə uşaqların subyektiv sosial statusun formalaşmasına səbəb olur və natamam ailələrdən olan uşaqlarda depressiya halları izlənilir. Natamam ailələrdə valideynin, yaxud himayəçinin həyatdan məmnunluq səviyyəsi və emosional haləti uşaqlara da təsir edir. Sosial-iqtisadi vəziyyətlə əlaqədar olaraq, valideynin narahatlığı və mənfi emosiyalarla yüklənməsinin davamlılığı belə ailələrdən olan uşaqların təhsildən yayınması, zərərli vərdişlərə meylli olması, ailədən qaçması və s. kimi halların izlənməsinə gətirir.

Sosial təbəqənin psixologiyasına dair son araşdırmalara əsasən insanların böyüdüyü və yaşadığı maddi şərait onların şəxsi və sosial kimliklərinə qalıcı təsir göstərir, onların sosial davranışının əsas aspektləri kimi təzahür edir. Kasıb sinifdən olan insanların daha yuxarı təbəqədən olan insanlarla müqayisədə psixoloji cəhətdən daha zəif olurlar, onlarda özünüqiymətəndirmə, bir çox hallarda şəxsi nəzarət hissi aşağı olur. Aparılan araşdırmalara əsasən işçi sinfə aid olan insanlar yüksək empatiya hisslərinə malik olurlar və sıxıntı içində olanlara kömək etməyə çalışırlar.

Digər tərəfdən, sosial iqtisadi vəziyyət natamam ailələrdəb olan insanların öz bacarıqlarını təkmilləşdirmək üçün təhsil və peşə imkanlarından yararlanma ehtimalını azaldır. Bu o deməkdir ki, imkanları məhdudlaşdıran və sosial birliyi təhdid edən məhrumiyyət dövrəsini qırmaq üçün yenidən bölüşdürmə siyasətinə ehtiyac var [1].

Sosial dəstək şəbəkələri tək valideynli ailələrin həyatında iqtisadi, informasiya və emosional resursların təmin edilməsi yolunda əsas rol oynayır. Təkvalideynli ailələrin əksəriyyəti (90,8%) heç bir qurum/təşkilat/birlik və ya onların yaxın ətraflarından yardım almır. Ailələrin əksəriyyətinin heç bir qurum/təşkilat/dərnək və ya onların yaxın çevrələrindən yardım almaması, yardım ala biləcəkləri qurum/təşkilatlar və ya birliklərdən xəbərsiz olduğu təəssüratı yaradır. Bu yardımı almaq üçün lazımi şəraiti təmin edə bilmirlər və ya başqalarına ehtiyac duymadan həyatlarını davam etdirmək istəyirlər. Təkvalideynli ailərlərin çox az hissəsi müəssisə/təşkilat/birlikdən və ya yaxın ətraflarından yardım alır. Həm maddi, həm də natura şəklində yardım alan ailələr ən aşağı nisbətdədir [9, s. 93-111].

Nəticə

Tədqiqat onu deməyə əsas verir ki, natamam ailələr aidiyyətli sosial institutların nəzarətində olmalı, onların sosial rifahının yaxşılaşdırılması istiqamətində müəyyən addımlar atılmalıdır. Ailənin iqtisadi vəziyyəti və psixi sağlamlığı ilə bağlı tədqiqatlar genişləndirilməli, natamam ailələrin üzvlərinə səhiyyə və psixoloji yardım təşkil edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Antony S. R. Manstead. The psychology of social class: How socioeconomic status impacts thought, feelings, and behavior // British Journal of Social Psychology (2018) © 2018 The Author. British Journal of Social Psychology published by John Wiley & Sons Ltd on behalf of British Psychological Society. (file:///C:/Users/User/Downloads/The_psychology_of_social_class_How_socioeconomic_s.pdf)
2. Дементьева Н. В. Технология индивидуальной работы с детьми и подростками из неполных семей // Соц. педагогика: новые исследования; Инта педагогики соц. работы. Екатеринбург, 2012. С. 22-28.

3. Гуляева Л.В. , Семенов М.Ю. Роль социального статуса семьи в формировании конкурентоориентированности и конкурентоспособности старшеклассников (на примере тюменской области). Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. 2019, 25 (3): 140-155. (https://doi.org/10.24290/1029-3736-2019-25-3-140-155)
4. Золотова Н.В., Ахтямова А.А., Овсянкина Е.С., Петракова И.Ю., Хитева А.Ю. Социальный портрет семей детей и подростков, больных туберкулезом органов дыхания // Tuberculosis and Lung Diseases, Vol. 96, No. 10, 2018, с. 23-29.
5. Ивашкина Ю.Ю. Типы семей в системе социального обслуживания. (http://home-kid.ru/content/docs/izdaniya/serealnui_sbornik/vse-vupyski/v2/63-73.pdf)
6. Кантемирова, Г.А. Социализирующий потенциал неполной семьи. Владикавказ: Изд–во СОГУ им. К. Л. Хетагурова, 2008. 163 с.
7. Кошелев А.Д., Шаграев О.А., Корнеев Т.В. Психология семейных отношений: Учеб. пособие для студентов вузов. М.: Академия, 2008. 360 с.
8. La Famille Monoparentale Construction Sociale. La Famille Monoparentale Retour sur la Construction D'un Problème Social // Analize 2018-2025. p.4. (https://www.acrf.be/wp-content/uploads/2018/11/acrfana_2018_25_familles_construction_JFP.pdf)
9. Muhammet Serhat Öztürk, Ayfer Aydiner Boylu. Investigation of Economic Activities of Single Parent Families // Sosyoekonomi. 2015, Vol. 23(25), pp. 93-111.
10. Рашитова Л. К. Неполные семьи: проблемы и перспективы их решения (Республика Башкортостан). (https://lib.herzen.spb.ru/media/magazines/contents/1/101/rashitova_101_288_292.pdf)
11. Ржаницына, Л.С. Улучшение положения детей в разведенных семьях / Л.С.Ржаницына // Социологические исследования, 2015, №3, с. 65–69.
12. Single parenting and today's family // https://www.apa.org/topics/parenting/single-parent
13. Социология и политология. 2019. Т. 25. № 3, с. 140-155
14. Словарь социолингвистических терминов. М., 2006. с. 206–207.
15. Трифонов Б.А. Психологические проблемы в неполных семьях. Екатеринбург: Изд-во Урал. гуманитар. ун-та, 2004. 123 с.
16. Усманов Б.Ф. К разработке понятия «социальная технология» // Материалы методологического семинара Института социального образования за 2005-2006 год. Екатеринбург, 2009. Вып. 2, с. 136-141.
17. Yusufoğlu Ömer Şükrü, Kızmaz Zahir. The Aspect of Poverty in Broken Families: a Case of Elazig // Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Fırat University Journal of Social Science. Cilt: 26, Sayı: 1, s. 209-217.

Резюме

Сара Агаева

Социальное положение неполных семей

Сегодня основные причины проблемы неполных семей связаны с социальными проблемами и технологиями их решения. Организация социальной работы с неполными семьями непосредственно способствует решению социально-психологических проблем семьи, в том числе регулированию отношений между родителями или опекунами и детьми, улучшению социального положения таких семей, восстановлению внутренней способности выполнять многие общественно значимые семейные функции. фокусируется на. Следует отметить, что разработка и укрепление теоретико-технологической базы социальной работы с неполными семьями в настоящее время достаточно актуальны.

Известно, что семейные отношения регулируются морально-правовыми нормами. Брак, узаконивающий отношения между мужчиной и женщиной, конкретизирует ответственность за физическое и духовное здоровье членов семьи в процессе совместного проживания. Ядром здорового общества считается здоровая семья как социальный институт, основанный на совместной деятельности, скрепленный брачно-родительскими отношениями, обеспечивающий преемственность поколений, социализацию детей и поддержку членов семьи.

Исследование предполагает, что неполные семьи должны быть под контролем соответствующих социальных институтов, и должны быть предприняты определенные шаги для улучшения их социального благосостояния. Следует расширить исследования экономического положения и психического здоровья семьи, оказать медико-психологическую помощь членам неполных семей.

Ключевые слова: *семья, неполная семья, развод, социально-экономические трудности.*

Summary

Sara Agayeva

Social Status of İncomplete Families

Today, the main reasons for the problems of incomplete families are related to social problems and technologies of their solutions. The organization of social work with incomplete families directly contributes to the solution of social and psychological problems of families, including the regulation of relations between parents or guardians and children, the improvement of the social status of the family. focuses on. It should be noted that the development and strengthening of the theoretical and technological base of social work with incomplete families is currently quite relevant.

It is known that family relations are regulated by moral and legal norms. Marriage, which legitimizes the relationship between a man and a woman, specifies the responsibility for the physical and spiritual health of family members in the process of living together. The core of a healthy society is considered to be a healthy family as a social institution based on joint activities, sealed by marriage and parental relationships, ensuring the continuity of generations, the socialization of children and the support of family members.

Research suggests that incomplete families should be under the control of corresponding social institutions, and enterprises should be determined steps to improve their social well-being. It is necessary to expand the study of the economic situation and mental health of families, to provide medical and psychological assistance to members of incomplete families.

Keywords**:** *family, incomplete family, divorce, socio-economic difficulties*

Şöbə redaktoru f.ü.f.d. Rəhimov Mütəllim Qara oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 1

MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN QAYNAQLARI VƏ FƏLSƏFİ MAHİYYƏTİ

Nuray QİBLƏLİYEVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 17 aprel 2022; çapa qəbul edilmişdir: 18 may 2022; online-da çap edilmişdir: 30 iyun 2022
Received: 17 th of april, 2021; accepted: 18 th of May , 2022; published online: 30 th of June, 2022

***Açar sözlər**: mifoloji baxışlar, mənəvi dəyərlər, fəlsəfi təfəkkür, elmi biliklər*

Giriş

Bəşər tarixi boyu insanların şüuru təkamül edərək müxtəlif sivilizasiyaların meydana gəlməsinə səbəb olmuş və yeni mədəniyyətlərin elmi – fəlsəfi xarakter daşıyan mənəvi dəyərləri formalaşmışdır. İnsanın sosial həyatının özünün mürəkkəbləşməsi, insanın yetkinliyinin mənəvi göstəricisi kimi seçim problemlərinin yaranması aksiologiyanın - dəyərlər haqqında fəlsəfi təlimin yaranmasına səbəb olmuşdur.

İnsanlar təbiətin və kainatın sirlərini öyrənməyə cəhd etmiş, lakin yaşadığı ictimai formasiyanın inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq bütün gördüklərinə və duyduqlarına öz zamanının ictimai şüuru səviyyəsində yanaşmışlar. Buna görə də, ən qədim dövrlərdən üzübəri müxtəlif hadisə və prosesləri yaşadıqları dövrlərin xüsusiyyətləri səviyyəsində qiymətləndirə bilmişlər. Ən maraqlısı odur ki, hələ qədim dövrlərdə yaşayan insanların fövqəltəbii xarakter daşıyan dini baxışları müasir dövrümüzə qədər müəyyən mənəvi dəyər mahiyyətini itirməmişdir. Hətta onlar müxtəlif fəlsəfi cərəyanların məzmununda da öz əksini tapır. Buna misal olaraq, animistik anlayışları göstərmək olar. Ruh, can mənası daşıyan bu anlayış real varlığın ikiyə bölünməsi zəmnində həm bütün dünya dinlərinə, həm də idealist fəlsəfəyə öz töhvəsini göstərmişdir. Xüsusilə teoloji fəlsəfənin əsasında dayanan animistik anlayışlar təcəssümləşdirilərək müxtəlif qruplar formasında təqdim olunur. Ruh anlayışı mənəvi dəyər kimi şəxsləndirilir. Ruhlar insanlara nəsil ruhları, əjdad ruhları, xəstəlik ruhları, şamanlara yardımçı olan ruhlar, eyni zamanda təbiət qüvvələrinin sahibləri olan ruhlar kimi izah edilir. Bütün dünya dinlərində ənənəvi olaraq insan dünyasını dəyişib torpağa tapşırılanda onun ruhunun axirət dünyasında şad olması üçün dualar oxunur.

Animistik anlayışlar və onlara fəlsəfi baxış

Ümumiyyətlə, ruhların əbədi olmasına aid çox maraqlı miflər meydana gəlmişdi. Bu miflər vasitəsilə ruhlar obrazlaşdırılır və onların mövcudluğuna aid bədii – emosional nəticələr incəsənətə bənzər nümunələrə çevrilir. Məhz bu nümunələr xalqların dini adət və ənənələrində incəsənətə bənzər mənəvi – emosional dəyərlər kimi özünü büruzə verir. Görünür ruhlarla əlaqələndirilən bir çox mənəvi dəyərlərin emosional cəhətlərini şərh edən rus filosofu N.Q.Qrot 1880-ci ildə çap etdirdiyi "Fəlsəfə incəsənətin bir şöbəsidir"

* *doktorant, Bakı Dövlət Universiteti*
e-mail: nuray_qiblaliyeva@mail.ru

adlı məqaləsində qeyd etmişdir ki, "poetik və fəlsəfi əsərlər müəyyən dövrlərdə adamları təmin edir". (6, s. 14)

Animistik anlayışlar mistik fəlsəfi baxış kimi qədim yunan filosofu Platonun da yaradıcılığına öz təsirini göstərmişdir. Elə buna görə də o, "Fedon" əsərində göstərirdi ki, hər bir insanın ruhu insan dünyaya gələnə qədər kainatda mövcud olan yastı bir ulduzun üzərində yerləşir. İnsan dünyaya gələndə onun ruhu bədənə daxil olur. İnsanın bədəninin ölümü isə insanın ruhunun ölümü deyildir. Hətta o ruhun bədəndən bədənə keçməsinə də inanırdı.

Qədim Yunanıstanda allahlar haqqında yaradılmış miflər həmin dövrün ədəbi əsərlərində də öz əksini tapmışdır. Homerin, Esxilin, Evripidin, Sofoklin və başqa qədim yunan ədiblərinin demək olar ki, bütün əsərləri mifologiya zəmnində yazılmışdır.(1, s. 35)

Təbii varlığın yaranması haqqında da mifoloji qaynaqlar mövcuddur. Qədim miflərin birində vaxtilə yerlə göyün bitişik olması haqqında maraqlı əfsanə mövcuddur. Qeyd olunur ki, bir gün cin – suatla ənşər – mənşərin davası başlanır. Bu davada yer nəhrə kimi çalxalanır və onun üst qatı alt qatdan 7.777.777 qat hündür mənzilə atılır. Üst qat orada özünə əbədi məskən salır. Alt qat isə suya çevrilib əvvəlki yerini özünün yurddaşı edir.

Maraqlıdır ki, alt qatla üst qat bir-biri ilə yola getmir. Onlar arasında daima ziddiyət baş verir və üst qat nəticədə alt qatın başına od-alov ələyir. Bu prosesdə su yavaş-yavaş buğ olub qara çüyüdə çevrilir. Sonra isə bulud olub yanar odun qabağını kəsir. Buludla suyun görüşündən xəbər tutan Günəş qəzəblənərək şüa oxu ilə Buludun göbəyini yırtır. Bu hadisənin nəticəsində Ay və ulduzlar Buludun qarnından çıxıb göyün üzünə səpələnir.

Bu mifologiya mahiyyətli rəvayət əksiklərin vəhdəti və mübarizəsi qanuna bənzəyir. Burada ziddiyət Günəşlə su arasında baş verir. Mifologiyada təbiətin hərəkətinin mürəkkəb bir formada yeni keyfiyyət dəyişmələrinə səbəb olması anlamı nəzərə çarpır. Beləki qara örpək görüntüsünə malik olan Bulud Günəşin qabağını kəsir. Günəş isə tənhalıqdan yaxa qurtarmaq üçün Aya könül bağlayır və onunla görüşməyə nail olur. Bu görüşdən Ayla Günəşin Dan və Dün adında ekiz övladları dünyaya gəlir. Oğlan Danla qız Dün evlənirlər. Onlardan 4 nəvə (dörd fəsil), 12 nəticə (yəni 12 ay), 24 kötücə (bir sutka), 30 iticə (bir ay), 364 ötüycə dünyaya gəlir. Ötücələrdən biri çox dəcəl olduğundan Günəşin şüa ayğırını minib Yerə tərəf qaçır. Yerdə tək-tənha bezdiyindən 7 çöp düzəldir və bu çöpləri yerə sancaraq onun üstünə uzanıb yatır. Bulud ötücənin yerə sancdığı bu çöpləri suvarıb onları ağaclara çevirir. Mifologiyadakı bu bənzətmələrə diqqət yetirərkən zamanın müxtəlif anlarının konkret rəqəmlərlə yaradılmasının şahidi oluruq. 7 rəqəmi isə 1 həftənin 7 günü kimi təcəssüm olunur. Əslində bu rəqəmlər bir ilin konkret əlamətlərinin bölgüsünü özündə əks etdirir (4, s. 63).

Ən maraqlı cəhətlərindən biri də odur ki, mifologiyada insanın yaranmasının səbəbləri də fantastik bir məzmunda izah edilir. Qeyd olunur ki, ötüycə yuxudan oyandıqdan sonra kipriklərini qırpıb yuxarıda təsvir olunan ağaclara bar verir. Bundan sonra o dəryanın kənarına gəlib palçıqdan özünəbənzər iki fiqur düzəldir. Bu vaxt şüa ayğır fınxırıb göyə qalxır. Həmin vaxt Yel əsərək tufan qoparır. Tufanın təsirindən ötüycənin düzəltdiyi fiqurlar bərkdən asqıraraq ona tərəf yeriyirlər. Onlardan biri "Adəm", o biri isə "Həvva" deyərək qışqırırlar.Bu hadisədən sonra Adəmlə Həvva gülşən bağını dolaşıb gəzdilər. Sonra güllərin ətrindən məst olan Həvva əncir ağacının dibinə uzanıb yuxuya getdi. Həmçinin Adəm də əncir ağacının yanına gəlib burada 7 gün, 7 gecə yuxuladı. Onlar ayılarkən bir-birini çılpaq görüb bədənlərini əncir yarpağı ilə örtdülər. Yaxınlaşarkən nəfəsləri bir-birinə toxundu. Bir müddətdən sonra Həvvanın əkiz oğlu və qızı oldu. Oğlanın adını vişək, qızın adını çiçək qoydular... (4, s. 63-64) Məlumdur ki, fəlsəfi fikir tarixində insanın

mənşəyi haqqında müxtəlif baxışlar mövcud olmuşdur. Marksist fəlsəfənin görkəmli nümayəndəsi Engels isə Ç.Darvinin təkamül nəzəriyyəsinə əsaslanaraq insanabənzər meymun növünün əmək prosesində təkmilləşərək insana çevrilməsi ideyasını irəli sürmüşdür. Hətta "Meymunun insana çevrilməsində əməyin rolu" adlı əsər də yazmışdır.

Hələ Qərbdə ilahiyyat fəlsəfəsinin banisi Foma Akvinski də insan probleminə və mənşəyinə xüsusi diqqət yetirmişdir. O, insanı mikrokosmosa aid edir və onun qəlbini mühərrikə bənzədirdi. Eyni zamanda qəlbin ruhla bağlı olduğunu deyirdi. Həmçinin insanın iradə azadlığının Allahla bağlı olduğunu deyirdi. (2, s. 19)

Ümumiyyətlə, xalq tərəfindən yaradılan müxtəlif mifoloji baxışları təhlil edərkən onlarda ilkin fəlsəfi dəyərlərin qiymətli nümunələrini görürük. Bu da ondan irəli gəlir ki, mifologiya fəlsəfi dünyagörüşünün ilkin formasıdır, fəlsəfənin formula edilmiş nəzəri cəhətinin ilkin əsasıdır. Buna görə də fəlsəfə elminin inkişaf tarixi tədqiq edilərkən haqlı olaraq miflər əslində fəlsəfi anlayışların ilkin başlanğıcları kimi qitmətləndirilir. Eyni zamanda miflərin dini şüurun meydana gəlməsində və inkişafında xüsusi rolu olmuşdur. Bu proses qədim şumer mədəniyyəti alimlər tərəfindən tədqiq olunarkən də öz təsdiqini tapmışdır. Bununla əlaqədar olaraq, Azərbaycan alimi Vəli Həbiboğlu görkəmli şumerşünas N.Kramerin fikirlərinə istinad edərək qeyd edir ki, hələ "eradan əvvəl III minillikdə Şumerdə öz kosmologiya teologiyalarını işləyib hazırlayan mütəfəkkir və pedaqoqlar mövcud idi. Onların yaratdığı baxışlar sistemi o qədər inandırıcı idi ki, Yaxın Şərqin bir çox ölkələrində bu baxışları danışıqsız qəbul etmişlər". (3, s. 13)

Qeyd olunan dövrlərdə göy cisimlərinin yaranması, onların quruluşu və s. Haqqında teoloji məzmuna malik olan çox maraqlı baxışlar meydana gelmişdir. Dini zəmində olan bu baxışlar Azərbaycan türklərinin dünyagörüşlərinin formalaşmasına da öz təsirini göstərmişdir. Bunun da nəticəsində astranomik xarakter daşıyan maraqlı teoloji fəlsəfi baxışlar formalaşmışdır. Xüsusilə göyün yeddi qatdan ibarət olması kimi mifoloji anlamlar meydana gəlmişdir. Qəribədir ki, bu anlamlar həm də sinfi xarakter daşımışdır. Məsələn, həmin miflərdən birində qeyd olunur ki, kainatın torpaq qatında yalnız qara camaat yaşayır. Sonrakı qatlarda isə hürilər, qılmanlar, peyğəmbərlər mövcuddur. Allah isə göyün yeddinci qatında oturub dünyanı idarə edir.

Araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, dini-mifoloji anlamlar gerçəkliyi fantastik şəkildə inkar etdirsələr də onlar müasir dövrdə də bir çox insan təbəqəsini inandırmağa nail ola bilirlər. Xüsusilə dinin hakim mövqeydə olduğu ölkələrdə dini-mənəvi dəyərlər insanların bütün həyat tərzinə, dünyagörüşünə öz təsirini göstərir. Dini etiqadlar emosional məzmunlu miflərlə müşayət olunur, insanlar bu etiqadları şüurlu şəkildə yerinə yetirməyə istiqamətləndirilir. Sözün ilahi təsir gücü formalaşdırılır. İnsanlara miflər vasitəsilə "Nə üçün yağış yağır, dünya necə əmələ gəlmişdir, insanlar haradan meydana çıxmışdır, onlar niyə xəstələnir və ölürlər (3, s. 32) kimi suallara cavab verirlər".

Sözün ilahi qüdrəti mifoloji zəmində indi də, demək olar ki, dünyanın bütün xalqlar tərəfindən mərasimlərdə tətbiq olunur. Həmçinin qədim dövrlərin mifoloji baxışları əsasında yaranmış xalq yaradıcılığı nümunələri də əksər hallarda naturalist xarakter daşıyır və təbii anlamları özlərində əks etdirir. Bununla əlaqədar olaraq, Azərbaycan filosofu Zakir Məmmədov belə qənaətə gəlmişdir ki, qədim insanlar Günəşə, aya. işığa, suya, bitkilərə, quşlara və heyvanlara pərəstiş edərək onlar haqqında obrazlı miflər yaratmağa çalışmış, özləri ilə ilahiləşdirdikləri bu varlıqlar arasında bir yaxınlıq olduğuna inanırdılar. (4, s. 44)

Miflərə fəlsəfi yanaşma

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ərazisində Günəşə və Aya sitayişlə bağlı bir çox məbədlər mövcud olmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq eramızın birinci əsrində yaşamış qədim Yunan coğrafiyaçı alim Strabon Ağvaniyanın (Albaniya) dağlıq hissələrində möhtəşəm Ay məbədlərinin tikilməsi və fəaliyyəti haqqında geniş məlumat vermişdir. Onun verdiyi məlumata görə Ay ilahisinə həsr olunmuş məbədlər barlyeflər və divar rəsmləri ilə bəzədilmiş, bu məbədlərdə kahinlərlə yanaşı qullar və nökərlər də yaşamışdır. (5, s. 21) Bu məbədlərdə Günəş insanlara himayəçi, ruhun ölməzliyinə şərait yaradan varlıq kimi təsvir olunmuşdur.

Cəmiyyət inkişaf etdikcə miflərin fəlsəfi məzmunu da mürəkkəbləşmiş, onların əhatə dairəsi də genişləndirilmişdir. Xüsusilə miflər cəmiyyətin və təbiətin harmoniyasını yaratmağa istiqamətləndirilmişdir. Eyni zamanda müdrik xalq ifadələri əxlaqi – fəlsəfi dəyərlər kimi təkmilləşmişdir. Maraqlıdır ki, irsiyyətin mövcudluğu haqqında atalar sözləri yaradılmış, "Ot kökü üstə bitər", "Qurd balası qurd olar" və s. Kimi düşündürücü atalar sözləri meydana gəlmişdir. Bunların hər biri dərin məntiqi – fəlsəfi məna daşımışdır. Atalar sözləri kimi yaranan müdrik ifadələr çox lakonik şəkildə əxlaqi təsir gücünə malik olmuşlar. Məsələn, "Hər zamanın bir hökmü var", "Ayağını yorğanına görə uzat", "Damcı daşı deşər, söz başı" kimi atalar sözlərimiz bu qəbildəndir.

Qədim türklərin dini – mifoloji dünyagörüşündə vətənpərvərlik anlamı xüsusi yer tutur. Belə ki, vətənə məhəbbət duyğusu Göy Tanrının obrazında təcəssümləşdirilmişdir. İnsanlar yaşadığı eli Göy Tanrının yer üzərindəki kölgəsi kimi başa düşmüşlər.Ən maraqlı cəhət odur ki, yurda və ölkəyə aid olan anlamlar Türk xalqları tərəfindən həmişə müqəddəs qanun kimi təcəssümləşdirilmişdir. Məsələn, Hun dövlətinin qoruyucusu olan Mete haqqında bir xalq rəvayəti mövcuddur. Bu rəvayətdə qeyd olunur ki, Tatar hökmdarı Hunlarla müharibəyə bəhanə yaratmaq üçün ondan əvvəl ən sevimli atını istəyir. Mete xalqını müharibədən qorumaq üçün ən sevimli atını Tatar xaqanına göndərir. Lakin Tatar xaqanı yenə də Metedən əl çəkməyərək onun sevimli qadınını istəyir. Bu halda da Mete vətənini qorumaq üçün sevimli qadınını ona verməyə razı olur. Tatar xaqanı bəhanə yaratmaq üçün ondan istifadə olunmayan bir torpaq sahəsini də istəmişdir. Bununla bağlı Mete bir qurultay çağıraraq xalqın fikrini öyrənmək istəmişdir. Onun çağırdığı bu qurultayda iştirak edənlər həmin torpağın faydasız olduğunu deyərək, onun Tatarlara verilməsinə etiraz etməmişlər. Mete isə qurultayın qərarına etiraz edərək demişdir: "Vətən mənim mülküm deyildir, məzarda yatan atalarımızın və qiyamətə qədər doğulacaq törəmələrimizin bu mübarək torpaq üzərində haqları vardır. Vətəndən istər bir qarış qədər olsun yer verməyə heç kəsin səlahiyyəti yoxdur. Buna görə də, müharibə edəcəyik. Bax, indi mən atımı düşmənə doğru sürürəm. Ardımca gəlməyən edam olunacaqdır" (3, s. 30), - deyərək tatarların üzərinə qoşun yeridir.

Məhz sevindirici haldır ki, ölkəmizin prezidenti cənab İlham Əliyev də Hun xaqanı Metenin qəhrəmanlıq hərəkətinə uyğun olaraq torpaqlarımızın erməni işğalından azad olunması üçün igid Azəraycan oğullarını hərbiyə cəlb edərək, cəmi 44 gün ərzində torpaqlarımızı erməni faşistlərindən azad etdi. Bununla da türk qəhrəmanlığının şöhrətini yenidən bərpa etdi.

Qeyd olunan bu fakt bir daha sübut edir ki, bütün mənəvi dəyərlər yarandığı dövrlərdən asılı olmayaraq heç vaxt sosial və mədəni-əxlaqi əhəmiyyətini itirmir, əksinə, olaraq insanın idrakını daha da zəngilləşdirərək ona hadisə və proseslərdən əqli nəticə çıxarmaq imkanı, yaradış, onda məslək, qeyrət, mərdlik, əxlaqi formalaşdırır, bütün mənəvi

dəyərlər insanda mərdlik duyğularını zəngilləşdirir, nəticədə onu tamahkarlıqdan, paxıllıqdan, riyakarlıqdan uzaqlaşdırır. Sözsüz ki, cəmiyyətin həyatında cəhalətə, nadanlığa sürüklüyən bəzi kortəbii inanclar da vardır. Lakin insanda özünü dərk hissi formalaşdıqca o cəhalətlə reallığı bir-birindən ayırmağı bacarır.

Əslində bütün mənəvi dəyərlərimiz əsrlərlə davam edən həyat təcrübəsindən qaynaqlanır. Buna görə də, hər bir rəvayət, nağıl və dastanlarda da təcrübi xarakter daşıyan fəlsəfi, əqli incəliklər var. Bu xüsusiyyətlər Azərbaycan-türk eposu olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında da mövcuddur. Bu dastanda da "olumlu, ölümlü" dünyada milli-mənəvi dəyərlər qorunub saxlanılır. Orada da məslək əxlaqına uyğun olaraq namuslu, şərəfli ömür yaşamaq anlamına üstünlük verilir. Görkəmli fransız maarifçisi və filosofu K.Helvetsi "İnsan haqqında" traktatında çox maraqlı fikirlər irəli sürmüşdür. O, qeyd olunan traktatında bildirirdi ki, "İnsan haqqında elm bütün həcmdə götürüldükdə ucsuz-bucqasızdır. Onun hərtərəfli öyrənilməsi uzun və çətin bir işdir. İnsan müxtəlif rəssamlar tərəfindən seyr etmək üçün sərgiyə qoyulmuş bir modeldir. Hərə onun bir neçə cəhətinə diqqət yetirir. Lakin hələ heçkəs onu bütövlükdə dərk edə bilməmişdir". (3, s. 38) Bu fikirdən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, insan sosial varlıq kimi daima dəyişir və inkişaf edir. Onun fəaliyyətindəki məqsədyönlülük prinsipi həm cəmiyyətin ictimai-siyasi xüsusiyyəti əsasnda həyata keçirilir, həm də şəxsiyyətin idrakının formalaşmasını istiqamətləndirir. Bunun da nəticəsində insan yaşadıqca onun dünyaya baxışlarında da yeni təkamüllər baş verir. Hər bir insan özünün dünyagörüşünü zəngilləşdirdikcə daha yaxşı görünməyə çalışır. Maraqlıdır ki, insana xoş olan bu xüsusiyyətləri nəzərə alan fransız filosofu Jan Jak Russo yazmışdır: "*Heç kəs insan həyatını onun özündən yaxşı təsvir edə bilməz". İnsanın daxili vəziyyəti, onun əsil həyatı bütövlükdə yalnız onun özünə məlumdur. Lakin insan öz həyatını təsvir edərkən həyat hadisələrinin çoxunu gizlədir, öz həyatını yazarkən öz-özünə bəraət qazandırmaqla məşğul olur, özünü olduğu kimi deyil, necə görünmək istədiyi kimi təsvir edir*". (5, s. 3-4) Lakin etiraf etmək lazımdır ki, insanın yaşadığı mühit onun düşüncələrini və mənəvi aləmini gec-tez dəyişir. Bu prosesdə elmi biliklər mühitinin də çox böyük rolu vardır. Belə ki, insan elmi-fəlsəfi biliklərə yiyələndikcə onu əhatə edən mühitin xüsusiyyətlərini düzgün dərk edə bilir, yaxşını pisdən seçməyi bacarır. Etiraf edək ki, istənilən cəmiyyətin mənəvi həyatında bəzən kütləvi xarakter daşıyan neqativ hallar və dəyərlərlə də qarşılaşmaq mümkündür. Bu neqativlərdən uzaqlaşmağın ən asan yolu onları idraki mühakiməyə çıxarıb əqli nəticəyə nail olmaq lazımdır.

Nəticə

Beləliklə, mənəvi dəyərlər anlayışı cəmiyyətin bütün sosial-mədəni və müxtəlif yaş qruplarının dəyər dinamikasının nəzərə alınması kontekstində ortaya çıxır. Dünyagörüşünün transformasiyası, baxışların və dəyərlərin təkamülü, əlbəttə ki, insan inkişafının bütün mərhələlərində baş verir.Bugünkü şəraitdə cəmiyyətdə baş verən bütün dəyişikliklərin dəyəri və mənəvi komponenti əsas olanlardan biridir. Məhz dəyərlər arasındakı mədəni uyğunsuzluq cəmiyyəti və dövləti ölkədə sistemli dəyişikliklərə ehtiyac olduğunu başa düşməyə vadar edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Haqverdiyev T.Ş., Mikayılov Ş.S. İdraka yiyələnmənin istiqamətləri. Bakı, 2018, 270 s.
2. Haqverdiyev T. Gədəbəy: Ulu yurdun yaddaşı. Bakı: Diplomat, 1998, 270 s.
3. Həbiboğlu V. Qədim Türklərin dünya görünüşü. Bakı, 1996, 174 s.
4. Məmmədov Z. Azərbaycan fəslsəfə tarixi. Bakı: Şərq-Qərb. 2006, 328 s.
5. Гелветси, К.А.О человеке его утственных способностях и его воспитании. Москва, 1938. (https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASH01beef80c672acb7a62e9dbe)
6. Жан-Жак Россо. Трактаты. Москва, 1969, 430 с.

Резюме

Нурай Гиблялиева

Источники и философская сущность духовных ценностей

Таким образом, понятие моральных ценностей возникает в контексте учета ценностной динамики всех социокультурных и различных возрастных групп общества. Трансформация мировоззрения, эволюция взглядов и ценностей, безусловно, происходит на всех этапах развития человека. Ценность и духовная составляющая всех изменений, происходящих в обществе в современных условиях, являются одними из основных. Именно культурное несоответствие ценностей заставляет общество и государство осознавать необходимость системных изменений в стране.

В статье проанализированы различные мифологические воззрения, созданные народом, ценные образцы первичных философских ценностей в них.Здесь учитывается, что все наши духовные ценности проистекают из многовекового жизненного опыта. По этой причине в каждом повествовании, сказке и былине есть умственные тонкости, носящие философско-ценностный характер. Нравственные ценности становятся все более актуальными в периоды пересмотра ранее принятых представлений об отношениях личности, общества и государства. Рассмотрены новые подходы к раскрытию сущности духовных ценностей в философии.

В то время, когда мы живем в условиях различных влияний, становится все труднее поддерживать наши национальные ценности и требует большой цивилизационной ответственности. Национальные и нравственные ценности должны быть переданы будущим поколениям еще более обогащенными. Без сомнения, культура не может поддерживать свое существование без изменений и обогащения. С этой целью в современной педагогике следует поощрять все виды творческой и конструктивной деятельности, а также уделять важное внимание деятельности по обнаружению, ориентации, оценке новых способностей. В современном глобализированном мире, где культуры проникают друг в друга и в некоторых случаях даже ассимилируются, сохранение национальных и нравственных качеств азербайджанского народа и их передача будущему поколению будут зависеть от уровня изучения и сохранения нашего материального и духовного наследия. Роль национальных и нравственных памятников, художественной литературы действительно велика для передачи и продолжения национальной философской мысли, морали и традиций новому поколению.

Ключевые слова: *мифологические воззрения, духовные ценности, философское мышление, познание, научные знания*

Summary

Nuray Giblalieva

Sources and philosophical essence of moral values

Thus, the concept of moral values arises in the context of taking into account the value dynamics of all socio-cultural and different age groups of society. The transformation of the worldview, the evolution of views and values, of course, occurs at all stages of human development.In today's conditions, the value and moral component of all changes taking place in society is one of the main ones. It is precisely the cultural discrepancy between values that makes society and the state understand the need for systematic changes in the country.

The article analyzes various mythological views created by the people valuable examples of initial philosophical values in them.It was noted here that all our spiritual values stem from centuries of life experience. For this reason, each narration, Tale and epics have mental subtleties of philosophical value. Moral values become more relevant in those times when previously accepted ideas about the relationship between personality, society and the state are revised. New approaches to the disclosure of the essence of moral values in philosophy were considered.

At a time when we live in a variety of influences, it is becoming increasingly difficult to maintain our national values and requires great civilizational responsibility. National and moral values should be transferred to future generations even more enriched. Without a doubt, culture can not maintain its existence without change and enrichment. For this purpose, in modern pedagogy, all kinds of creative and constructive activities should be encouraged, and important attention should be given to the discovery, orientation, assessment activities of new abilities. In the present globalized world where cultures penetrate each other and even assimilated in some cases, the preservation of national and moral qualities of the Azerbaijani people and their transfer to the future generation will depend on the level of study and preservation of our material and spiritual heritage. The role of national and moral monuments, fiction literature is really great for conveying and continuation of national philosophical thought, morality and traditions to a new generation.

Keywords: *mythological views, moral values, philosophical thinking, cognition, scientific knowledge*

Redaksiya heyətinin üzvü f.e.f.d., dos. Məmmədov Hüseyn Qaraxan oğlu oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

TARİX VƏ SİYASİ ELMLƏR

UOT 94

AZƏRBAYCAN ABİDƏLƏR MƏSKƏNİDİR

Sahib VƏLİYEV*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 14 mart 2022; çapa qəbul edilmişdir: 19 aprel 2022; online-da çap edilmişdir: 30 iyun 2022
Received: 14 th of March, 2021; accepted: 19 th of April , 2022; published online: 30 th of June, 2022

Açar sözlər: *müstəqillik, milli sərvətlər, mədəniyyət, milli-mənəvi dəyərlər, ideologiya, tarix və arxeologiya*

Giriş

Müasir dövrdə yüksək milli-mədəniyyət təkcə öz xalqına xidmət etmir, bəşəridir. Qarşılıqlı ünsiyyətdə həm özü zənginləşir, həm də başqa millətlərin mədəniyyətlərinin və mənəvi dəyərlərinin zənginləşməsinə rəvac verir. Yaşadığımız müasir dövr mədəniyyətlərin eyniləşdirilməsinə, milli köklərin və qaynaqlarından ayrılmasına qarşı çıxaraq, onun gələcəyini mədəniyyətlərin əməkdaşlığında, ünsiyyətində bədii yaradıcılıq əlaqələrinin möhkəmlənməsində və qarşılıqlı fəaliyyətin mütərəqqi prosesində görür. (1, s. 6; 9, s. 55)

Bu baxımdan da Azərbaycan ərazisində aşkar edilmiş arxeoloji abidələr, piktoqrafik yazılar, meqalitik və epiqrafik abidələr, qoruqlar, mağaralar, qalalar, saray kompleksləri, kitabələr, qaya rəsmləri, sikkə və bəzək əşyaları, zərgərlik və misgərlik nümunələri, kürə və saxsı qablar mədəniyyəti xalqımızın tarixi yaddaşıdır desək, yanılmarıq. Ulu xalqımızın nəfəsini, ruhunu, qüdrətini, milli-mənəvi dəyərlərini, zəngin sərvətlərini ehtiva edən gözəl sənət inciləridir. (1, s. 323; 9, s. 3)

Adi cansız görünən daşa, kəsəyə saxsı qablara toxunmağa ehtiyat edirsən. Abidələr yeni nəslə ölməzliyi, bir-birimizi, bağlılığımızı, tariximizi, adət-ənənələrimizi, maddi-mənəvi dəyərlərimizi, yaşayış tərzimizə doğru uzanıb gedən yolları axtarır. Azıxdan başlanan, Qobustan qayalarında, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətində, Gəmiqayada donub qalan, Qarabağda, Mildə, Muğanda yan-yana düzülmüş təpələrə dönən, torpağa qarışıb əbədiyyətə qovuşan həyatımızdır abidələr. Ulu sələfilərimizin yaşayıb, təmkin və səbrlə yaratdığı, bədii təfəkkürün məhsuludur abidələr. (1, s. 77)

Qədim dövrdən bu günə kimi gəlib çıxmış arxeoloji abidələr, maddi mədəniyyət sərvətləri, tarixi-memarlıq onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan xalqı mədəniyyət sahəsində ən irəlidə gedən xalqlardan biri olmuşdur. Bizim dövrə qədər bəşər tarixinin bütün inkişaf mərhələlərində həll edici rolu maddi mədəniyyət oynamışsa, mənəvi mədəniyyət dövrünün ictimai fikir, rəy, fəlsəfi görüşləri, etik-əxlaqi münasibətləri, ritual və adət-ənənələri, inam və etiqadları ilə möhkəm surətdə bağlı olmuşdur. (2, s. 61)

* *tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti*
e- mail: s.valiyev@gmail.com

Azərbaycan abidələr məskənidir

Mədəni həyatımızın bu cür inkişaf meyli professional və bədii yaradıcılıq kollektivlərinin qastrol səfərlərində və mədəni hamilik çıxışlarında parlaq surətdə təzahür etməkdədir. Ümumbəşəri dəyərlərə sadiq olaraq bütün dünya xalqları ilə dostluq, sülh, əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq və bu məqsədlə qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək həm də qədim tarixə malik olan yaşayış yerlərimizi öyrənməyə təkan verir. Bunlara misal olaraq deyə bilərəm ki, Kiçik Qafqaz sıra dağlarında dəniz səviyyəsindən 2901-3203 metr yüksəklikdə sıralanan Şahdağının ətəyində Azərbaycanımızın ən dilbər guşələrindən birində yerləşən Gədəbəy şəhərinin cənubunda Qafqazın ən qədim yaşayış məskənlərindən biri yerləşir. XX əsrin 70-ci illərində Kəlbəcər rayonunun ərazisindəki Zar və Gədəbəy rayonunun qərb istiqamətindəki Tağılar kəndinin yaxınlığında Tağılar mağaralarından, "Çaykənd", "Piqbudaq", "Əyrivəng", "Zəyəm çay" və Göyçə gölünün ətrafındakı açıq tipli "Şur təpə", "Şurtan" və "Orta Şurtan" düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı burada paleolit dövrünə aid daş alətlər və yaşayış yerləri aşkar olunmuşdur. (4, s. 291-292)

Bu ərazilər tarixi Azərbaycan torpaqlarının – Midiya dövlətinin, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu tayfaları və dövlətləri, Səfəvi dövlətinin, Qafqaz Albaniyasının, İrəvan xanlığının ayrılmaz hissəsidir. Bir yanı Qarabağ bir yanı İravan xanlığı bir yanı Şəmşəddin bir yanı isə Göyçə mahalı ilə əhatələnən Gədəbəy rayonunun hərbi-strateji əhəmiyyətli və iqtisadi, siyasi, mədəni mərkəzi kimi yaranmış və inkişaf etmişdir**.** Bu baxımdan da həmin ərazilərdəki qədim yaşayış düşərgələri – qalalar, qalaçalar, qüllələr və körpülər də bunları deməyə əsas verir. (4, s. 317)

Gədəbəy rayonu Xocalı-Gədəbəy tarixini özündə birləşdirib yaşadan yaşayış məskənidir. Bu yaşayış yerlərinin üzərində inşa edilmiş ən qədim qalaların və qalaçaların tarixinə diqqət yetirməli olanda VII-VIII əsrlərə qədər boylanmalı olursan. Həmin yerində qədim yaşayış məskəni olduğunu, həmin yaşayış yerlərinin XIII əsrdə monqolların basqını nəticəsində dağıdıldığını müəyyən etmişlər. (4, s. 361)

Tarixi abidələr yaddaşımızdır

Tarixin elə sahələri vardır ki, hələ indiyə qədər tam mükəmməl öyrənilməmişdir. Azərbaycan qədim tarixə və mədəniyyətə malikdir.

Azərbaycanın qədim sakinləri, ulu babalarımız və nənələrimiz keçən minilliklər ərzində zəngin mədəni irs qoyub getmişlər. Bu mədəni irs, əql-zəka məhsulu, tarixi qaynaqlar arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində öyrənilir. Sevincsiz əmək, zəhmət və inkişaf təkamül amili deyil, olsa-olsa köləlikdir. İnsanı insan edən onun hər şeylə maraqlanması olmuşdur. İnsanı təbiət yaratmış və ondan öz sərvətlərini əsirgəməmişdir. 600 min ildən çoxdur ki, müasir insanla təbiət arasındakı münasibət müəyyən nisbətdə davam edir. Alimlərin fikrincə, torpaq özündə əmək əşyaları, əmək məhsullarının bitməz-tükənməz arxivini əmək alətləri, məişət əşyaları, bəzəklər, silahlar, məskən qalıqları və s. saxlayır. Buna misal olaraq, təkcə Mingəçevir ərazisində arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində 14000-dən artıq maddi-mədəniyyət qalıqları aşkar edilmişdir. (5, s. 44-45)

Azərbaycan ərazisində aşkar edilmiş qədim silahlar, saxsı qablar və bəzək əşyalarının təhlili nəticəsində aydın olur ki, son tunc və ilk dəmir dövrlərində ərazimizdə sənət və sənətkarlıq inkişaf etməyə başlamış, metalişləmə sənəti geniş yayılmışdır. Azıx mağarasında Aşel dövrünə aid tapıntılar, Qobustan və Mingəçevir ərazisində Kür-Araz mədəniyyəti nümunələri onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan xalqının əsrlər boyu qoruyub saxladığı maddi-mədəniyyət nümunələri və tarixi abidələr milli sərvətimizdir. (6, s. 68-69)

Onu da qeyd edək ki, arxeoloji abidə kimi bu tapıntılar yalnız bizim milli muzeylərimizdə deyil, onun hüdudlarından kənarda, Türkiyə, İran, Rusiya, Almaniya, Fransa və dünyanın bir çox ölkələrinin muzeylərini də bəzəyir.

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan xalqı qədim xalqdır. Qədim və zəngin tarixə malik olan Azərbaycan xalqı bəşər mədəniyyətinin xəzinəsinə bəxş etdiyi maddi və milli mənəvi sərvətləri ilə öyünməyə haqqı vardır. Maddi və mənəvi tarixi abidələrə, milli mənəvi dəyərlərə mənsub olduğumuz millətin sevgi hissi əslində Vətənə, eləobaya olan sevgi hissi ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Azərbaycan ərazisində insan cəmiyyətinin tarixi iki milyon il əvvələ aid edilir. Respublikamızın ərazisində arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilmiş, bir çox maddi mədəniyyət qalıqları, nadir tapıntılar: qaya rəsmləri, mağaralar, daş və sümükdən əmək alətləri, meqalitik abidələr, qalereyalar, küp qəbirlər, kurqanlar, qoruqlar, daş kitabələr, qədim tikintilər, insan məskənləri, körpülər, qalalar, qalaçalar, qüllələr, su saxlama yerləri dediklərimizi bir daha təsdiq edir. Azərbaycanımızın ən qədim yaşayış məskənlərindən biri olan Gədəbəy rayonunun ərazisinə diqqət yetirmiş olsaq görərik ki, Gədəbəy rayonu təkcə özünün nadir gözəlliyə malik yer altı və yer üstü sərvətləri ilə deyil həm də nadir təbiəti, qədim insan məskənləri, qalaları, qalaçaları və müalicəvi suları ilə də məşhurdur. Sərt dağlar, sıx meşələrlə əhatələnən Kiçik Qafqaz sıraları ilə əhatələnən Şahdağın ətəyində zəngin və şanlı tarixi keçmişə malik olduğunu deyə bilərik. Uzaq keçmişdə bura qədim Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə (e.ə. ikinci minilliyin ikinci yarısı-birinci minilliyin əvvəlləri) daxil olan ən qədim yaşayış yerlərindən birində yaranmış və daimi insan məskəninə çevrilmişdir. Rayon ətrafındakı qədim tarixə malik olan yaşayış yerləri, o cümlədən məşhur qalalar, qalaçalar körpülər və qədim yaşayış mağaraları Azərbaycan ərazisində ən qədim insan düşərgələrindən biri olduğunu sübut edir. (7, s. 31-32; 11, s. 261-262)

Tariximiz və bu günümüz

Elə burada onu da qeyd edim ki, ermənilər Azərbaycan xalqına məxsus tarixi abidələrə bu amansız münasibəti hələ XX əsrin əvvəllərində başlanmışdır. Belə ki, 1918-ci ildə Bakı şəhərində gözəl İsmailiyə binası ermənilər tərəfindən yandırılmış, indiki Ermənistanın paytaxtı İrəvan şəhərində isə azərbaycanlılara məxsus İrəvan məscidi, Şah İsmayıl məscidi, Ulu Cam məscidi, Sərdar sarayı, Karvansaray, Şah Abbas məscidi, Keçi qalası, İrəvan qalası, Torpaq qala, Bayburt qalası, Cümrü qalası, Xüdabəndə məscidi, Ermənistanın Vedi rayonundakı Kafir qalası kimi tarixi abidələr dağıdılaraq viran edilmişdir. O cümlədən Ermənistanın Masis rayonundakı (keçmiş Uluxanlı) azərbaycanlılara məxsus "Ağa Dədə" qəbiristanlığı bütünlüklə sökülmüş, qəbirlərin mərmər daşları qoparılaraq sındırılmış, aparılmışdır. Ağkilsə kəndində ustad Azərbaycan aşığı Dədə Ələsgərin məzarı dağıdılaraq tarimar edilmişdir. (8, s. 77-78)

Ermənistan Respublikası və Dağlıq Qarabağdakı erməni separatçıları "Hərbi münaqişələr zamanı mədəni sərvətlərin qorunması haqqında" Haaqa konvensiyasının və "Mədəni sərvətlərin qeyri-qanuni dövriyyəsi haqqında" Paris konvensiyasının tələblərini kobud surətdə pozaraq Azərbaycanın mədəni sərvətlərini talamaqla, muzeyləri, tarixi abidələri, nadir əlyazmaları məhv etməklə, azərbaycanlılara məxsus yaşayış məskənlərindəki yer adlarını dəyişdirərək erməniləşdirməklə bəşəri dəyərlərə qarşı əsl vandalizm aktını həyata keçirməkdən, Azərbaycanın tarixi torpaqları üzərində "Böyük Ermənistan" ideyasını gerçəkləşdirmək məqsədi ilə Azərbaycanlılara izini itirmək üçün cinayət törətməkdədirlər. (9, s. 41)

Azərbaycan Respublikası ərazisində daş dövrü abidələrinin tədqiq olunmasının xalqımızın uzaq keçmişinin öyrənilməsində mühüm elmi əhəmiyyəti vardır. 1918-1953-cü illərdə Azərbaycan Respublikası ərazisində aparılan arxeoloji kəşfiyyat və qazıntı işləri zamanı respublikamızın ərazisinin qədim keçmişinə aid yüzlərlə maddi mədəniyyət abidələri qeydə alınmışdır. Gədəbəy, Kəlbəcər, Şəmkir, Tovuz, Göyçə gölü, Çənbərəkənd, Çaykənd və Şurtəpə ətrafında Mustye mədəniyyəti dövrünə aid olan və Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətini özündə əks etdirən daşdan düzəldilmiş əmək alətləri də bunlara əyani sübutdur. (9, s. 44)

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, çaxmaq daşı Azərbaycan Respublikasının Qarabağ ərazisində, dəvəgözü daşı isə Kəlbəcər, Gədəbəy rayonlarının ərazilərində, Göyçə gölü ətrafında, Şurtəpə (indiki Şahdağ keçmiş Şurabad kəndi) Əyrivəng, Pirbudaq və Çaykənd açıq tipli yaşayış məskənlərində daha çox yayılmışdır. Mustye mədəniyyəti dövründə daşdan əmək alətləri hazırlamaq üçün xammal toplamaqla xüsusi insanlar qrupu məşğul olmuşdur. Həmin insanlar qrupunun Gədəbəy rayonunun ərazisindəki Çobankənd kəndi yaxınlığındakı “Dəmirlik”, Yenikənd kənd ərazisində “Kilsə”, “Pirbudaq”, “Qırcıllı” kimi və “Şurabad” kəndinin (vaxtilə Şurtəpə kimi tanınan ərazi) yaxınlığındakı “Qalaça”, Göyçə gölü mahalının yaxınlığındakı Orta Şurtəpə kimi adlanan yaşayış yerlərində yaşamaları məlum olmuşdur. Bunlar arxeoloji qazıntılar və tapıntılar kimi də tarixə düşmüşdür. Onu da qeyd edim ki, yerli camaatın bu günə qədər “Qalaça” kimi tanıdıqları və gördükləri qədim qəbirlər hələ də qalmaqda davam edir. Həmin ərazilərə yaxın olan yerlərdən də biri də “Kilsə” kimi tanınan qədim yer adıdır. Haqqında danışdığımız və yazmaq istədiyim Kilsə dərəsi o yerlərdir ki, bu günə kimi həmin yerlər öz adları ilə çağırılır və qədim qalıqları ilə hamının diqqətini cəlb etməkdədir. Saratovka-İvanovka yolunun üstündəki “Kilsə dərəsi” kimi tanınan ərazisinin kilsə qalıqları nə dünənin, nə də bu günün yox, eramızdan əvvəl XII-VII əsrləri əhatə edən Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin bir hissəsi kimi tariximizə daxil olmuşdur. (2, s. 186-187; 9, s. 12-13; 10, s. 47)

Çoxcildlik Azərbaycan arxeologiyasının yazılmasında əsas məqsəd son 150 ildə və xüsusən, XX əsrdə Azərbaycan dövləti iki dəfə müstəqillik əldə etdikdən sonra respublikamızın ərazisində aparılmış arxeoloji tədqiqat və kəşfiyyat işləri nəticəsində tapılmış maddi-mədəniyyət qalıqlarını arxeologiya elminin müasir səviyyəsində tədqiq edib, onun nailiyyətlərini beynəlxalq və ölkəmizin geniş ictimaiyyətə çatdırmaqdan ibarətdir. Uzaq keçmişin tədqiqində ən mühüm mənbə arxeoloji tapıntılar hesab olunur. Arxeoloji mənbələr əsasında ilk ibtidai insanların meydana gəlməsi, inkişaf etməsi və formalaşması tarixini dəqiq öyrənmək olur. Məhz buna görə də, arxeologiya elmi 20 insanın uzaq keçmişini maddi mədəniyyət qalıqları vasitəsilə tədqiq edir. 1953-cü ilə qədər Azərbaycan Respublikası ərazisində paleolit dövrünə aid qədim insan düşərgələrinin olmadığı barədə elmi ədəbiyyatlarda yanlış fikir söylənilirdi. Hətta 1881-ci ildə Tiflis şəhərində keçirilən V arxeoloji qurultayda Zaqafqaziya və o cümlədən Azərbaycan ərazisində ibtidai insanların yaşamadığı və bu bölgələrdə qədim insan düşərgələrinin olmaması barədə qərar çıxarılmışdı. Təəssüf ki, 1953-cü ilə qədər Azərbaycan tarixinə aid yazılmış bəzi əsərlərdə bu qərarın düzgün olduğunu söyləyən arxeoloqlar da var idi. Tarixi mənbələr, coğrafi və paleogeoloji ədəbiyyatlardan məlum olurdu ki, Azərbaycan Respublikasının ərazisi ən qədim zamanlardan ibtidai insanların məskunlaşması üçün olduqca əlverişli təbii coğrafi şəraitə malik olmuşdur. Daş Dövrünün görkəmli tədqiqatçısı Sergey Nikolayeviç Zamyatnin 1950-ci illərin əvvəllərində yazırdı ki, Azərbaycan ərazisində, onun kimi də Gədəbəy rayonunun ərazisində Daş Dövrünün ən qədim tapıntılarına rast gəlmək mümkündür. Azərbaycan Respublikası ərazisində paleolit düşərgələrinin aşkar olunması məqsədilə 1953-cü ilin noyabrında rus alimi

S.N.Zamyatnin Leninqraddan Bakıya dəvət olunmuş və bir neçə rayonlarla bərabər Gədəbəy rayonunun ərazisində yenidən arxeoloji qazıntı ilə məşğul olmuşdur. (9, s. 49; 10, s. 14-15; 11, s. 6-7)

Nəticə

Bütün bunlar sübut edir ki, müasir beynəlxalq həyat normaları milli mənafe anlayışının başqa millətlərin və dövlətlərin mənafelərinin hesabına reallaşmasını siyasətin əxlaqi məzmundan məhrum edilməsi kimi qavrayır. Amerikalı alim, Merilend Universitetinin politologiya ixtisası üzrə professoru Corc Kvesterin təbirincə desək, "əsl öz müqəddəratını təyinetmə, əsl siyasi demokratiya insanlarda başqalarına böyük hörmət bəsləmək, özünü başqasının yerinə qoymaq arzusu doğurmalıdır". (11, s. 7)

Tarixin atası sayılan Herodot və coğrafiyaşünas Strabondan başlayaraq, bu günə kimi çoxsaylı elmi mənbələrə istinadən yazılmış arxeoloji tədqiqat, axtarış və qazıntılar nəticəsində eldə olunan elmi-tədqiqat əsərlərinin real faktlara söykəndiyini bugünkü arxeoloji qazıntılardan da görmək olar. Buna misal olaraq, 2017-2018-ci illərdə Yaponiyadan dəvət olunmuş arxeoloqlarla yerli arxeoloqlarımızın Qəbələ şəhərində və Qəbələ yaxınlığında apardıqları birgə arxeoloji qazıntıları misal göstərmək olar. (11, s. 22-23)

Cənubi Qafqazda yaşayan etnik qrupların, onların yaratdıqları qədim dövlətlərin elmi mənbələrə və tarixi faktlara söykənən real mənzərəsini və maddi və mənəvi dəyərlərini də tədqiqat predmeti kimi vurğulamaq olar. Azərbaycanın qədim və müasir dövrünün arxeoloji tədqiqatları onu deməyə əsas verir ki, doğrudan da, Azərbaycan qədim yaşayış məskəni olmaqla yanaşı zəngin tarixə və maddi mədəni irsə malik bir ölkədir. (11, s. 39-40)

Yeraltı və yerüstü sərvətlərlə zəngin olan bu məmləkət dünyada oxşarlığı ilə seçilən bir yaşayış məskənidir.

Bu gün əminliklə söyləmək olar ki, müstəqil Azərbaycan Respublikasının həyata keçirdyi uğurlu xarici siyasət nəticəsində beynəlxalq təşkilatlar və dünyanın aparıcı dövlətlərinin parlamentləri ölkəmizin ərazindəki qədim yaşayış yerlərini təsdiqləyir.

Xalqın mənəvi aləminin maddi təcəssümü olan qədim qaya təsvirləri, yazılar, manuskriptlər, xalça naxışları həssas qəlbli, mədəni şüura, elm adamlarına, insanlara çox şeydən xəbər verir. Azərbaycanın çox qədim mədəniyyətə malik bir ölkə olması barədə dərin təəssürat yazılı və şifahi tarixin çoxsaylı faktlarına söykənir. Uzaq keçmişdə Azərbaycana köçüb gəlmiş Oğuz tayfaları burada zəngin yerli mədəniyyətlə qarşılaşmışlar. Bu görüş əsrlər boyu mədəniyyətlərin sintezinə səbəb olmuş, "Kitabi-Dədə-Qorqud", "Oğuznamə", "Koroğlu" kimi epik-monumental yaradıcılıq nümunələrində əks olunmuşdur. (12, s. 32-33)

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi: 7 cilddə, I c., Bakı; Elm, 1998, 520 s.
2. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı: Elm, 1988, 211 s.
3. Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqrım. Qaçqınlıq. Baki: Qartal, 1998, 129 s.
4. Azərbaycan Tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, 1989, 400 s.
5. Bünyadov T. Azərbaycan arxeologiyası oçerkləri. Bakı, 1960, 84 s.
6. Cəfərzadə İ.M. Azərbaycan tarixinin ən qədim dövrü. Bakı, 1956, 122 s.
7. Cəfərov Ə.Q. Azərbaycan qədim insan məskənidir. Azərbaycan abidələri. Bakı: Azərnəşr, 1989, 157 s.
8. Çaxmaqlı Q. Dağlıq Qarabağ işğaldan əvvəl sonra. Bakı: Hərbi nəşriyyat, 2009, 106 s.

9. Əliyev C., Budaqov B. Türklər, azərbaycanlılar və ermənilər: tarixi həqiqətin soyqırımı. Bakı: Azərnəşr, 2003, 172 s.
10. Əliyarlı S. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1996, 322 s.
11. Osmanov F.A. Qafqaz albaniyasının maddi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 1982, 213 s.
12. Baxşəliyev Vəli. Azərbaycan arxeologiyası. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Naxçıvan bölməsi, Naxçıvan Dövlət Universiteti, Bakı, 2006, 236 s.

Резюме

Сахиб Велиев

Азербайджан – место памятников

Азербайджан – удивительная страна с многовековой историей, культурой, обычаями и традициями. В предках современных азербайджанцев гармонично сочетались элементы принадлежности к разным цивилизациям и культурам. До наших дней дошел ряд археологических и архитектурных памятников древности.

Наиболее убедительным основанием для доказательства миру того, что каждый народ имеет древнюю историю, являются, прежде всего, его материальные и культурные образцы. Наиболее достоверным источником для более точного и глубокого изучения являются археологические памятники. В каждом уголке азербайджанской земли есть таинственные следы истории. Наша священная земля, которая хранит в тайне следы прошлого, может открыть нам эту тайну только тогда, когда мы увидим большое трудолюбие и упорство.

В результате археологических исследований, проводимых во всех уголках территории Азербайджана, были получены очень интересные открытия, которые действительно важны для нашей науки. Издаются периодические отчеты и книги открытий по всем экспонатам.

Открытие очень ценных находок в пропаганде каждой пяди азербайджанской земли, ее истории и культурного наследия продолжается и сегодня. Археологические находки, полученные в ходе исторических исследований, будут признаны целесообразными и сыграют важную роль в формировании совершенной истории Азербайджана. Государство поддерживает реализацию новых проектов археологических раскопок.

Целесообразнее было бы указать, что наша страна имеет более богатые археологические раскопки как главный источник нашей истории. Вещественные свидетельства, полученные при археологических раскопках и раскопках, со временем докажут, что наши исторические корни еще глубже. В то же время она достойно ответит тем, кто присвоил себе наши памятники и прикоснулся к нашей истории.

Комментируя подземные и наземные археологические раскопки этой земли, целесообразнее было бы оставить в повестке дня наземные и подземные замки и крепости в отдельных пока неизвестных нам районах и опираться на мнения местных источников.

Ключевые слова: *Независимость, национальные сокровища, культура, национально-духовные ценности, идеология, история и археология*

Summary

Sahib Valiyev

Azerbaijan is a Place of Monuments

Azerbaijan is an amazing country with centuries-old history, culture, customs and traditions. The ancestors of modern Azerbaijanis have harmoniously combined elements of belonging to different civilizations and cultures. A number of archeological and architectural monuments of ancient times have survived to the present day.

The most convincing basis for proving to the world that every nation has an ancient history is, first of all, its material and cultural samples. The most reliable source for a more accurate and in-depth study is archeological monuments. There are mysterious traces of history in every corner of the Azerbaijani land. Our

sacred land, which keeps the traces of the past as a secret, can reveal this secret to us only when we see great hard work and perseverance.

As a result of archeological research carried out in every corner of the territory of Azerbaijan, very interesting discoveries have been obtained that are really important for our science. Periodic reports and discovery books on all exhibits are published.

The discovery of very valuable finds in the promotion of every inch of the land of Azerbaijan, its history and cultural heritage continues today. The archeological findings obtained during the historical research will be considered expedient and will play an important role in the formation of the perfect history of Azerbaijan. The state supports the implementation of new projects for archeological excavations.

It would be more expedient to point out that our country has richer archeological excavations as the main source of our history. The material evidence obtained during archeological excavations and excavations will prove over time that our historical roots are even deeper. At the same time, it will adequately respond to those who have appropriated our monuments and touched our history.

When commenting on the underground and surface archeological excavations of this land, it would be more expedient to keep on the agenda the surface and underground castles and fortresses in certain areas that are still unknown to us, and to rely on the opinions of local sources. .

Keywords: *Independence, national treasures, culture, national-spiritual values, ideology, history and archeology*

Redaksiya heyətinin üzvü s.e.ü.f.d. Qasımov Səyavuş Kamran oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

УДК 930 (53)

ПЛАТФОРМА ИНСТИТУТА ФИЗИКИ НАН АЗЕРБАЙДЖАНА

Назиля СОЛТАНОВА*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 14 aprel 2022; çapa qəbul edilmişdir: 19 may 2022; online-da çap edilmişdir: 30 iyun 2022
Received: 14 th of april, 2021; accepted: 19 th of May , 2022; published online: 30 th of June, 2022

Ключевые слова: *институт, университет, факультет, физика, сектор, академия*

Введение

В дореволюционный Азербайджан, с момента включения его в состав Российской Империи, был направлен поток исследователей для изучения территории (геологии, географии, этнографии, истории, экономики, статистики, антропологии, лингвистики и т.д.) Эта деятельность относится к началу XIX века. Ученые под руководством организованных обществ, трудились в различных сферах и областях жизни Азербайджана. Одним из первых обществ было «Общество обследования и изучения Азербайджана». Организованные общества можно назвать первыми научными центрами в дореволюционном Азербайджане, где исследовалась нефть, велись научно-исследовательские работы в области химической технологии, физики нефти, и т.д. По предложению Менделеева в 1879 г. было организовано Бакинское отделение Русского технического общества.

В результате удачных трудов обществ, обусловленных международным характером развития экономики, Баку превратился в один из крупнейших индустриальных и культурных центров Российской империи, в нефтяную столицу мира. В Баку начался приток иностранного капитала, открылись офисы Ротшильдов, братьев Нобелей и других предпринимателей. Баку стал известен как «Париж Кавказа». Этот период ознаменован большим оживлением в сферах образования, науки, искусства и литературы.

Рождение научных центров и высших учебных заведений

Нефтедобыча требовала научные исследования. Начинались первые шаги физики в Азербайджане как самостоятельной науки, только как физики нефти. Исследования Менделеева, проведенные в области явления вязкости, теплового расширения, капиллярности жидкости, критического состояния веществ и установленные им выводы существования критической температуры и обращение поверхностного натяжения жидкости в нуль при критической температуре сыграли очень важную роль в изучении жидкостей, также нефтей и нефтепродуктов Азербайджана.

В 1918 году была провозглашена Азербайджанская Демократическая Республика. 1 сентября 1919 г. парламент Азербайджанской Демократической Республики принял закон об учреждении университета в Баку – Бакинский государственный университет (БГУ). Первый ректор университета – ученый-медик, хирург В.И. Разумовский. Первые факультеты БГУ: медицинский и историко-филологический. В

---

* *доцент, доктор философии по истории, Институт истории науки НАНА*
e-mail: physics_nas@rambler.ru

1920 г. АДР была завоевана Красной Армией и вошла в состав СССР как Азербайджанская ССР. В 1922 г. по решению Наркомпроса БГУ был преобразован в АГУ – Азербайджанский государственный университет. Но в 1930 г. АГУ распался. На базе факультетов АГУ были организованы Азербайджанский медицинский институт, Высший педагогический институт (уже существующие Высшие педагогические институты стали отделениями Высшего Педагогического института), Институт Советского строительства и права, Торгово-кооперативный институт, Азербайджанский индустриальный институт.

25 мая 1934 г. Советский Народный Комиссариат принял постановление «Об открытии Азербайджанского государственного университета» (4 факультета: физико-математический, биологический, химический, исторический). С 1934г. по 1939г. Азербайджанский государственный университет (АГУ) действовал как АГУ им. Ленина, с 1939 г. – АГУ им. Кирова, сегодня – Бакинский государственный университет. В 1959 г. физико-математический факультет разделился на физический и механико-математический факультеты.

В ноябре 1920 г. декретом Азербайджанского Наркомпроса создан Азербайджанский политехнический институт (АзПИ) на основе полученного из Петрограда Политехнического техникума и Бакинского технического училища. Первый ректор – проф. Н.А.Дубровский. В 1923 г. Институт был назван им. М.Азизбекова. В 1930 г. Политехнический институт был преобразован в Азербайджанский нефтяной институт им. М.Азизбекова (АзНИ). С 1934 г. АзНИ им. М. Азизбекова стал действовать как Азербайджанский индустриальный институт (АзИИ), который сегодня– Азербайджанская государственная академия нефти.

9 октября 1929 г. постановлением АзЦИК «Общество обследования и изучения Азербайджана» было реорганизовано в Азербайджанский государственный научно–исследовательский институт (Аз.ГНИИ). Работой Общества руководил писатель А.Ахвердов, который с 1924 г. являлся членом-корреспондентом Краеведческого бюро Академии наук СССР. Шло поэтапное развитие науки.

Постановлением АзЦИК от 29 декабря 1932 г. на базе Аз.ГНИИ и Азербайджанского института по изучению естественно – производительных сил было создано Азербайджанское отделение Закавказского филиала АНСССР (Аз.ОЗФАН), где объединялись ученые республики.

2 апреля 1933 года структура АзОЗФАН была утверждена Президиумом АН СССР и Отделение возглавил геолог, академик Ф.Ю. Левинсон-Лессинг. В состав АзОЗФАН входило 11 секторов. 15 марта 1935 г. Закавказский крайком партии принял решение о реорганизации Закавказского филиала АН СССР, создании на его основе трех самостоятельных филиалов (Азербайджанский, Грузинский, Армянский). 25 октября 1935 г. Президиум АН СССР подтвердил своё решение о создании филиала Академии наук СССР в Азербайджане – Азербайджанский филиал АН СССР (АзФАН). Председателем АзФАН президиум утвердил академика Ф.Ю. Левинсон – Лессинга, заместителями председателя стали Рухулла Ахундов и Джафар Кязимов. [8; 14].

В 1923 г. в АГУ, АзПИ и АПИ были организованы кафедры физики. Заведующим кафедр физики Бакинского государственного университета (БГУ) и Азербайджанского политехнического института (АзПИ) был назначен проф. С.Н.Усатый, приглашенный из Таврического университета (г. Симферополь), где руководил кафедрой физики. Руководителем же кафедры физики Азербайджанского педагогического института (АПИ) был назначен выпускник физико-математического факультета Казанского университета Р.М.Меликов. Он руководил кафедрой с 1923 по 1936 гг.

В 1924 г. проф. С.Н.Усатый приглашает своих бывших студентов, в будущем известных ученых – физиков, академиков, К.Д. Синельникову и И.В.Курчатова на место ассистентов в кафедре физики АзПИ. В те же годы в АГУ на двух факультетах (химический и физико-математический) учился бакинец Л.Д.Ландау (1922-1924) – будущий лауреат Ленинской и Нобелевской премий.

В области физики твердого тела первые научно-исследовательские работы в Азербайджане были начаты под руководством проф. С.Н.Усатого с 1923 г. К этим работам относятся исследования явлений электролиза твердого тела, проводимости кристаллов, увеличение магнитного момента стальных и железных стержней при растворении их поверхности в серной кислоте и др. Работы были выполнены сотрудниками С.Н.Усатого: А.Г.Алфимовым, З.Е.Лобановой, И.В.Курчатовым, К.Д.Синельниковым. К 20-м годам явление электролиза в жидкостях было достаточно изучено, хотя электролиз в твердом теле оставался загадкой. Активная деятельность И.В.Курчатова и К.Д.Синельникова в г. Баку была замечена научной общественностью и по рекомендации проф. С.Н.Усатого в 1926г. они были приглашены в Ленинградский физико-технический институт (ЛФТИ) к А.Ф.Иоффе. Он был в курсе проводимых научных работ в г. Баку. А С.Н.Усатый и А.Ф.Иоффе были давними друзьями и даже родственниками (были женаты на сестрах Кравцовых). Так, постепенно закладывается фундамент последующих, плодотворных научных связей г. Баку - г. Ленинград. (Санкт- Петербург) [9]

В период с 1927 по 1930 гг. В.И.Тихомиров вел исследования по изучению некоторых явлений на металлических электродах при тихом разряде в газах. З.Е.Лобанова и М.С.Беленький изучали вопросы катализа перекиси водорода платинированной пластиной, Лобанова - фотогальванический элемент. В.П.Жузе исследовал теплопроводность строительных материалов. С.И.Шищенко - исследовал деформации металлов методом термического эффекта и пластических деформаций при помощи выделенного из них тепла. Эти работы были выполнены под руководством Е.Б.Лопухина. [14]

В период с 1927 по 1930 гг. исследования по изучению некоторых явлений на металлических электродах при тихом разряде в газах вел В.И.Тихомиров. З.Е.Лобанова и М.С.Беленький изучали вопросы катализа перекиси водорода платинированной пластиной, Лобанова также изучала фотогальванический элемент. В.П.Жузе исследовал теплопроводность строительных материалов. С.И.Шищенко занимался исследованием деформации металлов методом термического эффекта и пластических деформаций при помощи выделенного из них тепла. Эти работы были выполнены под руководством Е.Б.Лопухина, который в этот период занимался изучением магнитных явлений при растяжении железа и стали, также исследовал влияние растяжения на электропроводность металлов.

Организованный в 1924 г. физико-математический кружок в 1932г. Реорганизовался в Азербайджанское общество физиков марксистов при АзГНИИ, далее в Азербайджанское общество физиков при Азербайджанском Отделе Закавказского филиала АН СССР (АзОЗФАН). Были созданы условия для организации специального научного центра для физических исследований в Республике. В августе 1932г. был организован Сектор физики при учрежденном АзОЗФАН, Руководителем был назначен проф. Е.Б.Лопухин – ленинградский ученый. Ученым секретарем Сектора физики назначен молодой А.А.Аббасзаде. Сектор физики объединил вокруг себя все вузовские научно-исследовательские ячейки и физические исследования были уже направлены по определенному плановому руслу. Перед Сектором была поставлена цель - проводить не только теоретические и экспериментальные исследования, но и

решать прикладные вопросы, связанные с грандиозными задачами социалистических пятилеток. В СССР социалистические пятилетки ставили тяжелые задачи. По этой причине, усилия Сектора далее были направлены в большей степени на решение прикладных вопросов.

Сектор физики был разделен на две секции:

I. Экспериментальная физика

II. Геофизика

План работы секции экспериментальной физики :

1) Определение физических констант горных пород для целей геофизической разведки на нефть и другие полезные ископаемые;

2) Исследование физических свойств нефтей и нефтепродуктов;

3) Исследование влияния механических деформаций на физические свойства (магнитные и электрические) тел;

4) Исследование физических свойств вод Каспия, с проблемой комплексного исследования Каспийского моря Каспийской комиссией АНСССР. [14]

Секция геофизики, руководимая проф. А.И.Михалевским, с приданной ей Бакинской сейсмической станцией АН СССР, развернула ряд работ по всестороннему изучению Каспийского моря, в частности, это работы в области климатологии, сейсмологии, гидрологии, по изучению светового климата г. Баку. В 1938г секция геофизики вышла из состава Сектора физики.

В секции экспериментальной физики по первому разделу основное внимание уделялось исследованию теплопроводности, электропроводности и плотности горных пород, изучению радиоактивности пород продуктивной толщи Апшеронского района, проводилась работа по спектральному анализу ваннадия в горных породах и работа по исследованию газопроницаемости нефтеносных пород и песков.

Ко второй группе относятся работы по изучению вязкости нефтей и нефтепродуктов, по радиоактивности нефтей Нафталана и Бакинского района, по электризации нефтепродуктов и т.д. Следует отметить, что работа по исследованию физических свойств нефтей и нефтепродуктов после некоторого перерыва, вновь была включена в тематический план работ Сектора физики.

Третья группа была представлена работами проф. Е.Б.Лопухина, исследовавшего изменения электрических и магнитных свойств металлов при их растяжении, а также работами сотрудников Промыслово-механического отдела АзНИИ (Азербайджанский нефтяной исследовательский институт им. Куйбышева).

К последнему разделу относятся работы по изучению физических свойств вод Каспийского моря: электропроводности, теплопроводности, теплоемкости, теплоты испарения, температуры наибольшей плотности и поверхностного натяжения.

Помимо этих экспериментальных работ были выполнены научные работы, имеющие теоретическое значение, к которым можно отнести исследования по вопросам строения материи. Поставлены вопросы, относящиеся к развитию методики, техники физического эксперимента.

В 1934 г. диапазон исследований в Секторе физики расширяется, кроме проблем, связанных с нефтью, в план были включены и работы по наиболее актуальным проблемам физики того времени:

1. Исследования по электронике, фотоэффекта и строения атома.
2. Рентгеновский анализ.
3. Структурный анализ посредством катодных лучей.
4. Изучение влияния деформаций на магнитные, электрические свойства тел.
5. Исследования радиоактивности нефтей, буровых вод, лечебных грязей, минеральных вод, твердых пород.

6. Исследование теплоемкости и теплопроводности горных пород и лечебных грязей.

7. Исследование тепло-, электро-изолирующих материалов.

8. Исследование электропроводности и магнитной проницаемости горных пород.

Расширяется сотрудничество с физическими центрами - головными институтами Советского Союза (Ленинградский физико-технический институт, Всесоюзный институт гидротехники и мелиорации, Институт физики АНСССР, МГУ им. М.Ломоносова), что помогает движению научных работ, подготовке квалиффицированных кадров для Сектора. [14,15]

1934 г. Сектор физики АзОЗФАН.

Слева: А.И.Михалевский, А.Г.Алфимов, Е.Б.Лопухин, Х.И.Амирханов, Л.А.Сергеев, А.А.Аббасзаде.

С 1934 г. Сектор физики продолжал свою работу под руководством проф. А.И.Михалевского. Как было отмечено выше, в 1935 г. Азербайджанский Отдел Закавказского филиала Академии наук СССР (АзОЗФАН) был преобразован в Азербайджанский филиал Академии Наук СССР (АзФАН). Первым Председателем АзФАН 1935 г. был назначен геолог, акад. Ф.Ю. Левинсон-Лессинг, в 1937 г. его заменил геолог акад. И.М.Губкин, в 1940 г. - химик, акад. С.С.Наметкин. В составе АзФАН начинали свою работу Институты химии, ботаники, зоологии, истории, этнографии и археологии, языка и литературы, Секторы физики, геологии, энергетики и почвоведения. [8]

В 1937 г. по рекомендации ак. А.Ф.Иоффе руководителем Сектора физики Аз ФАН был назначен проф. Я.Г.Дорфман (1937-1943), деятельность которого оказалась плодотворной и положительно отразилась в развитии физики в Азербайджане. Профессор Я.Г.Дорфман одновременно руководил и работой кафедры физики АГУ им. С.М.Кирова. Под его руководством проводились исследования в области физики металлов и кристаллов. Сектор физики и кафедры физики ВУЗ-ов устанавливают тесную связь с нефтяными организациями и металлургическими заводами г. Баку. Изучались физические свойства нефтяного пласта.

В годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) требовалось широкое и всестороннее использование научно-технического потенциала страны. Для завоевания победы были привлечены новые достижения науки. Многие сыны Азербайджана отправились на фронт, оставшиеся же трудились в тылу до последних сил. Великая Отечественная война явилась проверкой силы и стойкости азербайджанских ученых, их преданности Родине. Они с честью выдержали этот суровый экзамен, внеся

достойный вклад в разгром врага. Баку был основным центром обеспечения топливом военной авиации и бронетехники, что являлось одним из важнейших факторов победы СССР. Правительство Германии строило планы захвата Бакинской нефти. В суровые годы войны 1941-1945 гг. группа азербайджанских ученых разрабатывала новые, более совершенные способы производства взрывчатых веществ и авиационного топлива.

В 1943 г. руководителем Сектора физики АзФАН был назначен проф. Х.И.Амирханов. [8] В структуру Сектора входили следующие секции:

1. Секция физики нефти (руководитель-проф. Х.И.Амирханов).
2. Секция молекулярной физики металлов (руководитель - проф. Я.Г. Дорфман).
3. Секция рентгеновских и оптических методов исследования (руководитель-консультант-проф. Д.Б.Гогорберидзе).
4. Секция теоретической физики и математики (руководитель - доц. З.И.Халилов).

Плодотворная работа Сектора физики во время войны, особенно в начальный период, принесла большую пользу. Осенью 1942 г. наступление немцев на Кавказ было остановлено Советской Армией. Во время Великой Отечественной войны Азербайджан являлся основным поставщиком топлива и масел фронту и тылу. Военная техника (автоматы, истребители, бомбы и другое оружие) шла на фронт так же и из г. Баку. Учеными-физиками были разработаны конструкции, необходимые для серийного выпуска деталей, оружия и боеприпасов с максимальным использованием существующего оборудования. В большей части отремонтированное оружие возвращалось на фронт также и из Баку.

В 1944 г. Секция теоретической физики и математики выделилась из Сектора физики в самостоятельный Сектор – Сектор математики.

5 апреля 1944 г. решением Президиума Азербайджанского Филиала АНСССР (АзФАН) Сектор физики был преобразован в Институт физики АзФАН. Директором Института назначен проф. Х.И.Амирханов, заместителем директора по научной части – кан. физ-мат. наук, ст. науч. сотр. З.И.Али-заде. [12а]

Утверждены следующие отделы Института:

I. Отдел физики нефти (руководитель – проф. Х И. Амирханов)
II. Отдел рентгенографических и оптических методов исследования. (руководитель – А.З. Везир-заде)
III. Отдел теплофизики (руководитель – доц. А.А. Аббас-заде)

И лаборатории:

1. Лаборатория рентгенографических методов исследования (завед.-кан. физ.-мат. наук З.И.Ази-заде)
2. Лаборатория спектроскопических методов исследования (завед.-кан. физ.-мат. наук Ф.М.Эфендиев)
3. Лаборатория электро-магнитных колебаний (завед.-кан. физ.-мат. наук И.А.Мухтаров)
4. Лаборатория теплофизики (завед.-кан. физ.-мат. наук А.А.Аббас-заде)

23 января 1945 г. Советским правительством было принято решение о преобразовании Азербайджанского Филиала Академии Наук СССР (АзФАН) в Академию наук Азербайджанской ССР (АНАзССР). 27 марта 1945 г. Совет Народных Комиссаров Азерб. ССР вынес постановление «Об организации Академии наук Азербайджанской ССР». 16 апреля 1945 г. первым президентом АНАзССР был избран проф. док. мед. наук Мир-Касимов Мир Асадулла Мир Алекпер оглу. (с 1945 по 1947 гг.) [12в]

Институт физики АзФАН продолжает свою работу как Институт физики АНАз.ССР с мая 1945 г. Директор Института физики АНАз.ССР - проф. Х.И.Амирханов. В Институте утверждены следующие отделы и лаборатории (1945-1946 гг.):
Отделы:

1. Физика нефти. (руководитель – проф. Х.И.Амирханов)
2. Общая и теоретическая физика. (руководитель – член-корр. АНСССР, док. ф. м.н., проф. А.С.Предводителев).
3. Рентгенографические и оптические методы исследования. (руководитель – проф. А.З.Везир-заде)

Лаборатории:

1. Электромагнитные колебания (зав. лаб. – И.А.Мухтаров).
2. Изучение гидрофизических свойств нефтей и вод нефтяных месторождений. (зав. лаб. – доц. С.А.Абдуррашитов)
3. Физика тепла (зав. лаб. – доц. А.А.Аббас-заде)
4. Физика нефтяного пласта. (зав. лаб. – доц. Л.А.Сергеев).
5. Спектральный анализ (зав. лаб. – доц. Ф.М.Эфендиев).
6. Физика металлов (зав. лаб. – доц. З.И.Везир-заде)

В 1945 г. в Институте физики АН Азерб. ССР велась работа по следующим 10 темам:

1.Исследование физических свойств пластовых вод. (С.А.Абдуррашитов)
2.Исследование фильтрации двухфазной смеси через пористую среду. (Л.А.Сергеев).
3.Исследование электризации при раздроблении жидкости на капли.
4.Рентгенографическое изучение структуры химически чистых углей, искусственно полученных из органических продуктов. (З.И.Али-заде).
5.Исследование температурной зависимости теплопроводности полупроводников и диэлектриков. (Х.И. Амирханов, З.Мустафаев).
6.Исследование температурной зависимости теплопроводности нефтей и нефтепродуктов. (А.А.Аббас-заде).
7.Исследование теплового выпрямления полупроводника. (Х.И.Амирханов, М.Г.Гашим-заде)
8.Разработка количественного спектроскопического метода анализа сульфидных руд Азерб. ССР на содержание редких и рассеянных элементов. (Ф.М.Эфендиев и др.)
9.Рентгенографическое исследование безводных рацематов одновалентных металлов. (А.З.Везир-заде).
10.Составление терминологического словаря на азербайджанском языке.

Коллектив Института физики состоял из: 1 док. Физ. мат. наук, 1 проф., 6 – канд. наук. 3 мл.н.сотр. и 3-х иногородних сотрудников, работающих консультантами. (2 член-корр. АН СССР,1 действ. член АНБССР). [5] [12б]

Выводы

Получены основные факты рождения научных центров и ВУЗ-ов, которые содержали в себе основу Института Физики НАНА.

В 1923 г. в АГУ, АзПИ и АПИ были организованы кафедры физики.

9 октября 1929г. постановлением АзЦИКа «Общество обследования и изучения Азербайджана» было реорганизовано в Азербайджанский государственный научно–исследовательский институт (Аз.ГНИИ).

Постановлением АзЦИКа от 29 декабря 1932 г. на базе Аз.ГНИИ и Азербайджанского института по изучению естественно – производительных сил было создано

Азербайджанское отделение Закавказского филиала АНСССР (Аз.ОЗФАН), при котором организован Сектор физики, руководителем был назначен проф. Е.Б.Лопухин. Сектор состоял из двух секций: Экспериментальная физика и Геофизика.

Сектор физики объединил вокруг себя все вузовские научно-исследовательские ячейки и физические исследования были уже направлены по определенному плановому руслу. Перед Сектором была поставлена цель - проводить не только теоретические и экспериментальные исследования, но и решать прикладные вопросы.

2 апреля 1933 года структура АзОЗФАН была утверждена Президиумом АН СССР и Отделение возглавил геолог, академик Ф.Ю.Левинсон-Лессинг. В состав АзОЗФАН входило 11 секторов.

В 1934 г. диапазон исследований в Секторе физики расширяется, кроме проблем, связанных с нефтью, в план были включены и работы по наиболее актуальным проблемам физики того времени. С 1934г. Сектор физики руководил проф. А.И.Михалевский.

15 марта 1935 г. Закавказский крайком партии принял решение о реорганизации Закавказского филиала АН СССР, создании на его основе трех самостоятельных филиалов (Азербайджанский, Грузинский, Армянский). 25 октября 1935 г. Президиум АН СССР подтвердил своё решение о создании филиала Академии наук СССР в Азербайджане – Азербайджанский филиал АН СССР (АзФАН). Председателем АзФАН президиум утвердил академика Ф.Ю.Левинсон – Лессинга, заместителями председателя стали Рухулла Ахундов и Джафар Кязимов.

В 1937 г. по рекомендации ак. А.Ф.Иоффе руководителем Сектора физики АзФАН был назначен проф. Я.Г.Дорфман (1937-1943), деятельность которого оказалась плодотворной и положительно отразилась в развитии физики в Азербайджане. Профессор Я.Г.Дорфман одновременно руководил и работой кафедры физики АГУ.

В 1943 г. руководителем Сектора физики АзФАН был назначен проф. Х.И.Амирханов. В структуру Сектора входили 4 секции: Секция физики нефти, Секция молекулярной физики металлов, Секция рентгеновских и оптических методов исследования, Секция теоретической физики и математики.

5 апреля 1944 г. решением Президиума Азербайджанского Филиала АНСССР (АзФАН) Сектор физики был преобразован в Институт физики АзФАН. В структуре Института 3 отдела и 4 лаборатории.

В годы Великой Отечественной войны (1941-1945гг.) многие сыны Азербайджана отправились на фронт, оставшиеся трудились в тылу до последних сил. Азербайджанские ученые с честью выдержали этот суровый экзамен, внеся достойный вклад в разгром врага. Баку был основным центром обеспечения топливом военной авиации и бронетехники, что являлось одним из важнейших факторов победы СССР. Правительство Германии строило планы захвата Бакинкой нефти. В суровые годы войны 1941-1945 гг. в Баку восстанавливалась военная техника, группа азербайджанских ученых разрабатывала новые, более совершенные способы производства взрывчатых веществ, медицинских приборов, авиационного топлива.

23 января 1945 г. Советским правительством было принято решение о преобразовании Азербайджанского Филиала Академии Наук СССР (АзФАН) в Академию наук Азербайджанской ССР (АНАзССР). 27 марта 1945 г. Совет Народных Комиссаров Азерб. ССР вынес постановление «Об организации Академии наук Азербайджанской ССР». 16 апреля 1945г. первым президентом АН Аз. ССР был избран проф. док. мед. наук Мир-Касимов Мир Асадулла Мир Алекпер оглу. (с 1945 по 1947 гг.)

С 1945 г. Институт физики АзФАН продолжает свою работу как Институт физики АН Аз. ССР. Директор - проф. Х.И.Амирханов. В Институте 3 отдела, 6 лабораторий.

Такова была структура и научный потенциал Института Физики АН АзССР, сегодня Института Физики Национальной Академии Наук Азербайджана.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абас-заде А.К. К вопросу об электропроводности воды Каспийского моря // Труды АзФАН. В 38т.Т.3, 1935 г., с. 7-15.
2. Труды АзФАН. В.58, т.Т.1, 1939 г., с. 10-14.
3. Абас-заде А.К. Исследование теплоемкости воды Каспийского моря // Труды АзФАН. В. 38 т. Т 3, 1935 г., с. 6-19.
4. Абас-заде А.К. Микродифференциальный калориметр // Известия АзФАН, 1945 г., № 2, с. 3-7.
5. Абас-заде А.К., Амирханов Х.И. Развитие физики в Азербайджане // Известия АН Аз.ССР. 1947, N 10, с. 31-40.
6. Азербайджанский Политехнический Институт. 40 лет. Баку, 1957, с.3. Азербайджанский педагогический Институт. 1981,100 с.
7. Вейсов А.Б. Развитие физики в Советском Азербайджане. 1920-1960 гг.
8. Автореф. дис...канд.физ.-мат.наук, 1966 г. 38 с.
9. Амирханов Х.И. Воспоминания о А.Ф.Иоффе. Ленинград: Наука, 1973, 100 с.
10. Амирханов Х.И. Исследование электропроводности местных горных пород // Труды АзФАН, т.19, 1936 г., с. 26-30.
11. Мамедалиев Ю.Г. 30-летию Октябрской революции и расцвет науки и культуры в Азербайджане // Известия АН Азерб.ССР, 1947, №10, с.3-18.
12. Материалы архива НАНА (Отдела сбора и систематизации научного наследия Азербайджана).

12а. Фонд 5 - Материалы Аз ФАН. – оп. 3, д. 236.

12б. Фонд 14 - Материалы Института физики АН Аз.ССР (1945-1970 г.г.). -оп. 4, оп 5, д. 241-1266.

12в. Фонд 7 - Материалы Президиума АН Аз.ССР.

13. Наука в Аз.ССР за 15 лет. АН СССР Азербайджанский филиал // Труды АзОЗФАН, N 30. Баку, 1936, с. 5-15.
14. Солтанова Н.Б. Физика в Азербайджане (кон. XIX - нач. XX в.в.). Появление первых научных центров. // Известия НАНА. 2004, N 5, с.180-187.
15. Солтанова Н.Б. Развитие физики в Азербайджане. (1935-1945гг.) // Известия НАНА 2005, XXB, №2, с. 194-203

Xülasə

Nazilə Soltanova

AMEA Fizika İnstitutunun platforması

Məqalədə inqilabdan əvvəlki, demokratik və sovet Azərbaycanında elm və təhsil mərkəzlərinin yaranmasından bəhs edilir. Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil olduğu andan inqilabdan əvvəlki Azərbaycana ərazini öyrənmək üçün müxtəlif sahələr – geologiya, coğrafiya, etnoqrafiya, tarix, iqtisadiyyat, statistika, antropologiya, dilçilik və s. üzrə tədqiqatçılar göndərilmişdi. Hadisələr XIX əsrin əvvəllərinə aiddır. Gəmiyətlər yaranırdı. Bakı nefti qonaqları şirnikləndirdi. Cəmiyyətlərin uğurlu fəaliyyəti nəticəsində iqtisadiyyatın inkişafının beynəlmiləl mahiyyətinə görə Bakı Rusiya imperiyasının ən iri sənaye və mədəniyyət mərkəzlərindən birinə, dünyanın neft paytaxtına çevrilmişdi. Bakıya xarici kapital axını başladı, Rotşildlərin, Nobel qardaşlarının və başqa sahibkarların ofisləri açıldı. Bakı "Qafqazın Parisi" kimi tanındı. Bu dövr təhsil, elm, incəsənət və ədəbiyyat sahələrində böyük canlanma ilə yadda qaldı. Mütəşəkkil cəmiyyətlərin rəhbərliyi al-

tında alimlər Azərbaycan həyatının müxtəlif sahələrində fəaliyyət göstərmişlər. İlk cəmiyyətlərdən biri Azərbaycan Tədqiqatı Cəmiyyəti olmuşdur. Neftdən istifadə elmi tədqiqat tələb edirdi. Mütəşəkkil cəmiyyətləri inqilabdan əvvəlki Azərbaycanda ilk elmi mərkəzlər adlandırmaq olar ki, burada neft kəşf edilib, kimya texnologiyası, neft fizikası və s. sahəsində elmi tədqiqatlar aparılıb. 1929-cu ildə Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qərarı ilə “Azərbaycanı Tədqiqat Cəmiyyəti” Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutu kimi yenidən təşkil edildi. Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 29 dekabr 1932-ci il tarixli Fərmanı ilə AzDETİ və Azərbaycan Təbii-Məhsuldar Qüvvələrin Tədqiqi İnstitutunun bazasında Elmlər Akademiyasının Zaqafqaziya Bölməsinin Azərbaycan Filialı yaradılmışdır. Filiala 11 sektor daxil idi ki, burada da Fizika sektoru fəaliyyət göstərirdi. Fizikanın davamlı inkişafı SSRİ EA Zakafkazya Bölməsinin AzFilialı da Fizika sektorunun yaranmasına və daha sonralar da adının SSRİ EA AzFilialının Fizika sektoru - SSRİ EA AzF-ın Fizika İnstitutu – Az. SSR EA Fizika İnstitutu kimi dəyişmələrinə səbəb olur, bu gün isə o, AMEA Fizika İnstitutu kimi tanınır.

Açar sözlər: *institut, universitet, fakültə, fizika, sektor, akademiya*

Summary

Nazila Soltanova

Platform of the NANA Institute of Physics

The article deals with the birth of scientific and educational centers in pre-revolutionary (Russian), Democratic and Soviet Azerbaijan. From the moment it was included in the Russian Empire, a stream of researchers was sent to pre-revolutionary Azerbaijan to study the territory (geology, geography, ethnography, history, economics, statistics, anthropology, linguistics, etc.). This activity dates back to the beginning of the 19th century. Societies were organized. Baku oil was a temptation for the guests. Societies were organized. Baku oil was a temptation for the guests. As a result of the successful work of the societies, due to the international nature of the development of the economy, Baku has become one of the largest industrial and cultural centers of the Russian Empire, the oil capital of the world. An influx of foreign capital began in Baku, offices of the Rothschilds, the Nobel brothers and other entrepreneurs opened. Baku became known as the "Paris of the Caucasus". This period was marked by a great revival in the fields of education, science, art and literature. Scientists under the leadership of organized societies worked in various spheres and fields of life in Azerbaijan. One of the first societies was the Society for the Survey and Study of Azerbaijan. The use of oil required scientific research. Organized societies can be called the first scientific centers in pre-revolutionary Azerbaijan, where oil was explored, scientific research was carried out in the field of chemical technology, oil physics, etc. In 1929 By the decision of the Azerbaijan Central Executive Committee, the "Society for the Survey and Study of Azerbaijan" was reorganized into the Azerbaijan State Research Institute (Az.GNII). By the Decree of the Azerbaijan Central Executive Committee of December 29, 1932, on the basis of the Az.GNII and the Azerbaijan Institute for the Study of Naturally-Productive Forces, the Azerbaijan Branch of the Transcaucasian Branch of the Academy of Sciences of the USSR (Az.OZFAN) was established. AzOZFAN included 11 sectors, where there was also a Physics Sector. The continued development of physics leads to the emergence and further renaming of the Sector of Physics of AzOZFAN into the Sector of Physics of AzFAN (Azerbaijan branch of the ANSSR) - Institute of Physics of AzFAN - Institute of Physics of the ANAzSSR - today the Institute of Physics of ANAS.

Keywords: *institute, university, faculty, physics, sector, academy*

Redaksiya heyətinin üzvü t.e.d., prof. İsgəndərov Anar Camal oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 327

İRANIN XARİCİ TƏHLÜKƏSİZLİK SİYASƏTİNDƏ NÜVƏ PROQRAMININ YERİ VƏ ROLU: ABŞ VƏ İSRAİL FAKTORU

Nərgiz CARÇIYEVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 15 mart 2022; çapa qəbul edilmişdir: 18 aprel 2022; online-da çap edilmişdir: 30 iyun 2022

Received: 15 th of March, 2021; accepted: 18 th of April , 2022; published online: 30 th of June, 2022

***Açar sözlər:** ABŞ, İran, Lozanna, nüvə proqramı*

Giriş

İranın nüvə ambisiyaları ilə İranda siyasi islahatların perspektivləri arasında hansı əlaqə vardır? Bu suala cavab vermək üçün iki mərkəzi məqamı vurğulamaq lazımdır.

Birincisi, hazırkı nüvə problemi İranın problemidir və onun “İran həllinə” ehtiyacı var. “İran həlli” o deməkdir ki, həll “daxildən” olunmalıdır. ABŞ-ın istənilən növ müdaxiləsi İranın ictimai-siyasi islahatları üçün fəlakət gətirə bilər.

İkincisi, “İran həlli” və ya “daxili” həll siyasi islahat və ya ictimai hərəkat ola bilər. Bu problemin hərbi yolla həlli qətiyyən yoxdur. Həll yolu daxildə demokratiya və xaricdə diplomatiyadır, əsas düstur budur. Əsas arqument ondan ibarətdir ki, bəzi yerli və beynəlxalq aktorlar belə bir təməl formulun əhəmiyyətini vurğulayıblar. Nüvə böhranını kontekstdə qoymaq üçün prezident Əhmədinejadın rəhbərliyi altında mövcud administrasiyanın Xatəminin islahatçı hökumətini niyə və necə əvəzlədiyi məsələsini təhlil etmək lazımdır. Bu dəyişikliyə hansı struktur və amillər kömək etdi? Dialektik yanaşma bizə struktur və agent faktorları arasındakı mürəkkəb münasibətlərin yeni nüvə siyasəti ilə hazırkı İran administrasiyasının yüksəlişinə necə töhfə verdiyini anlamaq üçün faydalı nəzəri alət təqdim edir.

İranın nüvə ambisiyaları və siyasi islahat

İslahatçı hökumətin süqutu, bir tərəfdən, strateji yanlış mühakimələrin və qəbul edilməmiş qərarların nəticəsi idi. [20] Lakin islahatçıları prosesləri müəyyən siyasi, sosial, transmilli və mədəni məzmunla da əlaqələndirmişlər. [7] Bu məsələnin məqsədi üçün agentlik və strukturun operativ tərifini irəli sürmək olar. Burada amillər liderlik qabiliyyəti (fərdi səviyyə), təşkilati quruluşlar (institusional səviyyə) və intellektual diskurs (mədəni/ideoloji səviyyə) baxımından araşdırılır. Struktur amillər dövlət, sinfi və transmilli gücün üç güc strukturu ilə ölçülür:

- İran dövlətinin mahiyyəti (siyasi səviyyə)
- ctimai inkişafın miqyası (sosial-iqtisadi səviyyə)
- gücün qlobal strukturu (beynəlxalq səviyyə). [2, 27-29]

Üç məsələyə diqqət yetirilməlidir:

- Xatəminin rəhbərliyi,
- islahatçıların təşkilatçılığı

* *Bakı Avrasiya Universiteti, doktorant*
e-mail: ncarchiyeva@mail.ru

- islahatçıların intellektual diskursu. [15, 2-5]

Birincisi, liderlik qabiliyyətini nəzərdən keçirərkən biz Xatəmi şəxsiyyətini müşahidə etməliyik - o, xarizmatik insan idi, lakin o, zəif siyasətçi, mühafizəkar sərt xətt tərəfdarlarına meydan oxuya bilməyən dövlətin nümayəndəsi idi. Xatəminin rəhbərlik üslubu baxımından problemlər var idi, çünki o, ölkəyə və islahat hərəkatına rəhbərlik (islahatçı lider) arasında seçim etməkdə çətinlik çəkirdi.

İkincisi, islahatçılar elitar təşkilati strategiyasından əziyyət çəkirdilər. Onlar nə islahatın ictimai qüvvələrini, nə də siyasi təşkilatlarını təşkil etmişdilər. 2005-ci il seçkilərində onların birdən çox namizədi var idi və bu, islahatçıların səsini yarıya böldü. Bu taktiki səhv digər müvafiq amillərlə birlikdə Əhmədinejadın qələbəsinə səbəb oldu. [22] İslahatçılar ilkin partiya təşkilatına heç bir cəhd göstərmədilər. Nə ictimai qüvvələri səfərbər etdilər, nə də ictimai tələblərini siyasiləşdirdilər. İslahatçılar İranda ictimai qüvvələri təşkil etməkdə həm aciz idilər, həm də istəmədilər. Mühafizəkarlar, əksinə, öz sosial bazalarının maraqlarını həll etmək üçün çox təşkilatlanmış və dövlətin kirayələri hesabına yaxşı maliyyələşdirilmişdilər. [12, 35-36]

Üçüncüsü, islahatçıların intellektual diskursunda qanunun aliliyinin mənası və mahiyyəti, İslam vətəndaş cəmiyyəti və vəliy-fəqih hakimiyyəti altında İslam demokratiyası ilə bağlı konseptual qarışıqlıq yaranmışdı. Üstəlik, bəzi islahatçılar müstəqil islahatçıları/demokratları siyasi prosesdən kənarlaşdıran daxili/kənar dixotomiyasından istifadə etməyə davam etmişdilər. Mühafizəkar sərt xətt tərəfdarları bu səhvlərdən tez istifadə etmiş, konseptual qarışıqlıqlar siyasi istismara səbəb olmuşdu. İslahatçılar və mühafizəkarlar arasındakı intellektual diskursdakı fərqi nəzərdən keçirərkən, bu fərqin ikincinin uğurunu, birincinin isə məğlubiyyətini necə ifadə etdiyini görürük. [6, 10-14] Əhmədinejad populist, praqmatik “xalqın adamı” idi. Ona səs vermək müəyyən qədər etiraz səsi, naməlum populyar adama səs vermək demək idi. İslahatçıların ən böyük səhvi İranı yalnız Tehran və onun demoqrafik xüsusiyyətləri baxımından düşünmək, daha sonra isə öz gündəmlərini yalnız daha varlı şimal Tehrana yönəltmək, daha kasıb cənubu isə gözardı etmək idi. İslahatçılar aşağı təbəqələri cəlb etməyə və onlarla əlaqə qurmağa məhəl qoymadılar. Nəticə etibarı ilə islahatçılar siyasət formalaşdırarkən onlar öz dillərində danışmırdılar. Onlar aşağı təbəqələrin maraqlarını nəzərə almağa laqeyd yanaşırdılar. İslahatçılar daha uyğun sosial və iqtisadi məsələlərə (məsələn, gənclərin nikah nisbətinin azalması və ya gənclər arasında işsizliyin artması) toxunmadan insan hüquqları və demokratiya kimi mücərrəd anlayışlar və ideyalar haqqında danışırdılar. Sadə dillə desək, İran reallığını tam dərk etmədilər. [16, 8-11]

İranda mövcud administrasiyanın yüksəlişinə səbəb olan struktur amilləri araşdırmaq faydalı olar. Struktur məhdudiyyətlərə gəlincə, üç amil nəzərə alınmalıdır:

- dövlətin təbiəti,
- sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi
- gücün qlobal strukturu. [19, 12-15]

Birincisi, İran dövləti ənənəvi teokratiya deyil və buna görə də İslam İranda demokratiyaya ən böyük maneə deyil. İran hökuməti müasir bir siyasətdir. Bundan əlavə, İran hökuməti totalitar deyil, çünki siyasətin təbiəti daha praqmatik və daha az ideolojidir. İran siyasətində “qrup siyasəti” var. Həmçinin dağılmış və tənəzzülə uğrayan siyasi institutlar var. [17] İran demokratiya və avtoritarizm qarışığıdır. Bu, uğurlu demokratik keçid üçün hələ yetərincə yetişməmiş posttotalitar dövlətdir. Məhz buna görə də nə hakimiyyətdəki islahatçılar/yumşaq xətçilər (Xatəminin dövrü nəzərdə tutulur), nə də mötədil/demokratik müxalifət mühafizəkar sərt xətt tərəfdarlarının gücünə meydan oxumaq üçün kifayət qədər güclü deyildilər. Bundan əlavə, İran tez-tez yeni rentye təbəqəsinin xüsusi ictimai-siyasi kirayələrdən istifadə etdiyi rentye dövləti kimi müəyyən edilir və onun xüsusiyyətlərini nümayiş etdirir. Bu sinif mühafizəkar sərt xətt tərəfdarlarının və əks-islahat hərəkatının

onurğa sütunu olmuşdur. Biz dövlətin mahiyyətini araşdırarkən bu neft iqtisadiyyatı və onun sosial və siyasi nəticələrindən xəbərdar olmalıyıq. [2, 17]

İkincisi, İranda sosial və iqtisadi inkişafın mürəkkəb xarakteri islahatçı hökumətin süqutuna səbəb oldu. İslahatçı sosial-iqtisadi siyasət şəhər yoxsul/aşağı təbəqələrinin ictimai-siyasi çəkisini nəzərdən qaçırırdı. Bundan əlavə, prezident Xatəmi yeni kirayəçilər sinfinə və ya dövlət kirayəsindən istifadəni davam etdirən zadəgan siyasətçilərin övladlarına qarşı çıxa bilmədi. Bundan əlavə, islahatçılar nə gənclərin sosial-iqtisadi ehtiyaclarını (əhalinin 70 faizindən çoxu 30 yaşdan aşağıdır), nə də gənclərin təcili qayğılarını (sürətlə artan inflyasiya və gənclər arasında böyük işsizlik səviyyəsi) qarşılaya bilməyiblər. Şəhər yoxsulları əks-islahat fəallarının əsas hissəsinə çevrildi, çünki islahatçılar heç vaxt onlarla əlaqə saxlamağa və qarşılıqlı əlaqə qurmağa çalışmadılar. İslahatçı siyasət və istəklər həddən artıq mücərrəd və ideoloji idi, əks-islahat düşərgəsi isə öz sədaqətini manipulyasiya və gələcəyə ümidlə bağlı saxta ritorika ilə satın aldı. [27] Eynilə, islahatçılar fəhlə sinfinə məhəl qoymadılar, heç vaxt onların sosial tələblərini həll etməyə çalışmadılar və buna görə də bu mühüm demoqrafik sahəyə nüfuz edə bilmədilər. İslahatçılar həmçinin yuxarı-orta və yuxarı müasir təbəqəni səfərbər edə və nüfuz edə bilmədilər İslahatçı siyasətlər, bu təbəqə tərəfindən intellektual və mənəvi şücaətlərinə görə bir qədər yüksək qiymətləndirilsə də, geniş korrupsiya kimi daha vacib və aktual problemlərlə lazımi səviyyədə məşğul olmurdu. [21]

Üçüncü və son struktur amil siyasətin qlobal strukturu idi. Xarici dəyişiklik siyasi islahatlara daxildən təsir göstərdi. 11 sentyabr faciəsindən sonra İran Taliban əleyhinə fəaliyyətləri dəstəkləyib və Əfqanıstanın bərpası konfransında əməkdaşlıq edib. Bununla belə, bu cür əməkdaşlığa baxmayaraq, Prezident Buş özünün bədnam "Şər oxu" çıxışı ilə çıxış etmiş və bu, öz növbəsində İran daxilində antiamerikan vahid cəbhənin möhkəmlənməsinə ilham vermişdi. Bütün islahatçılar antiamerikan ritorikaya qarşı durmaq üçün kifayət qədər güclü deyildilər: bəziləri "özünüsenzura" tətbiq etdi və siyasi islahatları milli təhlükəsizliyin yanında qoydu. Yalnız bir neçəsi həm demokratiya, həm də milli bütövlük uğrunda mübarizəni davam etdirdi. Çıxışda çox mənfi nüanslar var idi və əslində, İranın mühafizəkar arqumentini gücləndirməklə çox absurd idi. Buşun "Şər oxu" çıxışı ABŞ-ın İranda rejim dəyişikliyi planına dair çoxlu fərziyyələrə səbəb oldu. Vaşinqton İranın ərəb-İsrail sülh prosesinə qarşı çıxmaq, beynəlxalq terrorizmlə məşğul olmaq, demokratik və insan haqlarını pozmaq və nüvə silahı hazırlamaqla bağlı ittihamlarını təkrar etməyə başlamışdı. [13] Bu dörd ittihamdan sonuncusu iki dövlət arasında gərginlik və düşmənçilik səviyyəsini yüksəldən ən əhəmiyyətlisi olaraq qalır. Amerika baxımından demokratiya və insan haqları məsələləri daha çox polemik və periferik xarakter daşıyır. Birləşmiş Ştatların prioriteti İranda demokratiya deyil, Amerika maraqlarının təhlükəsizliyidir. [23] ABŞ-ın təhlükəsizliyi/sabitliyi ilə İran demokratiyası arasında gərginlik olarsa, Amerika siyasətçiləri İranda demokratikləşmə və siyasi islahatlara səbr edə bilməzlər. Amerikanın İranın insan hüquqlarının pozulmasına reaksiyasının 1997-ci ildən sonra, prezident Məhəmməd Xatəminin seçilməsi sayəsində İranın davranışının kəskin şəkildə yaxşılaşdığı bir vaxtda başladığı aşağıdakı hadisəyə nəzər sala bilərik. 1970-ci illərin əvvəllərində şah rejimi altında başlayan İranın nüvə proqramı inqilab və müharibə nəticəsində kəsildi və bir neçə il sonra yenidən canlandı. [19, 21-24] Beynəlxalq güc strukturunun özü bir sıra yollarla İranın nüvə planının canlanmasına böyük töhfə verdi:

1) səkkiz illik İraq-İran müharibəsi İraq tərəfindən başlayıb və bir sıra Qərb və qonşu ölkələr tərəfindən təşkil edilib. Müharibə və sülh İran dövlətinin üzərinə qoyulduğundan, hakimiyyət nüvə proqramının canlanmasına təkan verərək, dövlətin sağ qalmasını təmin etməyi planlaşdırırdı.

2) İran, demək olar ki, bütün qonşu ölkələrdə Amerika bazalarının mövcudluğunu nəzərə alsaq, ABŞ-ın özünü qeyd etmədən Rusiya, Pakistan, Hindistan, Çin və İsrail də daxil olmaqla bir sıra nüvə gücləri ilə əhatə olunub.

3) yüksək rütbəli hakimiyyət orqanları üçün güclü nüvə İranı İranın iqtisadi, siyasi və sosial-mədəni böhranlarına qarşı xalq etirazlarını təxirə salaraq və qarşısını alaraq, milli nüfuza və ictimai qürura töhfə verəcəkdir.

4) Buşun "Şər oxu" nitqi, Amerikanın qeyri-nüvə olmayan İraqa sürətli müdaxiləsi və Amerikanın nüvə silahına malik Şimali Koreyanı işğal etməkdə tərəddüd etməsi İranın nüvə proqramı ilə bağlı hansı mövqe tutacağına dair qərarlarına təsir etdi. Yekun olaraq, 11 sentyabrdan sonra beynəlxalq siyasət İranın xarici əlaqələri normallaşdırmaq səylərinə son qoydu. [25] Xatəminin "sivilizasiyalararası dialoq" diskursunu İranı yaramaz dövlətlər sırasına salan prezident Buşun "Şər oxu" çıxışından sonra yaranmış vəziyyətdə itirildi. Daha sonra məlum oldu ki, islahatçıların ümidlərinin əksinə olaraq, Xatəmi danışığı və xarici siyasəti İslam Respublikasına xarici təhdidlərə qarşı milli təhlükəsizlik və sabitliyi təmin edə bilməz. [4] Eyni şəkildə, sərt xətt tərəfdarları üçün Xatəminin çıxışı artıq bütün rejimi beynəlxalq təzyiqlərdən qorumaq üçün təhlükəsizlik klapanı rolunu oynamadı. Rejim dəyişikliyi strategiyası və onun İranın şərq və qərb qonşu ölkələri, Əfqanıstan və İraqda tətbiqi İranın nüvə proqramı ilə bağlı gərginliyin artması ilə birlikdə milli təhlükəsizlik narahatlığı yaratdı ki, bu da sərt xətt tərəfdarlarının güclərini möhkəmləndirməsinə, islahatçıları parçalamasına və marginallaşmasına kömək etdi. [20, 15-17]

2008-ci ilin avqustunda İsrailə səfəri zamanı Pentaqonun Raketdən Müdafiə Agentliyinin direktoru yeni sistemin İsrailin gələn raketlərə cavab müddətinə "qiymətli dəqiqələr əlavə edəcəyini" iddia edərək, "İrandan gələn raket təhlükəsi çox realdır və biz təhlükədən öndə olmalıyıq". [22; 20, 15-17]

İranın nüvə planının işə düşməsi, əsasən, Amerikanın təhdidlərinə qarşıdır. Ümumiyyətlə, beynəlxalq siyasət İranda siyasi islahatlar üçün dağıdıcı olmuşdur. Ümumilikdə "rejim dəyişikliyi" strategiyası, xüsusən də Amerikanın İranın nüvə proqramına qarşı siyasəti daxildə demokratiya və xaricdə diplomatiya ilə qarşı-qarşıya qoyulmalıdır. Təhlükəsizlik və demokratiya bir-birinə bağlıdır və demokratikləşmə İran dövlətinin təhlükəsizliyini və varlığını təmin edəcəkdir. Amerika və İranın sərt xətt tərəfdarları öz siyasi gündəmlərini istismar etmək üçün nüvə məsələsindən istifadə edə bilərlər. Bununla belə, aşağıdakı üç məqamı nəzərə almaq lazımdır:

- İranın nüvə enerjisindən istifadə etmək üçün qanuni hüququ var
- Nüvə problemi İranın problemidir, bunun İran həllinə ehtiyacı var
- Amerikanın hərbi və ya iqtisadi müdaxiləsi İranda siyasi islahatları və demokratik hərəkatı məhv edəcək. [24, 9-12]

İsrail, İran və ABŞ münasibətlərində nüvə proqramının təsiri

İsrail İranın nüvə proqramı ilə bağlı mütəmadi xəbərlər alırdı və 1992-ci ilin mayında o vaxtkı keçmiş baş nazir Yitzhak Rabin ilk dəfə olaraq Klinton administrasiyasını onun təhlükəsi barədə xəbərdar etmişdi. Eyni zamanda, ABŞ Konqresinin Nümayəndələr Palatasının Respublikaçı Araşdırmalar Komitəsinin Terrorizm və Qeyri-ənənəvi Müharibə üzrə İşçi Qrupu iddia etmişdi ki, 1991-ci ilin sonunda İranın iki və ya üç əməliyyat nüvəsi üçün tələb olunan komponentlərin hamısına (yaxud faktiki olaraq hamısına) artıq 98 faiz əminlik var idi. Lakin o zaman CIA İranın nüvə proqramının dinc məqsədli olduğunu və bu, 2001-ci ilə qədər saxlanılan mövqe olduğunu iddia edirdi. 1 yanvar 2001-ci ildə Müdafiə Departamenti tərəfindən açıqlanan hesabatda İranın nüvə məsələsində "ən fəal ölkə" olduğu qənaətinə gəlindi. Bu, amerikalıları çox narahat edirdi, lakin bu, 14 avqust 2002-ci ilə qədər Mücahidin-i Xalqın (MX) siyasi qolu vasitəsilə fəaliyyət göstərən zamana qədər inandırıcı olmamışdı. İran Milli Müqavimət Şurası (İMMŞ) "tüstü çəkən silah" təqdim etmişdi. [16,

8] MX İranın Nata şəhərindəki iki gizli obyektdə gizli şəkildə nüvə materialları istehsal etdiyini bəyan etmişdi. İran hökumətindəki mənbələrə istinadən İMMŞ açıqlamışdı ki, ərazilərə Natanzda nüvə yanacağı istehsalı zavodu və tədqiqat laboratoriyası və Arakdakı ağır su istehsalı zavodu daxildir. [16, 8] İranın lifli material istehsal etməsinin ifşası beynəlxalq yanğın fırtınasını alovlandırmış və İMMŞ-nin Müdafiə və Strateji Araşdırmalar Komitəsi onun tapıntılara necə çatdığını açıqlamadığından, bu, İsrail kəşfiyyatının hadisə ilə bağlı hər hansı məlumatı təqdim etdiyinə dair fərziyyələri gücləndirirdi. Bu obyektlər İran tərəfindən heç vaxt dinc proqramın komponentləri elan edilməmişdi. Əvəzində İran parçalanan material istehsal edə biləcəyi gizli yeraltı sahə tikərkən yaxalanmışdı. Bu, İsrail kəşfiyyatının Mücahidini xalqla 1990-cı illərin ortalarına qədər davam edən əlaqələri saxladığı üçün inanılacaq qədər təsəvvürün genişliyi deyildi. Obyekt genişləndirilsəydi, Xirosimaya qarşı istifadə edilən nüvə silahları üçün lazım olan səviyyəyə qədər zənginləşdirilmiş böyük miqdarda uran istehsal edə bilərdi. Bundan əlavə, İran Naqasaki bombasını istehsal etmək üçün istifadə edilən plutonium istehsal etməyi planlaşdıran Arak ağır su obyektinin tikintisinin tamamlanmasına yaxın görünürdü. Müşahidəçilərin qeyd etdiyi kimi, Natanz və Arak obyektlərinin birləşməsi buna imkan verə bilərdi. İran həm mülki məqsədlər, həm də nüvə silahı üçün istifadə oluna biləcək yüksək zənginləşdirilmiş uranı (HEU) istehsal etməyi planlaşdırırdı. [9, 201] Nüvə silahına malik İran İsrailin özünü müdafiə qabiliyyətini iki yolla təhlükə altına qoya bilərdi. Bu, ilk növbədə, İranın nüvə silahlarının əlavə anti-sionist qüvvələrə gizli təhlükəsizlik zəmanəti verməklə yarada biləcəyi qeyri-müəyyənliklər səbəbindən İsraili özünü saxlamağa məcbur edə bilər və belə bir təminat silahlı münaqişədə İsrailin ona xeyli sayda ölümə səbəb olmasının qarşısını ala bilərdi. [23] Daha böyük təhlükə, digər Yaxın Şərq ölkələrini də eyni addımı atmağa təşviq etməkdir ki, bu da radikal təşkilatlarla İsrail arasında hər hansı bir ənənəvi toqquşmada digər region ölkələrinin son nəticədə münaqişəyə sürüklənəcəyi vəziyyətlə nəticələnəcək və bura nüvə gücünə malik İran daxildir. İsrail həmçinin Tehranın İsrailə nifrət edən terror təşkilatlarına nüvə qurğusu verə biləcəyindən qorxur. Bu yolla İranın nüvə çətiri terror təşkilatlarına toxunulmazlıqla və beynəlxalq nəticələrdən qorxmadan hərəkət etmək imkanı verə bilər və region ölkələrinin təhlükəli silahlanma yarışına girəcəyi vəziyyətə gətirib çıxara bilər. Nüvə silahına malik İranın bölgədə nəticələri nə olursa olsun, bu suala cavab verilməlidir. İstər-istəməz ortaya çıxır ki, nüvə silahlı İran soyuq müharibə zamanı nüvə gücləri arasında üstünlük təşkil edən Qarşılıqlı Təminatlı Məhv əsaslandırmasına əməl edəcəkmi? Bu iki düşmən, İsrail və İran, hər ikisi nüvə silahı ilə təchiz olunduqda, Soyuq Müharibə dövründə mövcud olan strateji sabitliyi təkrarlaya biləcəkmi? Başqa sözlə, İsrailin nöqteyi-nəzərindən İsrailin nüvə qabiliyyəti İranın nüvə hücumuna qarşı çəkindirici rol oynaya bilərmi? [16, 10]

Bu xüsusi narahatlıq İranın nüvə məntiqi ilə bağlı akademik ekspertlər, ictimai ziyalılar və siyasi xadimlər arasında böyük müzakirələrə səbəb olmuşdu. Müzakirənin bir tərəfində bir sıra alim və siyasət qurucuları var ki, onlar İranın dini liderlərinin "qeyri-adi ruhani" olduğunu iddia edirlər. Bu analitiklər iddia edirlər ki, İran liderləri "özlərini diri və hakimiyyətdə saxlayacaq şəkildə hərəkət edirlər" və onların özünü qoruma duyğuları "tutma strategiyası" yaradacaq. Əslində, onlar iddia edirlər ki, İran teologiyadan daha çox rasionallıqla hərəkət edir. [4] "İranın İsrailə qarşı nüvə hücumu təşkil edə biləcəyi" iddiası bu düşərgənin bəzi strateqləri tərəfindən o qədər də etibarlı deyil, çünki oradakı rejimin rəhbərliyinin tənəzzülə meylli və məhv olmaq riskinə hazır olduğunu ehtimal edir. Bu təhlükəsizlik ekspertlərinin fikrincə, İran heç vaxt İsrailə qarşı nüvə hücumu təşkil etməyəcək, çünki heç bir İran lideri İsrailin dağıdıcı əks-hücumunu riskə atmaz. Bu analitiklər hesab edirlər ki, İran liderləri İsraildə nüvə silahının partladılmasının onların qarşılıqlı, dərhal və tam məhvinə zəmanət verəcəyini yaxşı bilirlər. Eyni şəkildə, ABŞ Mərkəzi Komandanlığının keçmiş rəhbəri Con Abizaid də iddia edirdi ki: "İranın nüvə müharibəsi başlatmaqda maraqlı olub-olmadığına şübhə edirəm". [16, 10]

Eynilə, Corctaun Universitetinin Təhlükəsizlik Araşdırmaları Mərkəzinin əməkdaşı Pol Pillar iddia edirdi ki, "Nüvə silahı olan bir İran insanların çoxunun düşündüyü qədər təhlükəli ola bilməz". Yəhudilər İranın rasional rejim olduğunu bilirlər və bu ehtimal əsasında hərəkət ediblər". [16, 10] Ekspertlərin fikrincə, İsrailin belə bir qiymətləndirməsinin göstəricisi Tel-Əvivin 1999 və 2004-cü illərdə Almaniyadan nüvə silahına malik qanadlı raketləri daşıya bilən "Dolfin sualtı qayıqları" almasıdır. Bu cür qanadlı raketlərlə təchiz olunmuş sualtı qayıqların alınmasının yeganə səbəbi düşmənin etibarlı ikinci zərbə qabiliyyətinə malik olmaqla hər hansı potensial hücumunun qarşısını almaqdır" [26, 81]. Bəzi digər İran müşahidəçiləri iddia edirlər ki, İran liderləri hərbi məhvetmə təhlükəsi qarşısında mane ola bilməzlər. Aydındır ki, İranın dini şəhərlər olan Qum və Məşhədin qorunması ilə bağlı narahatlığı dərhal yada düşməlidir. Bu analitiklər iddia edirlər ki, İran liderləri İsrailin varlığını təhdid etmək üçün ritorikadan istifadə etsələr də, əslində onlar rasional hərəkət ediblər və öz milli maraqlarına uyğun davranıblar. [26] Bu analitiklərin fikrincə, rejimin xarici siyasət qərarlarının qəbulu fayda-xərc qiymətləndirməsinə əsaslanır və nəticədə nüvə silahı əldə edərsə, rasional davranacaq. Bu mühakimə rejimin postinqilab dövründəki xarici siyasətinin qiymətləndirilməsinə əsaslanır ki, bu da rejimin yaşamaqda və ərazi suverenliyini qorumaqda maraqlı olması kontekstində başa düşülə bilər. Bu mülahizələrə görə, İranın xarici siyasəti İsrail və ya regionun hər hansı digər ölkəsi ilə müharibə etməkdənsə, rejimin sağ qalmasını təmin etmək məqsədi daşıyır. Müzakirənin digər tərəfində isə İsrailin nüvə qabiliyyətinin İranı cilovlayacağı məntiqinə etiraz edənlər var. İsrailə qarşı nüvə silahı işə salmaqdan və "nüvə çəkindirmə siyasətinin" hazırkı rejimin rəhbərliyi səbəbindən nüvə silahı ilə silahlanmış İrana qarşı effektiv olmaya biləcəyini iddia edirlər. Tehran özünün atom bombasını çəkindirici deyil, müstəsna "şiə İslamının Allahın vəd etdiyi universal idarəçiliyini qurmaq üçün esxatoloji fürsətin" təbliğatçısı hesab edə bilər. Onun sağ qalması və təhlükəsizliyinin qorunmasının tənqidi nöqteyi-nəzərindən bu o deməkdir ki, İsrail indi özünü qorumaq üçün lazımi addımları atmalıdır. [14, 14-16]

Ayətullah Xamneyi 15 dekabr 2000-ci ildə cümə namazı xütbəsində (İran televiziyasında göstərilib) "İran İslam Respublikasının missiyası İsraili regionun xəritəsindən silməkdir" dedi və əlavə etdi: "İranın mövqeyi həmişə bu məsələdə aydın olub. Biz dəfələrlə demişik ki, bu "xərçəng şişi" bölgədən çıxarılmalıdır. Heç kim Londondan, Amerikadan və Moskvadan bir dəstə quldur, zəlil və qovulmuş fələstinliləri idarə etməyə imkan verməyəcək". [16, 13] İsrail İranın nüvə infrastrukturuna qarşı qabaqlayıcı zərbə endirərsə, Hayfa və Təl-Əviv şəhərlərini dağıdacaq. Nüvə müharibəsində heç kimin qalib gələ bilməyəcəyi standartının əksinə olaraq, Rəfsəncani İranın qələbə qazana biləcəyi fikrini müdafiə etmişdi. "İsrail quruda İrandan çox kiçikdir və buna görə də nüvə hücumuna qarşı daha həssasdır". O, İranın nüvə bombalarının mübadiləsi ilə İsrailin məhv ediləcəyi halda sağ qala biləcəyinə inanırdı. [16, 13]

Eynilə, 2005-ci il oktyabrın 26-da Tehranda keçirilən "Sionizmsiz dünya" konfransında Əhmədinejad çıxışında demişdi: "Hörmətli İmamımız (Xomeyni) bunu əmr etmişdir ki, Qüdsün işğalçı rejimi (İsrail) zamanın səhifələrindən silinməlidir. Bu, çox müdrik bir bəyanat idi" və "Sionist rejim xəritədən silinməlidir". [16, 13] Əhmədinejaddan əvvəl İran liderləri də İsrailə qarşı küskünlüklərini ifadə etsələr də, onun bəyanatları İranın İsrailin Yaxın Şərqdə mövcudluq hüququna qarşı çıxmaq cəhdini vurğulayırdı. 2005-ci ilin oktyabrında Tehranda keçirilən konfransda İran prezidenti Mahmud Əhmədinejad tərəfindən edilən bəyanat, Tehran və Təl-Əviv arasında mövcud olan ziddiyyəti təxminən iyirmi ildir gizlədilmiş antaqonizmi təhlükəli həddə çatdırdı. Son vaxtlar İran İnqilabı Keşikçiləri Korpusu komandirinin müavini general tərəfindən də təhdid xarakterli bəyanatlar səslənirdi. [25]

Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, nəzəri cəhətdən nüvə silahının əldə edilməsi aktı gələcəkdə onların sonrakı istifadəsi ilə bağlı qərarlardan ayrılmalıdır, çünki rejim

rəhbərliyi nüvə silahının əldə edilməsi prosesində rasional hərəkət etsə belə, yenə də məntiqsiz hərəkət edə bilər və ya gələcəkdə onlardan istifadə etmək qərarında qeyri-rasional ola bilər.

Nəzərə alınmalı olan iki şey var:

1) İran rəhbərliyinin güc üzərində dayanması getdikcə qeyri-sabitləşdi

2) ABŞ son vaxtlar İsrailin varlığını təhdid edən çoxsaylı bəyanatlarında İsrailə qarşı nifrətini ifadə etməyə davam edir. [14, 20-22]

Nəticə etibarı ilə iddia etmək olar ki, İran rəhbərliyinin öz rejiminin mövcudluğunun təhlükə altında ola biləcəyindən qorxduğu bir şəraitdə, onların İsrailə qarşı nüvə silahından istifadə etmək ehtimalı ciddidir. Sərt rejimlər nisbətən aydın şəkildə müəyyən edilmiş məqsədlərlə başlaya bilər və hətta məqsədlərinə uyğun hesab etdikləri rasional davranış formaları ilə məşğul ola bilirlər, lakin tarixin bizə göstərdiyi kimi, bu cür rejimlərin rasionallıq və məntiqdən irrasionallığa və uyğunsuzluğa keçidi, yumşaq desək, naməlum deyil, artıq İsrailin sahib olduğu hər hansı ağlabatan strateji məqsədlərə xidmət etmir. [6, 10-12]

İranın nüvə silahına nail olmasının qarşısını almaq üçün məcburi tədbirlər

İranın nüvə silahı qabiliyyətinə nail olmasının qarşısını almaq üçün məcburi tədbirlər İranın irrasional davrana bilməsi ehtimalı beynəlxalq ictimaiyyətin belə bir təhlükəyə necə reaksiya verməsi ilə bağlı müzakirələri yenidən intensivləşdirib və bu bölmə hansı məcburedici tədbirlərin görülə biləcəyini müəyyən etmək üçün davam edən sanksiyaların faydalılığı ilə bağlı müzakirələrdən bəhs edir. İranın nüvə silahı əldə etməsinə mane olmaq üçün daha vacib addımlar atılması müzakirə mövzusudur. Burada iki düşərgə yaranıb. [9, 290-291] Düşərgələrdən biri sanksiyaların rejimi nüvə proqramını davam etdirməkdən çəkindirmək gücünə inanır və həm akademiklər, həm də bu düşərgənin siyasətçiləri kifayət qədər iqtisadi təzyiq nəzərə alınarsa, İranın proqramdan imtina edəcəyini iddia edirlər. Müxalifət düşərgəsi hesab edir ki, bu sanksiyalar İranı (və ya hər hansı digər ölkəni) öz nüvə məqsədinə nail olmaqdan çəkindirmək üçün çox məsaməlidir. Onlar iddia edirlər ki, sanksiyalar etibarsız alətlərdir ki, onlardan tez-tez yayınırlar və əksər hallarda İrandan daha həssas olan ölkələrə tətbiq edildikdə belə müsbət nəticə vermir. Bu qrupdakı bəzi ekspertlər İran rejiminin hətta iqtisadi vəziyyətin aşağı düşdüyü bir vəziyyətdə belə proqramın yüksək qiymətindən asılı olmayaraq yayılma ilə davam edəcək qədər "məntiqsiz" ola biləcəyini irəli sürürlər. [3, 34-36] Nüvə silahlarının yayılmaması siyasətinə inanan analitiklər beynəlxalq ictimaiyyət İranı dayandırmaq proqramına inandırmaq üçün xüsusi təminatlar təklif edə bilər, lakin başqaları hesab edir ki, heç bir təminat kömək etməyəcək və İranın regional hegemonluğa nail olmaq məqsədi bu cür təminatlarla təmin edilə bilməz. Əslində, bütün bunlar İranın motivasiyalarının necə qavranılmasından və daha çox "baxanın gözündə nə olduğundan" asılıdır. Nüvə silahlarının yayılması ilə bağlı alimlər qeyd edirlər ki, nüvə silahının İran siyasətində oynadığı rolu başa düşmək lazımdır. İranı geri çəkilməyə məcbur etmək üçün ən yaxşı alternativdir. [3, 31-32]

Bu alternativə görə, İran faktiki olaraq bir çox ölkələri narahat edən həddi keçmədən "yaxın nüvə dövləti" olmaq prestijinə sahib olacaq və sanksiyaların yumşaldılması belə bir geri çəkilmə üçün stimul ola bilər. Nüvə alimlərinə sui-qəsd etmiş və İranın sənədlərini BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasına aparmışdır, lakin İranı nüvə proqramını geri qaytarmağa məcbur etmək üçün ona hücum etməyə imkan verməyən bütün bu hərəkətlər uğurlu olmamışdır. Eyni zamanda, İsrailin Mossad ofisi hesab edirdi ki, gizli əməliyyatlar və ya sanksiyalar İran rejiminin nüvə silahı əldə etməsinə mane ola bilməz. "Bizim yalnız iki variantımız var: İranın nüvə silahı əldə etməsinə icazə vermək və ya hərbi güc tətbiq etmək. Bununla belə, dünya kənarda dayanarsa, İsrail özünümüdafiə etmək üçün təbii hüququndan layiqincə istifadə edəcək". [1, 7] İsraildə Milli Təhlükəsizlik Araşdırmaları İnstitutunun

baş elmi işçisi general Şlomo Brom hesab edirdi ki, indiki mərhələdə İranla uranın zənginləşdirilməsini ləğv etmək üçün razılığa gəlmək mümkün deyil. Ağlabatan razılaşma İranın uranı aşağı zənginləşdirmə prosesinə nail olmaq və daha sərt monitorinq rejimi ilə birlikdə Fordo obyektinin bağlanması ola bilər. [16, 17] Əgər bu mümkün deyilsə, İranın nüvə proqramını dayandırmaq üçün ona qarşı hərbi addımlar atıla bilər, lakin hərbi hücum İranın nüvə yürüşünü dayandırmaq üçün səmərəsiz görünür. Müdafiə naziri Robert Geytsin 13 aprel 2009-cu ildə dediyi kimi, "Mənim fikrimcə, hərbi baxımdan bu, İran proqramını yalnız qısamüddətli gecikdirə bilər. İranın nüvə obyektlərinə hər cür qabaqlayıcı zərbə vurmaq fəlakətli əks reaksiya yarada bilər". [16, 17] Optimistlər iddia edirlər ki, diplomatiya ciddi sarsıdıcı sanksiyalarla birlikdə İranı nüvə silahı axtarışını dayandırmağa məcbur edə bilər. Onlar iddia edirlər ki, İran rəsmilərinə və onların ailələrinə maksimal dərəcədə sanksiya təzyiqi, o cümlədən İrandan kənara hər hansı səyahətin qarşısını almaq və onların bank aktivlərini bloklamaq lazımdır. Vaşinqton və müttəfiqləri mövcud variantlardan daha çox istifadə etməklə və çoxtərəfli, ikitərəfli və birtərəfli fəaliyyətlərin qarışığından daha səmərəli istifadə etməklə Tehrana təzyiqi xeyli artıra bilər. Bu meyarlara daha yaxşı cavab verən təklif həyata keçirilsəydi, Tehranın nüvə enerjisindən qeyri-dinc məqsədli istifadəni dayandırmaq ehtimalı olardı. Sanksiya tərəfdarları sanksiyaların mahiyyət etibarilə təsirsiz olduğunu düşünürlər. Lakin siyasətçilərin onlardan düzgün istifadə etmələri şərti ilə onlar effektiv ola bilər. Sanksionoptimistlər İranın iqtisadi və siyasi problemlərinin rejimin nüvə siyasəti ilə bağlı hesablamalarına təsir göstərməyə başladığını iddia edirdilər. Onlar Tehranda nüvə proqramını davam etdirməyin rasional olub-olmaması ilə bağlı müzakirələrin başlamasının səbəblərindən birinin sanksiyalar rejimi olduğunu iddia edirlər. [8, 118-120]

Nəticədə, onların uğurları geniş şəkildə açıqlanmır, uğursuzluqları isə şişirdilir. Yuxarıda təxmin edilən qiymətləndirmələr, sanksiyaların əsas hissəsini daşıyan İran iqtisadiyyatına tətbiq edilən iqtisadi sanksiyaların dəyəri ilə bağlı aparılan sorğu ilə təsdiq edilmişdir. İranın nüvə proqramı ölkəyə ən azı 130 milyard dollara başa gəlib, ölkədə inflyasiya 56 faizi ötüb, illik iqtisadi artım tempi isə - 5,4 faiz təşkil edib (2013-cü ilin oktyabr ayı). İşsizlik demək olar ki, iki dəfə artaraq ümumi əhali arasında 26 faizə, 18-30 yaş arasında olanlar arasında isə iki dəfə artmışdı. Bu iqtisadi çətinliklərə baxmayaraq, İranın nüvə proqramı az-çox sürətlə davam edir və bir nöqtəyə qədər sanksiyaların İrana təsir etdiyinə dair heç bir əlamət yoxdur.

Nəticə

İranın nüvə proqramı həm xarici təhdidlərdən özünümüdafiə, həmdə nüfuzunu qorumaq məqsədi daşıyır. Mövcud problemli vəziyyət istər İran daxilində, istərsə də İranın xarici siyasətinə əhəmiyyətli təsir göstərərək, İranı daha ehtiyatlı və düşünülmüş siyasət həyata keçirməyə vadar edir. Müxtəlif xarici təsirlər fonunda İran daxilində baş verən siyasi gərginliklər İranın nüvə proqramının təkmilləşdirilməsi istiqamətində daha davamlı və sərt siyasət yürütməyi labüd edir. Belə olan halda İran nüvə proqramını zənginləşdirmək yolunda mühüm addımlar atır və bu addımlar İranı xarici siyasətdə xüsusilə ABŞ və İsraillə düşünülmüş şəkildə əlaqələrin qurulmasına, həmçinin beynəlxalq müqavilələrə söykənərək təhlükəsizlik prizmasından özünümüdafiə kontekstində siyasət yürütməyə təkan verir. Regionun münaqişəli və mürəkkəb olduğunu nəzərə alsaq, İran hökuməti heç bir yolla nüvə proqramından əl çəkmək istəmir, ABŞ və İsrail nümunəsində öz addımlarını əsaslandırır və İranın nüvə siyasətinə yönəlmiş təsir və siyasəti yanlış hesab edir. Belə olan halda İsrail və ABŞ yaxınlaşması getdikcə artır və İrana qarşı müxtəlif addımların atılmasına rəvac verir. Lakin İranın bu siyasətdən əl çəkmək istəməməsi və beynəlxalq müqavilələri əsas gətirərək nüvə proqramı ilə bağlı atdığı addımlar ABŞ və İsrailin İrana qarşı sərt siyasəti və ABŞ-ın sanksiyaları ilə nəticələnir. Müxtəlif prezidentlər dövründə İranın nüvə siyasəti

ilə bağlı yanaşmaları müəyyən qədər görüntü olaraq fərqli olsa da, əsas mahiyyət baxımından eynilik təşkil etmişdir. Xatəmi və Əhmədinejat dövründə yanaşmalardakı fərq kəskin şəkildə hiss olunsa da, əslində nüvə siyasətinin davamlı şəkildə həyata keçirilməsi xətti saxlanılmışdır. Xatəmi siyasətçi olaraq ABŞ ictimaiyyəti tərəfindən daha humanist prezident kimi qəbul edilsə də, ABŞ-ın mühafizəkar siyasətçiləri tərəfindən sərt tənqid olunmuş və atılacaq müsbət addımların qarşısını almışdır. Belə olan halda İran əhalisi tərəfindən də ABŞ siyasəti pislənilmiş və bunun nəticəsi kimi xalqın İran hakimiyyəti ətrafında sıx birləşməsinə təkan vermişdir. Bu da öz növbəsində ABŞ siyasi tənqidçiləri tərəfindən ABŞ hökumətinin tənqid edilməsinə və İranın ABŞ-a qarşı daha radikal və sərt yönümlü olmağına rəvac verdiyini ifadə etmişdir.

Göründüyü kimi, ABŞ siyasətinin "yumşaq güc" və "sərt güc" siyasəti İranın nüvə siyasətindən əl çəkməməsinə səbəb olmuş və İranın təhlükəsizlik məsələsi kimi bunu ön plana çıxarması zaman keçdikcə özünü göstərməyə başlamışdır. İlk əvvəl İran nüvə zənginləşdirməsini enerji məsələsi ilə əsaslandırsa da, sonradan artan təhdidlər nəticəsində bu siyasəti daha da möhkəmləndirmiş və təhlükəsizlik məsələlərini ön plana çəkmişdir.

ABŞ, İsrail və İran arasında münasibətlərin normallaşması yaxın gələcəkdə gözlənilməsə də, hər üç dövlət öz siyasətlərində ehtiyatlı davranış və güclənmə strategiyasına üstünlük verir. Proseslərin gedişi gələcəkdə bu məsələnin həlli ilə bağlı diplomatik danışıqların alternativsiz olduğunu göstərir və hər üç dövlət bu istiqamətdə öz səy və imkanlarını artıraraq ortaq razılaşma əldə edə bilər. Müxtəlif dövrlərdə diplomatik danışıqlar yolu ilə xüsusilə ABŞ və İran arasında münasibətlərin tənzimləndiyinin şahidi olmuşuq.

ƏDƏBİYYAT

1. Ash Jain, Nuclear Weapons and Iran's Global Ambitions Troubling Scenarios, The Washington Institute for Near East Policy Policy Focus #114, August 2011, p. 15.
2. Behrouz Souresrafil, Khomeini and Israel. London: Researchers, 1988, 114 p.
3. Crooke Alastair, 'Talking to Hamas', Prospect-London-Prospect Publishing Limited- 123, 2006, p. 48.
4. Erdbrink, Thomas, and Colum Lynch, Iran Is Prepared for Fuel Sanctions, Washington Post, June 24, 2010, p. 79.
5. Julian Dawson, A Constructivist Approach to the US-Iranian Nuclear Problem. Alberta: University of Calgary, The Centre for Military and Strategic Studies, 2011.
6. Kaveh Ehsani and Chris Toensing, Neo-Conservatives, Hardline Clerics and the Bomb, Middle East Report 233, 2004, pp. 10-15.
7. Kori N. Schake and Judith S. Yaphe, The Strategic Implications of a Nuclear-Armed Iran. DTIC Document, 2001, 92 p.
8. Parsi T. Treacherous Alliance: The Secret Dealings of Israel, Iran, and the United States.New Haven and London:Yale University Press. 2007, 382 p.
9. Patrick Tyler, A World of Trouble: The White House and the Middle East – from the Cold War to the War onTerror.New York: Farrar Straus & Giroux, 2010, p. 310
10. Reese W. Erlich, Iran Agenda: The Real Story of US Policy and the Middle East Crisis.USA: Polipoint Press, 2007, 226 p.
11. Roth,Ariei İlan.The Roots of All Fears Why Is Israel So Afraid of Iranian Nukes?. Foreigen Affairs.com. 24.11.09
12. Scott Ritter, Target Iran: The Truth about the White House's Plans for Regime Change.New York: NationBooks, 2007, p. 25.
13. Shai Feldman, Nuclear Weapons and Arms Control in the Middle East, Cambridg. MA, and London: The MIT Press, 1997, 336 p.
14. Barnea, Nahum, From Obama to Churchill, Yedi'ot Aharonot (Hebrew), December 21, 2010.

(https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/monographs/2011/RAND_MG1143.pdf)
15. Farhad Rezaeı and Ronen A. Cohen. , Iran's Nuclear Program and the Israeli-Iranian Rivalry in the Post Revolutionary Era//British Journal of Middle Eastern Studies, 2014. (https://www.researchgate.net/publication/271900529_Iran's_Nuclear_Program_and_the_Israeli-Iranian_Rivalry_in_the_Post_Revolutionary_Era)
16. Farhad Rezaei, Ronen A. Cohen. Iran's Nuclear Program and The Israeli-Iranian Rivalry. British Journal of Middle Eastern Studies 41(4):442-460 Downloaded by [94.159.212.220] at 09:38 07 September 2014. (https://www.researchgate.net/publication/271900529_Iran's_Nuclear_Program_and_the_Israeli-Iranian_Rivalry_in_the_Post_Revolutionary_Era)
17. Charles Levinson, US, Israel Build Military Cooperation, Wall Street Journal, August 14, 2010. (https://www.wsj.com/articles/SB10001424052748703321004575427272550050504)
18. Prusher, Ilene R. To Defend Against Iran Missiles, US and Israel Conduct Joint Exercises, Christian Science Monitor, October 29, 2009. (https://www.academia.edu/26786467/Israel_and_Iran_A_Dangerous_Rivalry)
19. İsrael and İran A Dangerous Rivalry, Dalia Dassa Kaye, Alireza Nader, Parisa Roshan, Natıonal Defense Research Instıtute, 2011 RAND Corporation (https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/monographs/2011/RAND_MG1143.pdf?fbclid=IwAR0D2JEsLKMQoCvNe7W_LJx3MS1nkiM9iJ9JaF8R_qE9kqK2lW u5yMxSmDs)
20. İran in the World: The Nuclear Crisis in Context, Vancouver, BC, Canada, edited by Soushiant Zanganehpour and Wade L. Huntley, Simons Centre for Disarmament and Non-Proliferation Research, a unit of the Liu Institute for Global Issues, 2008 (https://sppga.ubc.ca/wp-content/uploads/sites/5/2016/03/Iran-in-the-World.pdf?fbclid=IwAR1VwdrdFxhPG1-waJNj_EgDvqGbRETwz41gAwbbOMiyFuUU2JcpNrPefNs8)
21. U.S. Department of Defense, Nuclear Posture Review Report, Washington, D.C., April 2010b. (https://www.armscontrol.org/act/2010-10/nuclear-posture-review-nato)
22. Lynn E. Davis, Jeffrey Martini, Alireza Nader, Dalia Dassa Kaye, James T. Quinlivan, Paul Steinberg. Iran's Nuclear Future Critical U.S. Policy Choices.PROJECT AIR FORCE, 153 p. Laibrary of Congress Cataloging. RAND Corporation 2011 (https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/monographs/2011/RAND_MG1087.pdf?fbclid=IwAR1iK1esoDC2ZEKBjMo6aW2I1FwDOPxndleRmXojyrNiJSApgkz61C0f5is) _
23. Menashe Amir, 'Iran and Hezbollah', Israel Ministry of Foreign Affairs, Israel Ministry of Foreign Affairs(1997). Accessed 2011. (http://www.mfa.gov.il/MFA/The Iranian Threat/Support of þterror/iran14)
24. Robert E. Ebel, Geopolitics of the Iranian Nuclear Energy Program But Oil and Gas Still Matter, A Report of the CSIS Energy and National Security Program, the Center for Strategic and International Studies (CSIS) 2010 (https://csis-website-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/legacy_files/files/publication/100312_Ebel_IranNuclear_web.pdf?fbclid=IwAR3D7m5JjPayDyMsbJQLWfhWyoQuA34iFrMWD2IeE3UE5rr NFw69FwYQyD0)
25. Steven Simon, Iran and Israel, The Iran Premier. (http://iranprimer.usip.org/resource/iran-and-israel)
26. Simonov Vladimir, 'Iran-Israel Relations Yesterday and Today, Veterans Today', Veterans Today October12, 2013. (http://www.veteranstoday.com/2013/10/12/)
27. Shmuel Bar, Iranian Defense Doctrine and Decision Making. IDC Herzliya, Lauder School of Government, Diplomacy and Strategy Institute for Policy and Strategy, 2004, (https://books.google.az/books/about/Iranian_Defense_Doctrine_and_Decision_Ma.html?id=YFcHcgAACAAJ&redir_esc=y)

Резюме

Наргиз Джарчиева

Место и роль ядерной программы во внешней политике безопасности Ирана: фактор США и Израиля

В данной статье рассматриваются американо-иранские отношения в контексте ядерной программы, регулирования ядерной программы и обеспечения взаимопонимания, а также сущность Лозаннского соглашения и его влияние на отношения двух стран.

Реализация иной линии в американо-иранских отношениях при Обаме и Трампе повлияла на политическое поведение двух стран. Замена жесткой и относительно умеренной политики США усложнила процесс и помешала стабилизации ситуации. И Иран, и Соединенные Штаты стремились реализовать свои устремления и решить ядерную проблему в свою пользу, сохраняя при этом свой престиж и имидж. США, Израиль и Иран, уделяющие особое внимание вопросам безопасности, на самом деле пытаются сохранить свое доминирование во внешней политике, сохранить свою власть в регионе и на международной арене, защитить себя от возможных угроз. Хотя ранее Иран связывал свои взгляды на свою ядерную программу с энергетическими вопросами, в последнее время он начал проводить открытую политику, учитывая растущие угрозы и внешние факторы. Слабые дипломатические отношения сильно осложняют стремление государств решить этот вопрос в рамках общих интересов. Затянувшиеся ядерные переговоры, которые так и не были решены, велись по-разному при разных президентах.

В статье анализируются различные вопросы, связанные с тем, что США проводили более жесткую политику, и, наоборот, призывали иранскую общественность к поддержке государства в этом вопросе, а иранское правительство к более сильным и решительным шагам в области ядерной политики. Отмечалось также, что правительство США, потерпевшее дипломатическую неудачу в этом вопросе, впоследствии подверглось критике со стороны экспертов и политиков за эту политику.

В статье представлена информация по этим и другим актуальным вопросам.

Ключевые слова: *США, Иран, Лозанна, ядерная программа*

Summary

Nargiz Jarchiyeva

The Role and Place of Iran's Nuclear Program in Iran's Foreign Security Policy: US and Israeli Factor

This article discusses US-Iranian relations in the context of the nuclear program, the regulation of the nuclear program and ensuring mutual understanding, as well as the essence of the Lausanne Agreement and its impact on relations between the two countries.

The implementation of a different policy line in US-Iranian relations under Obama and Trump has affected the political behavior of the two countries. The replacement of a tough and relatively moderate US policy has complicated the process and prevented a stable situation. Both Iran and the United States have sought to pursue their aspirations and resolve the nuclear issue in their favor while maintaining their prestige and image. The United States, Israel, and Iran, which focus on security issues, are in fact trying to maintain their dominance in foreign policy, to keep its power in the region and in the international arena, and to protect themselves from possible threats. While Iran has previously linked its views on its nuclear program to energy issues, it has recently begun to pursue an open policy, given the growing threats and externalities. Weak diplomatic relations greatly complicate the desire of states to resolve this issue in the framework of common interests. The long-running nuclear talks, which have not been resolved, have taken place in different ways under different presidents.

The article analyzes various issues related to the fact that the US has pursued a tougher policy, and, conversely, encouraged the Iranian public to support the state in this matter, and the Iranian government to take stronger and more decisive steps on nuclear policy. It was also noted that the US government, which had failed diplomatically in this matter, was later criticized by experts and politicians for this policy.

The article provides information on these and other relevant issues.

Keywords: *USA, Iran, Lausanne, nuclear program*

Baş redaktorun müavini s.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 327

AZERBAIJAN-RUSSIA RELATIONS IN THE PERIOD FROM THE FIRST KARABAKH WAR TO THE VICTORY IN THE SECOND KARABAKH WAR

Seyda CEVIKEL [*]
Fatma Betül AYDEMIR BAS [**]

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 13 mart 2022; çapa qəbul edilmişdir: 15 aprel 2022; online-da çap edilmişdir: 30 iyun 2022
Received: 13 th of March, 2021; accepted: 15 th of April , 2022; published online: 30 th of June, 2022

Keywords: *Nagorno-Karabakh, 1st Karabakh War, 2nd Karabakh War, Azerbaijan, Russia, Armenia*

Introduction

The conflicts between Azerbaijan and Armenia, which started with the occupation of Nagorno-Karabakh by Armenia in 1988, repeatedly emerged until 2020, and the ceasefires were established after the conflicts were short-lived. To solve this territorial problem between the two countries, the Minsk Group, co-chaired by Russia, the USA, and France, was established, but mostly Russia carried out mediation activities. With the Second Nagorno-Karabakh War, which lasted for 44 days, Azerbaijan returned most of the lands occupied by Armenia in the past.

After the collapse of the Soviet Union, the Republic of Azerbaijan, which took its place in the international arena as a newly independent republic, has been governed by four presidents, including the current president Ilham Aliyev. The attitude of these presidents towards Russia has shaped the two countries' relations positively or negatively. The occupation of Nagorno-Karabakh and the subsequent acquisition of occupied lands were also affected by this.

In this article, Azerbaijan's struggle in the region, from the 1st Nagorno-Karabakh War to the 2nd Nagorno-Karabakh War, and the formation and results of relations with Russia on this axis will be examined.

1. The Background of 1st Nagorno-Karabakh War

Nagorno-Karabakh, surrounded by 7 Azerbaijani districts, is not a neighbor to any other country. The nearest international border is the Azerbaijan-Armenia border at about 9,6 kilometers, called the Lachin corridor. During the collapse of the Soviet Union, the population was divided into approximately 140 thousand Armenians and around 60 thousand Azerbaijanis. On the other hand, the population of the surrounding seven districts was almost entirely Azerbaijani. However, within five years, between 1988 and 1993, the region was captured by Armenian forces, and the ethnic Armenian population wholly dominated.

[*] *Ph. D student in the Department of International Relations, Khazar University*
e-mail: seydacevikel@gmail.com
[**] *Ph. D student in the Department of the History of Turkic Nations, Baku State University*
e-mail: fbetulaydemir@gmail.com

Nagorno-Karabakh has a population of approximately 145 thousand according to 2013 data, and the seven surrounding rayons are positioned as a depopulated security environment [3, pp. 1-2].

Abel G. Aganbegyan, Mikhail Gorbachev's chief economic adviser, met with a group of French Armenians in Paris in 1987. After this meeting, separatist activities began to increase in Karabakh for the possible unification of the Nagorno-Karabakh Autonomous Region (NKAR) with the Armenian Soviet Socialist Republic (SSR). Subsequently, Azerbaijanis living in the Armenian countryside faced increasing levels of violence. Forced to flee the persecution of Armenian gangs, hundreds of thousands of ethnic Azerbaijanis fled to Baku from November 1987 to 1988, leaving behind dozens of abandoned villages [3, p. 10].

Armenians presented more than seventy-five thousand signatures to Moscow demanding the unification of Karabakh with Armenia, and the Armenians in Karabakh held a rally on February 12, 1988, to call for the merger of NKAR with the Armenian SSR. Then almost half a million people gathered in Yerevan to demand the same. Sometime after the demonstration in Karabakh, the Karabakh Soviet demanded that Nagorno-Karabakh be transferred from the Azerbaijan SSR to the Armenian SSR and that the Supreme Soviet of the Union of Soviet Socialist Republics (USSR) should approve this decision. The Central Committee passed a resolution condemning the Karabakh Armenians as "extremists". Gorbachev was going to help Nagorno-Karabakh, but he supported keeping it as an autonomous region of Azerbaijan and was against changing borders within the Soviet Union [3, pp. 11-12].

In response to the increasing Armenian nationalism, nationalism began to rise in Azerbaijan, too, and the Azerbaijan Popular Front (APF) was established under the leadership of Ebulfaz Aliyev (Elchibey). However, Elchibey wanted to build an Azerbaijani nationalism that was proud of its people. However, most members of the APF perceived Azerbaijani nationalism as being against Armenian nationalism and the Soviet regime. Citizens who demanded more autonomy were trying to express themselves through political movements. Nationalism was also a motivating factor for them [3, p. 19; 6, p. 16]

Since no agreement could be reached between Armenians and Azerbaijanis regarding the control of the Nagorno-Karabakh Autonomous Region, Gorbachev gave control of the region to a committee that reported directly to Moscow for about 11 months. This situation did not please both sides, and the management of NKAR was returned to the authorities in Baku in November 1989 [3, p. 21].

In December of the same year, referring to the "principle of self-determination" and the desire to "unite the two sections of the Armenian people who were forcibly separated”; The Armenian SSR stated that NKAR wanted to be a part of Armenia. Afterward, it declared de facto the region's separation from the Soviet Union. However, such a step involving a border change required the approval of the Supreme Soviet. The Azerbaijan SSR and the Supreme Soviet of the USSR did not accept this decision. The decision was declared inadmissible and null and void by Azerbaijan as it was against the territorial integrity of the sovereign Azerbaijan SSR [3, pp. 21-22].

However, sabotages continued in the region. The APF became an important political factor in Baku, interfering with the Communist Party's ability to govern. The Kremlin, who wanted to stop the rise of Azerbaijani nationalism and set an example for other Soviet Republics, decided to invade Baku and other regions of Azerbaijan. On 19-20 January 1990, Black January (Qanlı/ Qara Yanvar) massacre took place when Soviet soldiers entered Baku [3, p. 24; 6, p. 16]. According to official figures, 131 people were killed, 744 injured, 400 arrested, and four disappeared. The city's economy and citizens suffered heavy material and

moral damage [10]. The events in Nagorno-Karabakh thus spread to Baku. During this period, Ayaz Mutallibov became the leader of Azerbaijan and was loyal to Moscow and on good terms with it.

The independent Nagorno-Karabakh Republic was proclaimed on September 2, 1991, but has not been recognized by any United Nations member state, including Armenia. Azerbaijan also declared its independence on October 18, 1991, and on November 27 of the same year, it canceled the autonomy of Nagorno-Karabakh [2, p. 35]. Ayaz Mutallibov took control of power as the first president of the new republic, as he was the communist leader of the Azerbaijan SSR when the USSR collapsed. Despite the pro-Russian administration of Ayaz Mutallibov, Russia did not want to establish diplomatic relations with Azerbaijan, which had just gained its independence. It rejected the Treaty of Friendship and Cooperation proposed by Azerbaijan. On April 3, 1992, Russian Foreign Minister Andrei Kozyrev visited Baku for the first time. Then Russia recognized the independence of Azerbaijan on April 4, 1992, and diplomatic relations were established. However, at that time, the attitude towards Russia was different among Azerbaijan's legislative and executive bodies. For example, the parliament refused to join the Commonwealth of Independent States (CIS), which was established under the leadership of Russia [1, p. 139].

The conflicts between Azerbaijan and Armenia turned into war after gaining their independence. Armenians committed acts of violence targeting Azerbaijani civilians. On February 25-26, 1992, Armenian troops carried out a massacre in Khojaly with the help of the 366th Motorized Rifle Regiment of the Soviet Army, which had many Armenian officers and soldiers. According to the official data of Azerbaijan, 613 people were killed in this massacre; 487 people were injured, and 1275 people were taken hostage [12, p. 147]. After this, Mutallibov was forced to resign by the parliament. In the new presidential elections, Abulfaz Elchibey was elected president. Elchibey, who received the support of the country's leaders, was openly anti-Russian and pro-Turkey. While territorial losses and conflicts continued from 1992 to 1993, Elchibey expelled Azerbaijan from the CIS membership in 1993 [3, p. 82]. At the same time, a government crisis had arisen in the country. After severe losses such as the occupation of Aghdam, Jabrayil, and Fuzuli, the disagreement between then-President Elchibey and the Commander of the Azerbaijani Troops in Karabakh, Suret Huseynov, resulted in Huseyinov's initiation of a military uprising [12, p. 147]. In June 1993, Heydar Aliyev, who started the temporary president was elected as the third president of Azerbaijan in October [4, p. 32].

An agreement was reached to sign a ceasefire treaty between the parties to the conflict with the mediation of Russia. A meeting was held in Bishkek with the participation of the parliamentary delegations of the CIS countries and the Speaker of the Karabakh Assembly. The Bishkek Protocol was prepared to achieve a ceasefire between the parties. Still, the ceasefire negotiations that started in Bishkek were completed on 11-12 May 1994, with the parties' return to their countries, accompanied by a kind of fax diplomacy, and a ceasefire agreement was signed [8, pp. 238-239]. Despite the signing of the ceasefire, the continuity of the peace could not be ensured. The Nagorno-Karabakh issue has become one of the most critical problems affecting the foreign policies of Azerbaijan and the region's countries until November 2020.

2. Azerbaijan-Russia Relations after the 1st Nagorno-Karabakh War

Heydar Aliyev, after becoming president, visited Russia in 1993 to stop Armenia's occupation of Azerbaijani lands and take back the occupied lands. Azerbaijan, which left the CIS during Elchibey, joined the CIS again due to Heydar Aliyev's desire to establish good relations with Russia. In 1994, the Aliyev government started relations with the Wes-

tern world and continued its relations with Russia within a “balanced foreign policy” framework. On September 20, 1994, the agreement entitled “Contract of the Century” was signed in Baku that ten percent of the shares were allocated to the Russian company Lukoil. While steps were taken to establish good relations between the two countries, in the Russia-Chechnya war that took place between 1994 and 1996, Russia accused Azerbaijan of helping Chechens. Although Azerbaijan does not accept this, Russia implemented a 3-year embargo that would put Azerbaijan in economic difficulties. After Vladimir Putin became President, Azerbaijan further restricted the actions of Chechens, and some Chechens in Azerbaijan were arrested and sent back to Russia [1, pp. 139-141].

On January 9, 2001, Putin visited Azerbaijan. No Russian leader had visited Azerbaijan until this date. The next meeting of the two countries was held during Heydar Aliyev's visit to Russia on 24-26 January 2002. In this meeting, the parties signed a long-term economic cooperation agreement, which they plan to continue until 2010 [1, p. 142].

From 2000 to 2008, the Russian administration under Putin managed to find common ground with former Azerbaijani President Heydar Aliyev and current President Ilham Aliyev. While the two countries were involved in joint projects, evaluated the economic opportunities. The attitude of the Azerbaijani people towards Russia, which supported the Armenians in the occupation of Karabakh, also began to change, and began to see Russia as an impartial mediator in the solution of the Nagorno-Karabakh conflict [7, p. 134].

Since 2008, Russia has started to take more effective steps toward the solution process of the Nagorno-Karabakh conflict. The presidents of Azerbaijan and Armenia, who met in Mein Dorf in 2008 at the request of Russia, signed a joint declaration for the first time after the 1994 ceasefire. With this declaration, they agreed that the problem should be resolved through negotiations, not conflict. On November 2, 2008, the "Moscow Declaration" was signed under the leadership of Russia, and Azerbaijan and Armenia openly declared that they would not use force against each other. Again, with Russian President Medvedev's initiative, the parties first in Moscow in July 2009 and Sochi in January 2010. Then, they met again in Sochi in March 2011 and January 2012 [11, p. 29]. Although the co-chairmen of the Minsk Group of the Organization for European Security Cooperation, which was created for the peaceful resolution of the Nagorno-Karabakh conflict, are France, the USA, and Russia, Russia continued to play a more dominant role in the solution process of the Nagorno-Karabakh conflict.

Although the two countries came together many times under the leadership of Russia, Armenia violated ceasefires in 2009 and 2010, and it caused the war that lasted for four days in 2016. In this four-day war that took place in April 2016, Azerbaijan returned a small part of its occupied lands, and it was seen that there was a stronger Azerbaijani army against the Armenian army. This war was followed by small-scale conflicts that broke out in 2017. The subsequent ceasefire violation took place in July 2020. Then, on September 27, the war between the two countries, which lasted for 44 days, started and ended with the victory of Azerbaijan [9, p. 4].

After this war, which resulted in the victory of Azerbaijan, Russia acted as a mediator between Azerbaijan and Armenia, and the two countries agreed. With the 9-item ceasefire agreement signed by all three countries on November 10, 2020, it was decided to hand over Aghdam, Kalbajar, and Lachin and the lands returned by Azerbaijan during the war to Azerbaijan. In addition, it was decided to build new transportation networks connecting the Nakhchivan Autonomous Republic to the western regions of Azerbaijan. Russia also benefited from this agreement. Under the name of a "peaceforce", Russia placed its soldiers in the regions where Armenians lived in Nagorno-Karabakh and assumed control over the transportation to provide effective and safe transportation [5]. Russia did not consider Armenia's requests for assistance in this war and claimed that the war took place in Azerbaijani

territory, not on Armenian territory, allowing Azerbaijan and Armenia to fight one on one. Thus, the Azerbaijani army showed its real strength and Aghdam, Qubadli, Kalbajar, Lachin, Cebrayil, Fuzuli, Zangilan, and Shusha came under the control of Azerbaijan.

Conclusion

The Nagorno-Karabakh conflict emerged between Azerbaijan and Armenia while still under the roof of the Soviet Union. The maverick actions and unlawful activities of the Armenians during the conflict period from 1988 until the ceasefire in 1994; caused much bloodshed, displacement of people, and the outbreak of the Nagorno-Karabakh War. This problem, which started in the pre-independence period, has become the most critical domestic and foreign policy problem of independent Azerbaijan. Although it is accepted as the territory of Azerbaijan in both legal and international terms, Nagorno-Karabakh was occupied by Armenians for years. The ceasefire period, which started in 1994, was disrupted many times by clashes. The OSCE Minsk Group, established to solve this problem, was not successful either. With the 2nd Nagorno-Karabakh War, which ended with the victory of Azerbaijan in November 2020, Azerbaijan took back most of the occupied territories.

The focus of the study was the developing relations between Azerbaijan and Russia in the Nagorno-Karabakh axis in the process from the 1st Nagorno-Karabakh War to the 2nd Nagorno-Karabakh War. According to the attitude of the presidents of Azerbaijan towards Russia, it has been seen that the course of relations has progressed positively or negatively. When the first president Mutallibov's pro-Russian stance turned into an anti-Russian stance during the second president Elchibey's term and the CIS membership was not accepted in the parliament, it was understood that Russia suddenly took a position against Azerbaijan and took actions supporting the Armenian side in the struggle in Nagorno-Karabakh. This caused Azerbaijan to experience significant losses in Nagorno-Karabakh against a great power like Russia. With the balanced and multi-vector foreign policy that developed after the third President Heydar Aliyev took office, relations with Russia again tended to improve. The first mutual visits at the level of heads of state were made in this period. Fourth President, Ilham Aliyev pursued similar policies. Subsequently, the Karabakh victory was won thanks to both improved and relations strengthened between Russia and Azerbaijan. Azerbaijan also showed that Armenia could not win the 2nd Nagorno-Karabakh War without the support of Russia. With the mediation of Russia, the parties sat at the table, and the victory of Azerbaijan became official with the agreement.

REFERENCES

1. Aslanlı A. Azerbaijan-Russia Relations: Is the Foreign Policy Strategy of Azerbaijan Changing? // Turkish Policy Quarterly, 2010. No:3, Cilt 9. pp. 137-145.
2. Coene F. The Caucasus: An Introduction, New York : Routledge, 2010, 238 p.
3. Coyle J. J. Russia‘s Interventions in Ethnic Conflicts The case of Armenia and Azerbaijan. Newport Beach, CA : Palgrave Macmillan, 2021, 175 p.
4. East R. and Thomas R. J. Profiles of People in Power: The World's Government Leaders. New York and London : Routledge, 2003, 656 p.
5. President of the Republic of Azerbaijan, Prime Minister of the Republic of Armenia and President of the Russian Federation Statement by the President of the Republic of Azerbaijan, Prime Minister of the Republic of Armenia and President of the Russian Federation [Online]. 10 November 2020, 19 March 2022, https://president.az/en/articles/view/45923.
6. Sultanova S. Challenging the Aliyev Regime: Political Opposition in Azerbaijan // Demokratizatsiya, 2014, No: 22, pp. 15-37.
7. Valiyev A. Azerbaijan-Russia Relations After the Five Day War: Friendship, Enmity or Pragmatism? // Turkish Policy Quarterly, Fall 2011, No: 3 : Cilt 10, pp. 133-143.

8. Waal T. d. Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War. New York and London : New York University Press, 2003, 337 p.
9. Aslanlı A. Karabağ Sorununda Ateşkesin Kısa Tarihi // SETA Perspektif, Kasım 2020, No:300, pp. 1-5.
10. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi 20 YANVAR FACİƏSİ [Online]. 16 Mart 2022. - http://www.supremecourt.gov.az/static/view/22.
11. Canar B. Rusya Federasyonu'nun Azerbaycan İle İlişkileri // Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Bahar 2012, No:1, Cilt 2. pp. 21-38.
12. Özsoy B. and Baş Aydemir F. B. Küresel Çözümsüzlükten Vatan Muharebesine: Dağlık Karabağ'da Minsk Grubu'nun Rolü Üzerine Bir Değerlendirme // Vizyoner Dergisi, 2022, No: 33 : Cilt 13, pp. 143-160.

Xülasə

Şeyda Çevikel
Fatma Betül Aydemir Baş

Birinci Qarabağ müharibəsindən İkinci Qarabağ müharibəsində qələbəyə qədər olan dövrdə Azərbaycan-Rusiya münasibətləri

Müstəqillik illərində Azərbaycanın xarici siyasətinin istiqamətlərində dəyişikliklər, transformasiyalar olub. Xüsusən də Dağlıq Qarabağın işğalı və Sovet İttifaqının dağılması ilə başlayan prosesdə Azərbaycan-Rusiya münasibətləri Dağlıq Qarabağ zəfərinə gedən yolda keşməkeşli başlayıb. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə başlayan dövrdə isə bu, daha balanslı xarakter alıb. Bu vəziyyət illərdir Azərbaycanın xarici siyasət strategiyalarında yer alan və əsas hədəfi olan Dağlıq Qarabağ torpaqlarının geri qaytarılması prosesində təsirli olmuşdur.

Heydər Əliyev prezident olduqdan sonra balanslaşdırılmış xarici siyasət qurub, Qərb və Rusiya ilə yaxşı münasibətlər qurmaq üçün addımlar atdı. Vladimir Putin Rusiya prezidenti olduqdan sonra isə iki ölkə arasında münasibətlər bir addım da irəli getdi. 1991-ci ildə Azərbaycan müstəqillik əldə edəndən sonra ölkəyə səfər edən ilk Rusiya lideri, Putin olub. Rusiya Dağlıq Qarabağ probleminin həlli üçün dəfələrlə Azərbaycan və Ermənistanı bir araya gətirsə də, Ermənistan atəşkəsi dəfələrlə pozub. 1-ci Dağlıq Qarabağ müharibəsindən sonra 2016-cı ildə dörd gün davam edən müharibə oldu. Bu müharibədən 4 il sonra da 44 gün davam edən 2-ci Dağlıq Qarabağ müharibəsi baş verdi. Rusiyanın vasitəçiliyi ilə müharibə dayandırılıb, atəşkəs imzalanıb. Azərbaycan Ermənistanın işğal etdiyi yeddi rayonu və Şuşanı geri qaytarıb. Bu atəşkəs müqaviləsi ilə həm də Naxçıvan Muxtar Respublikasını Azərbaycanın qərb rayonları ilə birləşdirən yeni nəqliyyat şəbəkələrinin qurulması qərara alınıb. Digər tərəfdən, Rusiyanın Dağlıq Qarabağda öz əsgərlərini "sülhməramlı" adı altında yerləşdirməsi də müqaviləyə daxil edilib.

Açar sözlər: *Dağlıq Qarabağ, 1-ci Qarabağ müharibəsi, 2-ci Qarabağ müharibəsi, Azərbaycan, Rusiya, Ermənistan*

Резюме

Шейда Чевикэл
Фатма Бетюл Айдемир Баш

Азербайджано-российские отношения в период от Первой Карабахской войны до победы во второй Карабахской войне

В годы независимости во внешнеполитических ориентирах Азербайджана. Особенно в процессе, который начался с оккупации Нагорного Карабаха и распада Советского Союза, азербайджано-российские отношения имели ухабистый старт на пути к победе в Нагорном Карабахе; В период, начавшийся с правления Гейдара Алиева, она стала более сбалансированной. Эта ситуация повлияла на возвращение земель Нагорного Карабаха, что в течение многих лет было во внешнеполитической стратегии Азербайджана и было его главной целью.

После того, как Гейдар Алиев стал президентом, он установил сбалансированную внешнюю политику и предпринял шаги для развития хороших отношений с Западом и Россией. После того, как Владимир Путин стал Президентом России, отношения двух стран было сделано еще один шаг вперед.

Путин стал первым российским лидером, посетившим Азербайджан, получивший независимость в 1991 году. Хотя Россия неоднократно сближала Азербайджан и Армению для урегулирования нагорно-карабахского конфликта, Армения неоднократно нарушала режим прекращения огня. После 1-й Нагорно-Карабахской войны в 2016 году это была еще и четырехдневная война. После этого, спустя четыре года, произошла Вторая Нагорно-Карабахская война, которая длилась 44 дня. Благодаря посредничеству России война была остановлена, и было подписано соглашение о прекращении огня. Во второй Карабахской войне Азербайджан отвоевал оккупированные Арменией семь районов и Шушу. Согласно соглашению о прекращении огня, также было принято решение о создании новых транспортных сетей, связывающих Нахчыванскую Автономную Республику с западными районами Азербайджана. С другой стороны, в соглашение также включено размещение российских солдат в Нагорном Карабахе под названием «миротворцы».

Ключевые слова: *Нагорный Карабах, 1-ая Карабахская война, 2-ая Карабахская война, Азербайджан, Россия, Армения*

Baş redaktorun müavini s.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 327

ALMANİYA İLƏ AVROPA İTTİFAQININ SİYASİ MÜNASİBƏTLƏRİ

Cəlal XƏLİLOV*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 17 mart 2022; çapa qəbul edilmişdir: 19 aprel 2022; online-da çap edilmişdir: 30 iyun 2022

Received: 17 th of March, 2021; accepted: 19 th of April , 2022; published online: 30 th of June, 2022

Açar sözlər: *Almaniya, Avropa İttifaqı, Almaniyanın rolu, NATO, Avropa*

Giriş

Almaniyanın gələcəyi və onun dünyadakı yeri ilə bağlı müzakirələr İkinci Dünya Müharibəsi illərində anti-Hitler koalisiyasının "Böyük üçlüyün" siyasi rəhbərliyi tərəfindən başlayıb. 1945-ci il Yalta və Potsdam konfranslarında Almaniya və Avstriyanın dörd işğal zonasına bölünməsi qərara alındı ki, burada qalib dövlətlərin hərbi idarəsi hakimiyyəti həyata keçirirdi. Bu, Almaniyanın eyni vaxtda mövcud olan bir neçə dövlətə bölünməsi planlarının əhəmiyyətsiz qalması demək idi. Lakin işğal dövrünün nə vaxt başa çatacağı və müvafiq olaraq Almaniya dövlətçiliyinin nə vaxt bərpa ediləcəyi müəyyən edilməmişdir. Deməli, Stalin Yaltada deyirdi ki, "Almaniyanın hansısa gələcəyi olacaq". Daha sonra isə həmin "Almaniya, dediyimiz kimi, coğrafi bir anlayışdır. Hələlik bunu anlayaq. Müharibənin nəticələrini gözardı etmək mümkün deyil" [5, s. 605].

İşğal dövründə Qərb müttəfiqləri öz işğal zonalarının iqtisadi və maliyyə idarəçiliyini birləşdirdilər ki, bu da son nəticədə 1949-cu ildə Almaniya Federativ Respublikasının, sonra isə Almaniya Demokratik Respublikasının elan edilməsinə səbəb oldu. Veymar Respublikası dövründən fərqli olaraq, yaranan blok qarşıdurması illərində Qərb ölkələri AFR-ni öz müttəfiqi hesab etməyə hazır idi. Bu vəziyyəti birinci federal kansler K.Adenauerin (XDU) başçılıq etdiyi AFR-nin siyasi rəhbərliyi də başa düşürdü. Çoxtəreflilik (birtərəfli addımların rədd edilməsi) Almaniyanın xarici siyasət mədəniyyətinin mühüm hissəsinə çevrilmişdir və Almaniyanın xarici siyasətinin şüarı "bir daha heç vaxt, heç vaxt tək"dir. Buna görə də müəyyənedici xətt Almaniyanın beynəlxalq təşkilatlarda - Qərbi Avropa İttifaqı, Avropa Şurasında (AŞ), Avropa Birliyində, NATO-da, daha sonra isə BMT-də iştirakı oldu.

Almaniyanın xarici siyasət təşəbbüsü 2003-cü ildə ABŞ-ın İraqa müdaxilə xəttinə qarşı çıxmaqda nümayiş etdirildi. Həmin vaxt AFR ilk dəfə olaraq ABŞ-ın xarici siyasət qərarını sərt şəkildə tənqid etdi. Eyni zamanda, 2003-cü ildə antiamerikan əhval-ruhiyyə dalğasında Almaniyanın ictimai-siyasi sferasında Amerikanın taktiki nüvə silahlarının ölkədən çıxarılması məsələsi müzakirə olunmağa başladı. Bütün bunlar Avropa İttifaqının Vahid Xarici və Təhlükəsizlik Siyasətinin (CFSP) işlənib hazırlanması, Aİ-nin beynəlxalq siyasətdə və hərbi sahədə bir aktor kimi formalaşması, Avropanın müstəqilliyini möhkəmləndirmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

Almaniyanın Aİ-də siyasi rəhbərliyi üçün Avropa İttifaqının coğrafi dəyişiklikləri böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. 1995-ci ildə neytral EFTA ölkələri Avstriya, Finlandiya və

* *magistr, Bakı Avrasiya Universiteti*
e-mail: jalal_khalil@mail.ru

İsveç Aİ-yə qoşulduqda, Avropa İttifaqının coğrafi mərkəzi şimal-şərqə keçdi. İndi bu birləşmənin mərkəzində duran Almaniya idi. Bu mövqe 2004-cü ildə, əsasən, Mərkəzi Avropadan olan on yeni üzvün Aİ-yə qoşulması ilə daha da möhkəmləndi.

Soyuq müharibə illərində Avropaya inteqrasiyanı geniş mənada nəzərdən keçirsək, o zaman Almaniyanın 2011-ci ildə Aİ-yə inteqrasiya olunmuş Qərbi Avropa İttifaqı, Avropa Şurasında, o cümlədən NATO-da iştirakını qeyd etməliyik. Almaniya həmişə inteqrasiya proseslərinin inkişafını və Avropaya inteqrasiya çərçivəsində bütün təşəbbüsləri dəstəkləyib. Avropada inteqrasiya prosesləri "dərinlikdə" və "genişlikdə" inkişaf edir. Ümumi qəbul edilir ki, Fransanın inteqrasiyaya yanaşması dərinləşmənin genişlənmədən, ingilislərin isə genişlənmənin dərinləşmədən üstünlüyündə dayanır. Alman yanaşması inteqrasiyanın dərinləşməsi və genişlənməsi proseslərinin ekvivalentliyindədir. Bu yanaşmaya görə, dərinləşmə genişlənməni təmin etməli, genişlənmə isə inteqrasiyanın dərinləşməsi prosesinin dayanmasına imkan verməməlidir [1, s. 200].

Almaniyanın Avropa siyasətinin əsas prioriteti Aİ konstitusiya müqaviləsini əvəz etmək üçün nəzərdə tutulmuş müqavilənin bağlanması prosesinə yenidən başlamaq və müvafiq olaraq, Avropa İttifaqının konstitusiya və struktur böhranından çıxmaq idi. 2006-cı ildə Brüsseldə keçirilən Aİ sammiti Almaniya hökumətinə 2007-ci ilin birinci yarısında Berlinin Avropa Şurasına sədrlik etdiyi zaman Aİ üçün Konstitusiya haqqında Müqavilənin müddəalarının həyata keçirilməsinə dair təklifləri ehtiva edən yeni sənəddə hesabat hazırlamağa icazə verdi.

"Avropa üçün Konstitusiya" konsepsiyasının özü Aİ-də keçilməz hala gəldi, lakin konstitusiya və ya adekvat müqavilənin qəbul edilməsi zərurəti ilə bağlı islahatlar davam etdirilməli idi. 2007-ci ilin martında Berlində keçirilən Aİ sammitində 2009-cu ilə qədər Avropaya inteqrasiya layihəsi üçün yenilənmiş baza yaratmaq öhdəliyini özündə əks etdirən bəyanat qəbul edildi. Bu, yeni bir sənəd demək idi.

Lissabon Müqaviləsi 2009-cu ildə qüvvəyə minib və Aİ üçün Konstitusiya Müqaviləsi layihəsinin müddəalarının böyük əksəriyyətini özündə əks etdirirdi. Avropa İttifaqının yeni təsis müqaviləsinin imzalanması və qüvvəyə minməsi Almaniyanın Avropa siyasəti üçün böyük uğur idi. Berlinin səyləri A.Merkel və F.V.Ştaynmayerin başçılıq etdiyi 2005-2009-cu illərdə "böyük koalisiya" hökumətinin Avropa istiqamətində ən mühüm nəticəsi olan Avropa inteqrasiyasının dərinləşməsi prosesini davam etdirməyə imkan verdi.

Berlin maliyyə nizam-intizamı və qənaətcillik öhdəliyi götürdükləri təqdirdə problemli ölkələrə maliyyə yardımı etməyi təklif edib. Bu təklif böhrandan zərər çəkmiş ölkələrin əhalisinin Almaniyaya və şəxsən kansler A.Merkelə qarşı tənqidinə səbəb olmuş və Merkozi tandemi (Merkel-Sarkozi) arasında mübahisələrə səbəb olmuşdur. Amma Almaniya hökumətinin təklif etdiyi tədbirlər müsbət nəticə verdi. Nəticədə Almaniyanın maliyyə naziri V.Şaublenin təklif etdiyi Yunanıstanın avrozonadan çıxması perspektivindən qaçmaq mümkün oldu. Üstəlik, Avrozonadakı böhran Avropanın maliyyə sabitliyini və inteqrasiyasını gücləndirmək üçün təkan oldu: 2012-ci ildə Avropa Sabitlik Mexanizmi (ESM) yaradıldı.

2014-cü ildə Avropa İttifaqında yeni qanunvericilik dövrü başlayıb. Yeni Avropa Komissiyasının formalaşması zamanı Almaniya kansleri A.Merkel J.C.Yunkerin sədr postuna namizədliyini fəal şəkildə dəstəklədi və o bəzi qüvvələrin, o cümlədən Böyük Britaniyanın o zamankı baş naziri D.Kameronun müqavimətinə baxmayaraq, bu uğura nail oldu. D.Tusk 2014-cü ildə də Avropa Şurasının prezidenti seçilib. Bu təyinatların hər ikisini A.Merkel D.Tusk və J.C-nin uğuru hesab etmək olar. Yunkers Avropaya inteqrasiyanın sadiq tərəfdarlarıdır, Almaniyaya dostdur və A.Merkelin XDİ-nin də daxil olduğu Avropa Xalq Partiyasına (EPP) yaxındır.

AFR-nin yaranması və mövcudluğunun ilk illəri vaxt baxımından Avropaya inteqrasiya prosesinin başlanğıcı ilə üst-üstə düşür. Qərbi Almaniyanın Avropaya inteqrasiyada

iştirakı Bonnun özünü bərabərhüquqlu tərəfdaş və iştirakçı kimi hiss edə biləcəyi, demək olar ki, yeganə beynəlxalq platforma idi. Avropaya inteqrasiyanı AFR-nin siyasətinin və mövcudluğunun təbii və ahəngdar hissəsinə çevirdi.

Bununla belə, Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələrinin firavan Aİ-15 birliyinə qoşulması, eləcə də avrozonanın böhranlı iqtisadiyyatlarına yardım yükünün daha çox Almaniyanın çiyninə düşməsi birmənalı qarşılanmadı. Almaniyanın bir çox ölkələrdən Aİ-də dominant olması almanları inteqrasiyanın inkişafı üçün Almaniyanın ödədiyi qiymətin nisbəti ilə Almaniya cəmiyyətinin və iqtisadiyyatının Avropa İttifaqının inkişafından əldə etdiyi gəlir haqqında düşünməyə vadar etdi.

Almaniya Aİ-də təkcə Avropaya inteqrasiyanın mütləq və qeyd-şərtsiz lideri kimi deyil, həm də avroskeptisizm təzahürlərinin Aİ-nin əksər üzv dövlətləri ilə müqayisədə xeyli zəif olduğu ölkə kimi xüsusi statusa malikdir. Məhz Almaniya Avropaya inteqrasiya tarixinin ən mühüm məsələlərinin həllində fəal lider idi. Lissabon Müqaviləsinin hazırlanması, Avropa Sabitləşdirmə Mexanizminin yaradılması, Avrozona ölkələrinin iqtisadiyyatlarının borc böhranından çıxışı, borcların genişləndirilməsi, Avropa İttifaqının yaranması və s. Üstəlik, Almaniyanın bütün aparıcı siyasi qüvvələri Avropa gündəminin əsas məsələlərində birlik nümayiş etdirirlər. Bu onunla izah olunur ki, Aİ-nin mövcudluğu və inkişafı Almaniyanın və onun qonşularının rifahı və təhlükəsizliyinin ondan asılı olduğu Almaniyanın ən mühüm marağıdır.

İnteqrasiyanın inkişafı ilə yanaşı, Aİ-yə üzv dövlətlərin siyasi və ictimai həyatında Avropa məsələlərinin əhəmiyyəti artmışdır. 2013-cü ildən əvvəl Almaniyada avroskeptik diskurs demək olar ki, yox idi. Son dörd ildə bu boş yeri Almaniya üçün Alternativ partiyası doldurdu. Bununla belə, alman avroskeptisizmi çox mülayimdir və Avropa İttifaqının mövcudluğunu və ümumi bazarın əsas azadlıqlarını şübhə altına almır.

Alman Avroskeptiklərinin populyarlığının zirvəsi, yəqin ki, keçib. Və onların özləri də Almaniyada bir tərəfdən mötədil avroskeptik qanadla digər tərəfdən millətçi qanad arasındakı daxili ziddiyyətlərlə parçalanıblar. Bu hal Almaniyada avroskeptik qüvvələrin dəstəyini azaldır.

Tarixən Avropa İttifaqının və Avropa İttifaqının genişlənməsi həmişə AFR tərəfindən dəstəklənib [3, s. 18-20].

Bu məsələdə birlik Qərbi Almaniyanın bütün siyasi qüvvələri tərəfindən nümayiş etdirildi. Beləliklə, AFR rəhbərliyi bütün genişlənmələri dəstəklədi. 1973-cü ildə birinci və ya "şimal" uzadılması və 1995-ci ildə dördüncü uzadılması iştirakçı ölkələr arasında mübahisəli olmadı. Lakin Cənubi Avropa ölkələrinin Birliyə qoşulduğu 1981 və 1986-cı illərdəki genişlənmələr ümumi bazar ölkələrinin liderləri arasında müzakirələrə səbəb oldu. 1980-ci illərdə AFR rəhbərliyi digər İcma ölkələrinin liderləri arasında skeptikləri cənuba genişlənmənin zəruriliyinə inandırmaq üçün səylər göstərdi.

Avropaçılıq AFR-nin ən mühüm siyasi xətti olub və olaraq da qalır. Ölkənin bütün əsas siyasi qüvvələri (Bundestaqda təmsil olunur) üçün bu, xarici siyasətin əsasını təşkil edir. Alman tərəflərinin yanaşmalarındakı fərq yalnız Avropaya inteqrasiyanın hansı aspektlərinin konkret partiyalar üçün daha vacib olmasındadır. Liberallar üçün bu, azad ümumi bazardır, "sollar" və "yaşıllar" üçün – hərəkət və yaşayış yeri seçimi azadlığı, populyar partiyalar üçün - Almaniyanın qitədə liderliyini həyata keçirməsi və təhlükəsizlik məkanını genişləndirməsi imkanı. Bu baxımdan son illər alman cəmiyyətində avroskeptik əhval-ruhiyyənin artması problemi diqqəti cəlb etməyə bilməz. Onların mahiyyətini başa düşmək üçün Almaniyanın vahid Avropa layihəsi çərçivəsində mövqeyinin xüsusiyyətlərini müəyyən etmək, onların əsasını vurğulamaq və Avropa inteqrasiyasının mövcud böhranı kontekstində onun necə dəyişdiyini (və dəyişdiyini) nəzərdən keçirmək lazımdır [2, s. 33-50].

Avropa İttifaqı ilə siyasi əlaqələr Almaniyanın xarici siyasətinin əsas diqqət mərkəzindədir. Onlar ölkəni, güman edildiyi kimi, təhlükəsizlik və strateji iqtisadi əməkdaşlıqla

təmin edir. Bu dünya güc mərkəzinin mövqeyini sabit və etibarlı adlandırmaq olmaz. Brexit, COVID-19, ABŞ-ın keçmiş prezidenti D.Trampın beynəlxalq münasibətlərdə yaratdığı vəziyyətə istinad etmək kifayətdir. Məlum olduğu kimi, dünyada heç bir şeyə zəmanət verilmir və hər şey ssenari proqnozuna uyğun gəlmir. Böyük Britaniyanın Avropa İttifaqından çıxması öz izləyicilərini tapmayıb və çox güman ki, yaxın gələcəkdə də tapmayacaq.

Bu, cəmiyyətin hər bir üzvü üçün üzv olmaq məqsədli bir növ sınaq rolunu oynadı. İnteqrasiyanın özü ilə gətirdiyi müsbət və mənfi cəhətlər məsələsi yenidən yoxlanıldı. Beynəlxalq leksikonda belə bir siyasi aforizm var: Almaniya qlobal güc sayılacaq qədər böyük deyil, lakin Avropa üçün çox böyükdür. Eyni zamanda, AFR indi inteqrasiya birliyindən kənarda yalnız öz milli sərhədləri daxilində hesab edilə bilməz. İcma üzvləri bütün sahələrdə sıx əlaqədədirlər və müxtəlif ölçülərdə də olsa bir-birlərindən bəhrələnirlər. Onların arasında Almaniya ən böyük benefisiardır ki, bu da öz növbəsində birgə qərarlara təsirini artırır. Bununla bağlı Aİ-də mühüm sənədlərin qəbulunda yekdillikdən uzaqlaşaraq, onun sadə səs çoxluğu prinsipi ilə əvəzlənməsi ilə bağlı israrlı təkliflər irəli sürülür. Belə olan halda, iddialı sözdə bərabərlik keçmişdə qalacaq. Xarici siyasətə gəldikdə isə, bu sahədə birlik diqqət mərkəzindədir. Bunu xüsusilə Almaniyanın xarici işlər naziri Heiko Maas tələb edir. Mövcud şəraitdə o, müsahibəsində deyir ki, biz bir yerdə olmalıyıq və Aİ öz xarici siyasətini aparmalıdır.

Almaniya Avropaya inteqrasiya prosesində çox xüsusi rol oynayır ki. Almaniya Avropaya inteqrasiyanın altı qurucu ölkəsindən biridir. Orda iştirak həmişə Almaniya siyasətinin ən mühüm istiqamətlərindən biri olaraq qalır. Avropaya inteqrasiya heç vaxt Almaniyanın mühüm siyasi qüvvələri tərəfindən şübhə altına alınmayıb. Rus tədqiqatçıları qeyd edir ki, almanlar “bəlkə də yeganə xalq idilər ki, Avropanı müharibədən sonra məhv edilmiş milli kimliklərinin və milli adət-ənənələrinin əvəzedicisi kimi belə qızğın və idealizmlə qəbul etdilər”. Əvvəldən qitənin heç bir ölkəsində Avropaya bu qədər inanan və gələcəyini onunla bağlayan insanlar yox idi [4, s. 780].

Avropa İttifaqı Almaniyanın xarici siyasətinin koordinatlar sistemində obyektiv olaraq aparıcı yer tutur. Berlin Avropa İttifaqının siyasi məkanının təhlükəsizliyinin ardıcıl şəkildə gücləndirilməsində, onun sabitliyinin, rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasında və üzv ölkələrin bazar mexanizmlərinin daha da yaxınlaşmasında maraqlıdır. Almaniya üçün mal və xidmətlərin satışı üçün əsas bazardır. Parislə birlikdə Berlin tərəfindən təşəbbüs edilən və 2021-ci ilin iyul ayının ortalarında xüsusi məzmunla doldurulmuş Avropa Yaşıl Sövdələşmə (2019), Rəqəmsal Gündəlik (2020) və Aİ Sənaye Siyasəti Strategiyası (2020) buna yönəlib. Aİ-nin Berlin tərəfindən dəstəklənən strateji muxtariyyət konsepsiyası, onun təhlükəsizlik və müdafiə sahəsində siyasəti də bu məqsədə cavab verir. Onlar gələcək onilliklərdə Almaniyanın Avropa İttifaqı və xarici dünya ilə münasibətlərini müəyyən edəcəklər.

Müasir Almaniya xarici siyasətinin mənbəyi kansler Angela Merkelin (2005-2021) başçılıq etdiyi son dörd koalisiyanın fəal şəkildə istifadə etdiyi dəyər yanaşmasıdır. Üç əsas postulata əsaslanır:

– qanunun aliliyinə, insan hüquqlarına, azadlıqlarına və ləyaqətinə riayət edilməsi;

– dövlətlə vətəndaşlar arasında konstruktiv dialoq imkanını təmin edən fəal vətəndaş cəmiyyətinin mövcudluğu və fəaliyyət azadlığı;

– beynəlxalq hüquq normalarına, o cümlədən BMT, ATƏT və Avropa Şurasının prinsip və müddəalarına ciddi riayət edilməsi.

1990-cı illərin əvvəllərindən Almaniya öz xarici siyasət mövqelərini əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirdi. Birləşmiş Almaniya nəhayət Avropa oldu, lakin Avropa, necə deyərlər, alman olmadı. Almaniya dövləti haqlı olaraq Avropa İttifaqının qeyri-rəsmi siyasi və iqtisadi liderinin yerini tutdu və əsas beynəlxalq aktorlar arasında öz mövqeyini və nüfuzunu

gücləndirdi. Buna baxmayaraq, Almaniya ekspert icması vahid Almaniyanın aşkar nailiyyətlərini qəbul edərək, onun xarici siyasətinin mövcud status-kvonunu getdikcə daha çox tənqid edir.

2014-cü ilin fevralında Federal Prezident Yi Qauk, xarici işlər naziri F.V. Ştaynmayer və müdafiə naziri U. von der Leyen Münhen Təhlükəsizlik Konfransında bəyan etmişdilər ki, Almaniya dövləti daha çox beynəlxalq məsuliyyəti öz üzərinə götürməli və bu işdə daha erkən, daha qəti və əsaslı şəkildə iştirak etməlidir. Daha fəal xarici siyasətə çağırış "Münhen konsensusu" adlandırılıb. Həmin an heç kim hadisələrin başlanacağını gözləmirdi. Bunlar Avropa İttifaqı və Almaniya üçün əhəmiyyətli çağırışlara çevrilən hadisələrdir – Ukrayna böhranı, Avropada miqrasiya böhranı, Böyük Britaniyada Brexit referendumu və D.Trampın ABŞ prezidenti seçilməsi. Təsadüfi deyil ki, ekspertlər 2014-cü ilin əvvəlindən Almaniya siyasətinin təkamülünə xüsusi diqqət yetiriblər.

2020-ci ilin oktyabrında Münhen Təhlükəsizlik Konfransının "Dönüş nöqtələri, Dəyişiklik Zamanları" adlı hesabatının xüsusi buraxılışında Almaniya dövlətinin xarici siyasət problemlərinin həllində son illər bir sıra müsbət nəticələr əldə etdiyi bildirilir. Eyni zamanda onun müəllifləri qeyd ediblər ki, Berlinin xarici aləmdəki sürətli dəyişikliklərə adekvat reaksiya verməyə vaxtı yoxdur, siyasi elita lazımi transformasiyalara iradə nümayiş etdirmir. Ona görə də ölkə rəhbərliyinin qarşısında Avropa İttifaqı ilə xarici siyasətdə islahatların aparılması kimi çətin vəzifələr durur. Onların arasında:

– xarici siyasət fəaliyyəti ilə məşğul olan idarə və strukturların, o cümlədən müdafiə sektorunun fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün daha əsaslı vəsaitlərin ayrılması;

– strateji sənədlərin müddəalarının illik auditi, həyata keçirilən fəaliyyətlərin təhlili və bu əsasda sonradan strategiya və maraqların müəyyənləşdirilməsi/aydınlaşdırılması ilə müntəzəm ekspert debatlarının, o cümlədən Bundestaqda təşkil edilməsi;

– köhnəlmiş xarici siyasət aparatının modernləşdirilməsi və ola bilsin, yeni əlaqələndirici strukturların yaradılması;

– diplomatik kadrların hazırlanması və ixtisasının artırılması sahəsində vəziyyətin yaxşılaşdırılması, strateji mədəniyyətin daha da inkişaf etdirilməsini qeyd edə bilərik.

2020-ci ilin avqustunda, Bundestaqa növbəti seçkilərə (2021-ci ilin sentyabr) təxminən bir il qalmış Münhen Konfransının sifarişi ilə Forsa İctimai Rəyin Sorğu İnstitutu Almaniya vətəndaşları arasında onların Almaniyanın xarici və təhlükəsizlik siyasətinə münasibəti ilə bağlı sorğu keçirib. Səbəb xarici işlər orqanlarının aparıcı nümayəndələrinin hesabat müəlliflərinə bildirdiyi fikirlər olub ki, dəyişikliklərin olmamasının səbəblərindən biri almanların bu mövzuya əhəmiyyətsiz marağıdır. Bununla belə, respondentlərin 64%-i bununla kifayət qədər maraqlandıqlarını bildiriblər. Respondentlərin 75%-i növbəti illərdə böhran vəziyyətlərinin sayının artacağını güman edir (2019-cu ildə belə halların 69%-i olub). 64% Almaniyanın dünyada təsirinin lazımi səviyyədə olduğuna inanır, 9% - çox böyükdür, 24% - kifayət deyil. Vətəndaşların 52%-i bu fikirdədir ki, son illərdə ölkənin nüfuzu artıb, 17%-i pisləşib, 30%-i dəyişməz qalıb. 2019-cu ildə analoji göstəricilər 35%, 30% və 32% olub. Maraqlıdır ki, Münhen Konfransı ekspertlərinin rəyi budur ki, Almaniya vətəndaşları daha fəal xarici siyasət yeritməyin tərəfdarıdırlar, lakin bir şərtlə ki, əsas alətlər hərbi vasitələr və mexanizmlər deyil, mülki xarakter daşısın.

Fransa altı onilliklər ərzində Almaniyanın əsas xarici siyasi və iqtisadi tərəfdaşı olub və olaraq qalır. 22 yanvar 2019-cu il tarixində Almaniyanın Axen şəhərində hüquqi bazasını yeniləyən Alman-Fransa tandemi (müqavilə düz bir il sonra qüvvəyə minib) Berlin və Paris tərəfindən siyasi və iqtisadi inteqrasiyanın ən mühüm mühərriki hesab olunur. Xarici siyasət sferasında ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasəti çərçivəsində qarşılıqlı fəaliyyətə, 2017-ci ildə Daimi Strukturlaşdırılmış Əməkdaşlıq proqramı və elə həmin il Paris tərəfindən başlanmış Avropa Müdaxilə Təşəbbüsü tərəfindən başlanmış layihələrin təşviqinə xüsusi diqqət yetirilir. İqtisadi sahədə lider yeri Aİ iqtisadi məkanının rəqabət qabiliyyətinin

gücləndirilməsi, o cümlədən dövlətlərarası ittifaqların və ümumi Avropa əhəmiyyətli mühüm layihələrin (IPCEI) dəstəyi vasitəsilə tutur.

Tandemin əsas vəzifəsi E.Makronun Sorbonnadakı məşhur çıxışında (2017-ci ilin sentyabrında) danışdığı kimi, Avropa İttifaqında hərtərəfli islahatların aparılması və onun beynəlxalq aktor kimi rolunun gücləndirilməsidir. Lakin onun təkliflərinin heç də hamısı alman tərəfdaşlar tərəfindən qəbul edilmədi. Fransa prezidentinin 2018-ci ilin iyun ayında Avropa planı Almaniya-Fransa Mezeberq Bəyannaməsinə çevrildi və bu, faktiki olaraq növbəti on il üçün Avropa tandem strategiyasının əsasına çevrildi. Sonrakı illərdə tərəfdaşlar fərdi islahatlarla bağlı baxışlarını ümumi məxrəcə gətirmək məcburiyyətində qaldılar ki, bu da konkret layihələrin həyata keçirilməsi vaxtını bir qədər gecikdirdi. Bir sıra ekspertlər A.Merkeli E.Makronun "sıçrayış" xarici və daxili siyasi ideyalarına dəstək vermədiyinə görə tənqid edirdilər.

2020-2021-ci il koronavirus böhranı Almaniya və Fransa rəhbərliyini üçüncü plan olmasa da, mövcud fərqləri arxa plana keçirməklə onun nəticələrinin aradan qaldırılması üçün səyləri birləşdirməyə həvəsləndirici amilə çevrildi. Bu baxımdan, onların bərpa fondunun yaradılması təşəbbüsü (2020-ci il) və cənub ölkələrinin yardım almaq məsələsində mövqeyini dəstəkləməsi göstəricidir. Almaniya 2020-ci ilin ikinci yarısında Aİ Şurasının sədri kimi bir qrup Skandinaviya ölkəsi ilə kompromis əldə etməyə, yeni Next Generation AB fondunun parametrlərini razılaşdırmağa və növbəti yeddi illik maliyyə planını qəbul etməyə nail olub. 2021-ci il may ayının əvvəlində bu sahələr üzrə müvafiq tədbirlərlə milli planlarını təqdim edən ilk şəxslərdən biri oldular. Onlar bir çox müşahidəçilər tərəfindən "iddialı uzunmüddətli islahat məqsədlərinin olmamasına" görə tənqid olunublar. Tənqidlərə cavab vermədən Almaniya və Fransa may ayının sonunda "Berlin Bəyanatı"nı qəbul etdilər və bu bəyanat çərçivəsində orta müddətli, o cümlədən pandemiyanın nəticələrinin aradan qaldırılmasına yönəlmiş tandem siyasəti təqdim etdilər. Kifayət qədər balanslaşdırılmış və açıq-aşkar ümumavropa məxrəcinə malik olan sənəd müxtəlif sahələrdə hadisələri əhatə edir. Avropa Sabitləşdirmə Mexanizmində islahatların aparılmasına, İqtisadi və Valyuta İttifaqının gücləndirilməsinə, Avropa Yaşıl Sövdələşmənin həyata keçirilməsinə, sənaye və texnoloji suverenliyin gücləndirilməsinə və mədəni-humanitar əməkdaşlığın dərinləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilib. Berlin və Paris həmçinin Avropanın təhlükəsizliyi və müdafiə siyasəti, terrorizmə qarşı birgə mübarizə, Şengen sazişinin islahatı, Miqrasiya və Sığınacaq üzrə Avropa Paktı və transsərhəd polis əməkdaşlığı sahəsində əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi barədə razılığa gəliblər.

Almaniya Aİ-nın iqtisadi və siyasi potensialının gücləndirilməsini Aİ-nın ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasətinə doğru irəliləməsi üçün ən mühüm ilkin şərtlərdən biri hesab edir. O, həmçinin 2016-cı ildə qəbul edilmiş Aİ-nin yeni qlobal strategiyasının və Bundesverin Ağ Kitabının bir hissəsi kimi Avropa İttifaqının daha böyük strateji muxtariyyət və müdafiə qabiliyyətinin təmin edilməsi potensialını nəzərdən keçirir.

Nəticə

Son beş ildə Berlin ardıcıl olaraq ilk növbədə NATO çərçivəsində transatlantik münasibətlərin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq Aİ ölkələrinin bu sahədə inteqrasiyasının gücləndirilməsində qeyri-rəsmi rolunu gücləndirməyə çalışır. Nəticələrdən biri də 2017-ci ilin sonunda qəbul edilmiş PESCO proqramı oldu. Onun həyata keçirilməsində Almaniya mümkün olan ən çox sayda dövlətin ona daxil olması üçün maneələri azaltmağa yönəlmiş sözdə inteqrativ yanaşmadan istifadə etmək üçün lobbiçilik etdi. Fransa əməkdaşlığın effektivliyini artırmaq üçün proqrama daxil olmaq üçün daha yüksək tələblər irəli sürdü, lakin sonda Berlinin tələblərinə doğru getdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Arbatova N.K., Kokeev A.M. EU Crisis and Prospects for European İntegration (Political Aspects), Moscow, IMEMO RAN, 2013, 204 p.
2. Basov F.A. Germany in the European Union: from Economic Locomotive to Political Leadership, Contours of Global Transformation: Politics, Economics, Law Volume 10, Issue 1, 2017, Moscow, 2017, pp.33-52.
3. Basov F.A. Germany's EU Enlargement Policy, World Economy and International Relations, 2015, (4), pp.18-22.
4. Belov V.B., Abramova S.V., Baranova K.K. and Others in Germany. Challenges of the 21st Century, Moscow, Ves'mir, 2009, 788 p.
5. Pavlov N.V., Novikov A.A. German Foreign Policy from Adenauer to Schröder, Moscow, Moscow Textbooks, CdiPress, 2005, 605 p.

Summary

Jalal Khalilov

Political relations between Germany and the European Union

The Federal Republic of Germany is a powerful state that occupies an important position in the world economically and politically in the rapidly changing structure of the world. Since its inception, the European Union has rapidly activated its position in the integration stages and today focuses the Union's policies on a dominant position.

It is an influential force in EU policy at the EU level, as it has a stronger economic and political position among its member states. It has the authority to use macroeconomic norms, apply them in other EU countries and guide them. In the face of this dominant role, there is no country in Europe that can stop or resist Germany's rapidly growing growth.

The main priority of German European policy was to restart the process of concluding an agreement to replace the EU constitutional treaty and, accordingly, to overcome the constitutional and structural crisis of the European Union.

Germany supports the integration of other countries into the EU. Among other things, the German-initiated Berlin Process supports step-by-step accession of Serbia and other Western Balkan countries to the EU. Reconciliation between the countries themselves is an important goal of this process.

On the one hand, Germany directs the policy of the Union with the policies it pursues, on the other hand, it acts as the financial leader of the Union with its strong economy and financial structure. This article aims to show Germany's position in the Union, the crises in Europe in recent years and the impact of these crises on Europe, Germany's attitude to these crises, goals and approaches to the future.

Keywords: *Germany, European Union, role of Germany, NATO, Europe*

Резюме

Джалал Халилов

Политические отношения между Германией и Европейским Союзом

Федеративная Республика Германия — мощное государство, занимающее важное место в мире в экономическом и политическом плане в быстро меняющейся структуре мира. С момента своего создания Европейский Союз быстро активизировал свои позиции на этапах интеграции и сегодня ориентирует политику Союза на доминирующее положение.

Это влиятельная сила в политике ЕС на уровне ЕС, поскольку она имеет более сильную экономическую и политическую позицию среди своих государств-членов. Он имеет право использовать макроэкономические нормы, применять их в других странах ЕС и направлять их. Перед лицом этой доминирующей роли нет ни одной страны в Европе, которая могла бы остановить или противостоять быстро растущему росту Германии.

Главным приоритетом германской европейской политики было возобновление процесса заключения соглашения взамен конституционного договора ЕС и, соответственно, преодоление конституционно-структурного кризиса Евросоюза.

Германия поддерживает интеграцию других стран в ЕС. Среди прочего, Берлинский процесс, инициированный Германией, поддерживает поэтапное присоединение Сербии и других стран Западных Балкан к ЕС. Примирение между самими странами является важной целью этого процесса.

С одной стороны, Германия направляет политику Союза проводимой ею политикой, с другой стороны, она выступает в качестве финансового лидера Союза с его сильной экономикой и финансовой структурой. Данная статья призвана показать позицию Германии в Союзе, кризисы в Европе последних лет и влияние этих кризисов на Европу, отношение Германии к этим кризисам, цели и подходы на будущее.

Ключевые слова: *Германия, Европейский Союз, роль Германии, НАТО, Европа*

Redaksiya heyətinin üzvü t.e.d., prof. Qasımlı Musa Cəfər oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 327

DİNİ (İSLAMİ) TERRORİZM FAKTORU VƏ ONUN ALMAN CƏMİYYƏTİNDƏ DOĞURDUĞU TƏHLÜKƏSİZLİK PROBLEMLƏRİ

Vida ABBASZADƏ*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 17 mart 2022; çapa qəbul edilmişdir: 19 aprel 2022; online-da çap edilmişdir: 30 iyun 2022

Received: 17 th of March, 2021; accepted: 19 th of April , 2022; published online: 30 th of June, 2022

Açar sözlər: *beynəlxalq terrorizm, dini terrorizm, Almaniya, milli təhlükəsizlik, ekstremizm*

Giriş

Din insan davranışına təsir edə bilən ən güclü qüvvələrdən biridir. Əsrlər boyu dini inanclar qarşıdurma mənbəyi olmuşdur. Xalqların hər biri öz əqidəsini müdafiə edərək bir-birilə şiddətli mübarizə aparırdılar. İnsanlar ölümə gedirdi, lakin dini inanclarını dəyişmirdilər. Bəşəriyyət üçün tarixin ən utandırıcı səhifələri Fransada katoliklər və protestantlar arasında təxminən qırx il davam edən dini müharibələrdir. Yalnız müqəddəs Varfolomey gecəsində (24 avqust 1572-ci ildə) Parisdəki katolik liderlərinin çağırışı ilə 3 mindən çox Huqenot qətlə yetirildi.

Müasir dünyada "ənənəvi", əsasən, siyasi xarakter daşıyan terrorizmin dini müstəviyə doğru meyilləndiyini və dini terrorizmin isə daha təhlükəli hal aldığının şahidi oluruq. Transformasiya prosesinin başlanğıcında doqmanın "əsl saflığını", "mənşələrə" qayıdışını müdafiə edən hərəkat kimi dini fundamentalizm dayanır. Fundamentalizm tərəfdarları guya dini təlimlərin mahiyyətini təhrif edən tarixi qalıqlardan qurtulmağı tələb edirlər. Bu baxımdan onlar pravoslavlar kimi çıxış edirlər. Lakin onlar təkcə bununla kifayətlənmir. Müxtəlif dövrlərdə tərtib edilmiş İncil və ya Quran normalarının şərti uyğunsuzluğuna əsaslanaraq, fundamentalistlər doktrinadan öz seçdikləri variantda istifadə edirlər – zorakılığa bəraət qazandıran, ədalətsiz dünyanı dəyişdirmək və hakimiyyəti bərqərar etmək üçün mövcud liderlərin yenilənməsini çıxış yolu kimi görürlər. Bu fanatizm və ekstremizm şovinizmlə birləşdikdə istər-istəməz cəmiyyətin sabitliyini pozan güclü mənbələrə çevrilir.

XXI əsrdə terrorizm

Dini cərəyanların radikallaşmasının və ehtimal olunan silahlı terrorizmə çevrilməsinin qarşısının alınması vəzifəsinin aktuallığı son nəticədə sivilizasiyalararası münasibətlərin kəskinləşməsi ilə bağlıdır. Xüsusilə, bu, Qərbin təhrik etdiyi "ərəb baharı" adlanan hadisələr, İraq, Liviya və Suriyadakı hərbi münaqişələr, eləcə də bütün digər Yaxın Şərqdəki "güc mərkəzləri"nin fəallaşması ilə bağlıdır. Şimali Qafqazda və Türkiyədə terror təhlükəsi davam edir, İraq və Əfqanıstanda, ərəb-İsrail "cəbhəsində" də mütəmadi olaraq dini motivli terror aktları baş verir. Dünyada gərginlik və zorakılıq problemi bir sıra ölkələrin sosial-iqtisadi, siyasi, mənəvi sferalarında, millətlərarası münasibətlərdə, o cümlədən fövqəldövlətlərin geosiyasi toqquşmaları nəticəsində daha da mürəkkəbləşir.

İlk dəfə olaraq "dini terrorizm" hər hansı digər dinə mənsub olan günahsız insanlara qarşı zorakılığın spesifik forması kimi "Avropa-2000" Terrorizmlə Mübarizə üzrə Beynəlxalq Konfransda (yanvar 1998, Lion) ümumi "terrorizm" termindən təcrid edilmişdir.

* *magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti*
e-mail: vidaabbaszade99@gmail.com

Hesab edilir ki, bu terminin mövcud şərhi düzgündür, lakin o dini terrorizmə xas olan spesifik xüsusiyyətləri tam açıb göstərmir. Birincisi, terrorizmin bu növü digərlərinə nisbətən daha dinamik inkişaf edir. İkincisi, o rasional ideoloji motivlərdən daha çox dindarların (əsasən, psixikası pozulmuşların) şüurunda kök salmışdır. Təsadüfi deyil ki, tanınmış Qərb din alimi Koul Durem "dini motivli terror" haqqında danışarkən vurğulayır ki, din adına terror dinin özündən ən pis sui-istifadələrdən biridir [1, 29-31]. Yaponiyada dini terrorizm faktorlarını araşdıran A.E.Raevski də belə nəticəyə gəlir ki, dini terrorçular ən təhlükəlidir, çünki onlar öz hərəkətlərini cəmiyyət üçün faydalı hesab edirlər və öz düşüncələri naminə hərəkət etdikləri üçün qurbanlarına haqq qazandırırlar [2, 89].

Terrorizm əhalinin qorxudulması və ya qeyri-qanuni zorakılıq hərəkətlərinin digər formaları ilə əlaqələndirilir. Terrorizm (terror) "dəhşət" (bədənə xəsarət yetirmək təhlükəsi qarşısında qorxu, girovların öldürülməsi, kütləvi edamlar) kimi tərcümə olunur. Bu, hakimiyyət orqanlarını, yerli özünüidarəni və ya beynəlxalq təşkilatları terrorçular üçün faydalı qərarlar qəbul etməyə məcbur etmək məqsədi ilə zorla təzyiqin ideologiyası və praktikasıdır.

Ekstremizm və terrorizmi müqayisə etmək üçün onların bir-birindən nə ilə fərqləndiyinə və ortaq cəhətlərinə əsaslanmaq lazımdır. "Ekstremizm" termininin mənşəyi antik dövrlərə gedib çıxır, latın dilində: extremus – ifrat deməkdir. Bu şərhə görə, ekstremizm ifrat baxışlara və tədbirlərə sadiqlikdir. Əgər ekstremist insanlara, əhaliyə birbaşa zərər vurmadan öz etirazını şifahi şəkildə ifadə edirsə, dinc aksiyalarda iştirak edirsə, o cümlədən qanuna zidd olan vərəqələr yapışdırırsa, terrorçu isə artıq silahlı ekstremistdir və konkret şəxsə, şəxslər qrupuna, cəmiyyətə, dövlətə qarşı zorakılıq hərəkətləri həyata keçirir. Bunlar partlayışlar, yandırma, əmlaka ziyan vurma, girov götürmə və digər bu kimi hərəkətlər ola bilər. Göründüyü kimi, onların ortaq cəhəti görülən tədbirlərin müstəsnalığıdır: onlar sərtdir, rədd edilmə, nifrət, zərər vermək və hətta məhv etmək istəyi ilə bağlıdır. Fərq isə ondadır ki, ekstremizm hərəkətlərin nisbətən passiv, zərərsiz olmasıdır; terrorizm isə konkret təhlükəli hərəkətləri nəzərdə tutur. Bir ekstremistin fəaliyyəti kiçik nüanslarla ifadə şəklində məhdudlaşa bilir. Lakin terrorizmin miqyası məişət sahəsi ilə məhdudlaşmır, ictimai səviyyədə, siyasətdə, insanların böyük icmalarına münasibətdə sosial və siyasi əhəmiyyətli qərəzli fəaliyyətlərlə xarakterizə olunur. Ekstremizmdən terrora yalnız bir addım var və müəyyən münbit şərait yarandıqda ifrat hərəkətlərə meyilli insanlar əsl terrorçu olurlar. Radikal fəallar, prinsipcə, heç bir güzəşti, danışıqları, razılaşmaları qəbul etmirlər. Və bunun əksinə olaraq: tolerant, mehriban, mülayim, ünsiyyətcil, xoşməramlı şəxs terror təşkilatına qoşulmayacaqdır.

Dini ekstremizm ictimai şüurun periferik formaları ilə əlaqələndirilir, dövlət tərəfindən "qızışdırıla" bilər, xüsusən də kilsədən ayrılmayan və ya "sözdə" ayrılmış dövlətlər. Ona görə də bu cür şüurun radikallaşması nəinki kortəbii olaraq, dini fanatiklərin şüurunda yarana bilər, həm də milli hakimiyyəti zəiflətmək və ya onu aradan götürmək istəyən xarici dövlətlərin məqsədyönlü dövlət siyasətinin və ya kəşfiyyat xidmətlərinin nəticəsi ola bilər. Bundan əlavə, təşkilatçılar ortaya çıxıb xaricə yönəlmiş dini ekstremist qruplara "peşəkar" təlim və maliyyə dəstəyi ilə bağlı öhdəliklər öz üzərinə götürə bilirlər. Belə olan halda dini ekstremizm milli ərazinin sərhədlərindən kənara çıxaraq regiona, hətta başqa qitəyə də yayıla bilir.

Dini terrorizm hakim dini qüvvənin başqa dinlərin nümayəndələrinə hədsiz dözümsüzlüyündə, bütün digər dinlərin nümayəndələrini amansızcasına sıxışdırmaqda və bu dözümsüzlüyü zorakılığa çevirmək bacarığında, silahlı vasitələrlə cəmiyyət üzərində total nəzarətin təmin edilməsində təzahür edir. O, sırf siyasi məqsədlər üçün, dini qurumların dünyəvi dövlətə qarşı mübarizəsində və terrorçuların gücünü təsdiqləmək üçün istifadə olunur. Nəticə etibarı ilə dini terrorizm eyni zamanda dövlətə, dünya dinlərinə, beynəlxalq hüquqa

münasibətdə qeyri-qanuni fəaliyyət kimi kvalifikasiya edilir və bu səbəbdən milli dövlətlərin, onların dini qurumlarının, habelə beynəlxalq dini təşkilatların və dövlətlərin koalisiyalarının etirazına səbəb olur.

Dini terrorizm nəticəsində meydana gələn qanlı terror aksiyaları

Dini terrorizmlə bağlı çoxlu nümunələr var. Bunlardan biri "əsrin sövdələşməsini" - Amerika ssenarisinə görə, iki dövlətin, İsrail və Fələstinin ərazilərinin bölüşdürülməsini qəbul etməyən qrupların İsraildə törətdiyi terror aktlarıdır. 2003-cü ildən etibarən İraqda şiə və sünnilərin qarşılıqlı intiqamı səngimək bilmir. İŞİD-in qanlı aksiyaları, qəddarlığı ilə qandondurucudur. 2001-ci il yanvarın 3-dən 7-dək silsilə qırğınlar (2000-dən çox ölən və itkin düşən olub). Boko Haramın bütün ölkədə şəriətin tətbiqini tələb etdiyi Nigeriyanın Baqa şəhərində Qarisa Universitetində (Keniya) xristianlara qarşı "Harakataş-Şabab" terror aktı. Qahirədə Kopt Katedralinin içərisində partlayış 11 dekabr 2016-cı il, 2018-ci ildə Pensilvaniya ştatının Pittsburq şəhərində Həyat Ağacı sinaqoqunda kütləvi atışma. 1995-ci ildə Tokio metrosunda "Aum Şinrikyo" dini sektasının "Sarin hücumu [8]. Livanın Hizbullah təşkilatı tərəfindən Livanda öz hökumətlərinə və İsrail Dövlətinə qarşı hücumlar.

Dini terrorizm ümumbəşəri humanist dəyərlərin məhvi məqsədini izləyir. Bütün dünya ictimaiyyətini dini terrorçularla mübarizə aparmağa məcbur edən də məhz bu gerçəklikdir. Fanatiklərin ölçü və ya sərhəd anlayışı yoxdur, şəraitdən asılı olmayaraq sona qədər gedirlər. Buna görə də dini ekstremistlərin sosial təhlükəsi məhz ondan ibarətdir ki, onlar fanatikdirlər, yəni öz təlim və inanclarına sadiqdirlər, insan cəmiyyətinin onlar üçün yad formalarını qəbul etmirlər, hər şeyə və onlara bənzəməyən hər kəsə dözümsüzdürlər. Məqsədlərinə çatmaq üçün heç bir fədakarlıqdan çəkinmirlər, ardıcıl qətiyyətləri, iştirakçıların qarşıya qoyulan (adətən yalançı) məqsədlər naminə fədakarlıq göstərə bilmələri və çox böyük və bərpası mümkün olmayan zərərlər yetirmələri ilə seçilirlər. Eyni zamanda, dini terrorizm təkcə açıq deyil, həm də dərin konspirativ xarakter daşıyır, zahirən özünü büruzə vermir. Habelə, elmi və texnoloji tərəqqi insanlar arasında anonim yazışma ünsiyyətinə və qarşılıqlı əlaqələrin qurulmasına kömək edir. Həmfikir insanları tapmaq üçün bu gün küçəyə və ya yaşayış binasının həyətinə çıxmaq lazım deyil. Onlar polisdən gizli təhlükəsiz evlərdə toplanırlar. Bunun üçün fərdi kompüter (müasir mobil telefon) və internetə çıxışın olması kifayətdir. Qlobal şəbəkələr sayəsində virtuallaşdırılmış ekstremist ideyalar sərbəst şəkildə hər evə və ailəyə nüfuz edə bilir. Xüsusi xidmət orqanları həmişə bu sosial xəstəliyin izinə düşə və onun yayılmasının qarşısını almağa müvəffəq ola bilmir.

Almaniyada dini terrorizm və ekstremizmin təzahürləri

Almaniyada müsəlman icmasının kiçik bir hissəsinin radikallaşmasının nəzərəçarpacaq dərəcədə artması müşahidə olunur ki, bu da sosial marginallaşmanın və Qərbin müsəlman dünyası üzərində qəbul etdiyi siyasi-ideoloji hegemonluğun birbaşa nəticəsidir. Almaniyada islamçı terrorizm qorxusu yeni kuliminasiya nöqtəsinə çatıb. Amerika Birləşmiş Ştatlarının Alman Marşal Fondu və İtaliyanın Turin şəhərində yerləşən Compagnia di San Paolo tədqiqat mərkəzi tərəfindən bu yaxınlarda aparılan sorğu, terrora qarşı həssaslığın və bununla bağlı narahatçılıq keçirən almanların sayında kəskin artımı sənədləşdirib.

11 Sentyabr hücumlarının mərkəzində Hamburqda yerləşən terror qruplaşmasının aşkar edilməsindən bəri, müsəlman azlıqlarını yenidən islamlaşdırmaq, onların ehtimal olunan "ekstraterritoriallıq" statuslarını dərinləşdirmək və "mədəni əsaslı cinayətlərini" genişləndirmək istəyən islamçı dalğanın Almaniyanı bürüyəcəyi ilə bağlı artan qorxu mövcuddur. Almaniyanın və Avropanın qalan hissəsinin anti-xristian, anti-Qərb "Avrobia" çevrilməsi [6] və "yeni barbarlığın qaranlığının" milli dəyərləri ələ keçirmək təhlükəsi ilə bağlı xəbərdarlıqlar və dağıdıcı passiv və özünə şübhə edən əhalini tabe etmək, siyasi və media

ritorikasında geniş yayılmışdır. Fırıldaqçılıqla yaşayan və almanlıq qalalarına sızmağa müvəffəq olmuş “arzuolunmaz almanların” qorxusu Almaniyanın Müstəqil Lüteranlarından olan bir yepiskopu öz narahatlığını sərt ifadələrlə ifadə etməyə vadar etmişdir: “Qorxuram ki, biz İslamın ilk dövrlərində Şimali Afrikada xristianlığın faciəvi taleyinə bənzər bir vəziyyətə yaxınlaşırıq” [9].

Müsəlmanlara və onların dinlərinə bu cür mənfi münasibət son bir neçə ildə daha da sərt bir şəkil almışdır. əl-Qaidənin Almaniyaya Əfqanıstandakı qüvvələri ilə bağlı təhdidləri və terror təşkilatı əl-Tövhidi dəstəkləməkdə ittiham olunan dörd ərəbin həbsi və bu şəxslərin əl-Qaidə ilə əlaqəsi olduğu güman edilməsi ölkələrində cihadın güclənməsi təhlükəsindən qorxan alman hakimiyyətinin bərk narahatçılığına səbəb olmuşdur. Üç iordaniyalı terrorist – Məhəmməd Əbu Dhees, İsmayıl Şələbi və Əşrəf əl-Daqma və bir əlcəzairli Camel Moustfa Berlin Yəhudi Muzeyi və Düsseldorfdakı yəhudilərə məxsus barda terror aktları planlaşdırmaqda ittiham olunublar.

Terror fəaliyyətlərində İslamı qəbul edənlərin iştirakının əksəriyyət təşkil etməsi çoxlu sayda almanı qorxuya salıb. CDU-nun sədr müavini Volfqanq Bosbax bəyan edib ki, İslamı qəbul etmək radikallaşmaya və son nəticədə terror təşkilatı tərəfindən mənimsənilməyə rəvac verir [10].

Qarşısıalınmış sui-qəsdlər və digər insidentlər açıq şəkildə göstərir ki, ölkəni öz terror missiyalarını planlaşdırmaq üçün baza kimi istifadə edən 11 sentyabr pilotlarından fərqli olaraq, Almaniya artıq “yalnız geri qaçış nöqtəsi deyil, həm də əməliyyat zonasıdır” deyə nazir Wolfgang Schäuble bildirib. Hökumətin 2006-cı il üçün ekstremizmlə bağlı hesabatını təqdim edərkən Schäuble açıq şəkildə qeyd etdi: "Almaniyanın sabitliyi və təhlükəsizliyi üçün ən böyük təhlükə yenə də İslam terrorizmindən qaynaqlanır." Ölkədə terror təhlükəsi səviyyəsi İraqda iştirak edən digər Avropa ölkələrinə nisbətən daha az böhranlı olaraq qalsa da, hüquq-mühafizə orqanları xəbərdarlıq edir ki, cihadçıların nəzərində “Almaniya səlibçi adlanan ABŞ və İsrailin yardımçılarından biri kimi təsnif edilir”. 2005-ci il Konstitusiyanın qorunmasına dair hesabatda xəbərdarlıq edilir ki, Almaniyanın Əfqanıstanda iştirakı, dəniz piyadalarının Somalidə yerləşdirilməsi və iraqlı zabitlərə təlim keçməsi onu “islamçı terrorçuların hərbi xarakterli əməliyyatlarının bir hissəsinə çevirir”. 2020-ci il hesabatında da vəziyyət heç də fərqlilik göstərmir, Almaniyada islamçı terrorizmin yaratdığı təhlükənin yüksək səviyyədə qaldığı bildirilir. Xüsusilə ilin ikinci yarısında Almaniya və Avropada bir neçə hücumun törədilməsindən sonra bu təhlükə dinamik təhlükə vəziyyəti şəklində daha da konkretləşib. Bunun əsas amili müsəlmanlar üçün müqəddəs olan Məhəmməd peyğəmbərin uyğunsuz karikaturalarının nəşri və İslamın tənqidi ilə bağlı hadisələrdir [11].

2020-ci ilin payızında Fransa və Avstriyada törədilən hücumlar, islamçı ekstremizmdən qaynaqlanan hücumların Avropada davam edən təhlükənin ciddi olduğunu vurğulayır. Almaniyada, xüsusən də bu cür hücumlardan ilhamlanan cinayətkarlar tərəfindən oxşar hücumların ola biləcəyi istisna oluna bilməz.

Son bir neçə ildə İŞİD terror təşkilatı Almaniya və Avropada həyata keçirilən hücumlara görə məsuliyyəti daha az öz üzərinə götürür və cinayətkarlar nadir hallarda hər hansı konkret cihadçı qrupa sadiqliklərini açıq şəkildə ifadə edirlər. Eyni zamanda, həm İŞİD, həm də əl-Qaidə, o cümlədən onların regional qolları, can atdıqları qlobal cihadda lider mövqeyə iddia etməkdə davam edirlər. Beləliklə, Almaniya Federativ Respublikası, eləcə də dünya üzrə onun maraqlarını təmsil edən institutları hələ də müxtəlif terror təşkilatlarının və cihadçı ekstremist qrupların birbaşa hədəfləri arasında olmaqda davam edir.

Alman dövlətinin radikalizmlə mübarizəsi və milli təhlükəsizliyi təmin etmə səyləri

Alman təhlükəsizlik təşkilatları 2012-ci ildən bəri 1070-dən çox şəxsin İslamçı ekstremist motivlərlə Almaniyandan Suriya və ya İraqa miqrasiya etdiyini göstərən kəşfiyyat məlumatlarına malikdir. Bu şəxslərin təxminən üçdə biri indiyə qədər Almaniyaya qayıdıb. Bir neçə şəxs, əsasən, qadınlar və onların azyaşlı uşaqları – 2020-ci ildə də Almaniyaya qayıdıblar. Suriyanın şimalında və ya İraqda bir çox başqa şəxslər hələ də nəzarətdə və ya həbsdədir. Onların bəzilərinin Almaniyaya qayıtmaq niyyətində olduqlarını göstərən kəşfiyyat məlumatları mövcuddur.

Bununla belə, Almaniya 2005-ci il iyulun 7-də Böyük Britaniyada baş vermiş bənzər terrorizmə qarşı heç bir immunitetə malik olmasa da, Fransada və Avropanın başqa yerlərində terrorizm və ya radikalizmi doğuran ideologiyaların hamısının hələ də aşkar edilmədiyi bir faktdır. İndiyədək tutulan bir neçə terror şübhəlisi ərəbəsilli və ya islamı qəbul etmiş almanlardır. Həmçinin Almaniyadakı müsəlmanların əksəriyyətinin mənşəyi Fransa, İngiltərə, İspaniya və bəzi digər Avropa ölkələrindəki müsəlmanlardan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Fransada müsəlmanlar, əsasən, Şimali Afrikadan, xüsusən də radikalizmin mənbəyi hesab edilən Əlcəzairdən gəlirlərsə, Almaniyadakı müsəlmanlar əsasən dünyəvi ölkə olan, ərəb və müsəlman dünyasının azsaylı müasir və demokratik ölkələrindən biri olan Türkiyədən gəlirlər [4, 4-5].

Almaniyada fundamentalizm dalğasının yüksəlməsi ilə bağlı inanc yoxsul, aşağı təhsilli, cinayətkar və radikal islamçılar tərəfindən şirnikləndirilən gənc, özgələşmiş müsəlmanlara qarşı daha çox qorxu və paranoya yaradır. Bildiyimiz kimi, müsəlmanların əksəriyyəti, xüsusən də türk əsillilər Fransa, İngiltərə, İspaniya və digər Avropa ölkələrinə nüfuz etmiş sistem əleyhinə ideologiyaları qəbul etməyə indiyə qədər müqavimət göstərmişlər. Amma türklərin əksəriyyətinin dövlətin ayrı-seçkilik siyasətinə və ya geniş yayılmış islamofobiyaya etiraz vasitəsi kimi zorakılıqdan istifadəsini tamamilə istisna etmək olmaz. Fransa nümunəsinin bizə öyrətdiyi kimi, siyasi cəhətdən zəif təmsil olunan və müsəlmanların institusional məkandan qopması qatı siyasi islamçılıq baxışlarının tərəfdarlarının artmasına və zorakı cihadçılar tərəfindən sui-istifadə edilə bilən təhlükəli boşluq və təşkilati vakuum vəziyyəti yarada bilər. Terror aktında əli olan iki türkün həbsi və türk cihad ədəbiyyatının artması alman türk birliyi daxilində radikallaşma potensialının artmasının xəbərçisi ola bilər.

İslamın və islamçılığın şeytanlaşdırılması yalnız müsəlman icmaları ilə Almaniya vətəndaşları arasında etimadsızlıq səviyyəsini artırır. Bir sıra sorğular göstərib ki, almanların xeyli hissəsi müsəlmanlarla bağlı hər hansı hər hansı şeydən və müsəlmanların məskunlaşdığı bölgələrdə yaşamaqdan narahatçılıq hissi keçirdiklərini etiraf edirlər. İnsanların qorxu və narahatlıqlarını aradan qaldırmaq üçün Almaniyanın Baden-Vürtemberq əyaləti 2006-cı ildə müsəlmanların alman prinsiplərini bölüşdüklərindən əmin olmaq üçün yeni vətəndaşlıq testi tətbiq etdi. Testin ironikliyi isə ondadır ki, hətta bir çox alman bu testi keçmək iqtidarında deyil. Nəzərə alsaq ki, Almaniyada çoxlu sayda müsəlmanlar çox yaxın vaxtlara qədər asanlıqla vətəndaşlıq əldə etməkdən məhrum ediliblər, onların Almaniyada mövcudluğu hətta ən vətənpərvər almanların belə bilmədiyi və ya razılaşa bilməyəcəyi xüsusi inancların və dəyərlərə sadiqliyin qəbulu ilə şərtlənir. Müsəlmanların Almaniyanın "əsas prinsip və dəyərlərinə" sədaqətini vurğulamaq hər bir ölkənin hüququdur, lakin əxlaqi dilemmalarla ideoloji uyğunluq tələblərini (həqiqətən bizimləsiniz, yoxsa bizə qarşısınız?) anlamaq və hətta "inanc və vicdan azadlığını, dini və ya ideoloji etiqad azadlığını" müdafiə edən alman konstitusiyasına ziddir. İnteqrasiyadan daha çox mütləq assimilyasiyaya bənzəyən bu cür ideoloji vahidliyi qəbul etməkdən imtina etmək "günahı"nın cəzası olaraq naturalizasiya və əcnəbilər qanunu vasitəsilə potensial təcridetmədir.

Mədəni homogenliyə çağırışlar və müsəlmanların Almaniyada qəbul edilməsini məcburi assimilyasiya ilə əlaqələndirmək iqtisadi, sosial və təhsildə marginallaşma ilə bağlı daha vacib və aktual məsələləri kölgədə qoyub. Almaniyanın üç pilləli təhsil sistemi də bu baxımdan tənqid obyektinə çevrilib. Məsələn, İnsan Hüquqları Komissiyasının təhsil məsələləri üzrə xüsusi məruzəçisi Vernor Munoz Villalobosun bildirdiyi kimi, sözügedən sistem "sosial bərabərsizlikləri" təşviq edir və immiqrant uşaqları "üçüncü dərəcəli, çıxılmaz vəziyyətə salır" [7].

Almaniyanın terrorla mübarizə strategiyası aydın fərqlər olmasına baxmayaraq, ABŞ-ın strategiyası ilə bir sıra oxşar elementləri bölüşür. Əsas elementlərə aşağıdakılar daxildir:

- Terrorçuların və onların tərəfdarlarının müəyyən edilməsi, onların ədalət qarşısında məsuliyyətə cəlb edilməsi, ölkənin daxildə və xaricdə onlara məxsus infrastrukturların dağıdılması.
- Məğlubiyyət təhlükəsi ilə üzləşən ölkələrə yardım etmək.
- Terrorizmin sosial, iqtisadi və mədəni kökləri ilə mübarizə aparmaq.
- Kütləvi qırğın silahlarının yayılmasının dayandırılması.
- Birləşmiş Millətlər Təşkilatı vasitəsilə istənilən hərbi əməliyyat üçün çoxtərəfli qanuniləşdirmə axtarışı [5, 6].

Nəticə

Almaniya terrorizmlə mübarizə səylərində bütün daxili və beynəlxalq fəaliyyətlərinin ölkənin öz qanunlarına, dəyərlərinə və nasist dövründən çıxarılan tarixi dərslərə uyğun olmasını təmin etmək zərurətini vurğulamışdır. AFR Almaniyada yaşayan bütün şəxslərin, o cümlədən qeyri-vətəndaşların vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qorunmasına yüksək üstünlük verir. Almanlar vurğulayırlar ki, vətəndaş hüquqlarına uzun müddətdir verilən bu önəm bu gün terrorçularla mübarizə aparmaq üçün siyasi iradənin olmaması kimi qəbul edilməməlidir [3, 40-42]. Bununla belə, bəzi müşahidəçilərin qənaətlərinə görə, Almaniyanın vətəndaş hüquqlarının tələblərinə münasibəti terrorda şübhəli bilinən mühüm şəxslərin tutulmasına və mühakimə olunmasına mane ola bilər.

Almaniya beynəlxalq əməliyyatlara qoşun yeritsə də, alman rəsmiləri hərbi gücün terrorizmlə mübarizədə əsas alət ola biləcəyinə inanmır və qlobal terrorizmə beynəlxalq reaksiyanı təsvir etmək üçün "müharibə" ifadəsini belə istifadə etməyi sevmirlər. Almaniya diplomatiya, inkişafa yardım və terrorizmə səbəb ola biləcək problemlərin həlli kimi "yumşaq güc" alətlərini vurğulamağa meyillidir. xarici işlər naziri Yoşka Fişerin dediyinə görə, "Modernləşməyə dəstək vermək, şiddətli regional münaqişələrin həlli, dağılmış strukturların bərpası ordu, polis və məxfi xidmətlərin fəaliyyətləri ilə eyni dərəcədə mühümdür". Kansler Şröder "beynəlxalq siyasətin əsas vəzifəsinin müharibələrin qarşısını almaq olduğunu" və Almaniyanın rəhbər prinsip kimi beynəlxalq mübahisələrin sülh yolu ilə həllinə çalışdığını bildirib. Bununla belə, bəzi tənqidçilər Almaniyanın gücdən istifadəyə qarşı mövqeyini qeyri-real hesab edirlər, xüsusən də İslami terror qrupları və "quldur" dövlətlərlə qarşılaşdıqda [5,7].

Problemin mürəkkəb və çoxşaxəli olması onun həllinin də asan, qısamüddətli olmamasından xəbər verir. Bu yöndə Aİ-də, o cümlədən Almaniya Federativ Respublikasında aparılan kompleks tədbirlər, təkcə milli təhlükəsizliyin təmin edilməsinə yox, həm də ümumilikdə cəmiyyətin bütün sferalarında sabitlik və rifahın təmin edilməsinə yönəlmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Миронова О.А. Религиозный и этно-религиозный терроризм как один из видов современных угроз национальной безопасности государства // Общество: политика, экономика, право. 2015. №4, с. 29-31
2. Раевский А.Е. Социально-психологические факторы религиозного терроризма в Японии, Москва, 2015, 188 с.
3. European Counterterrorist Efforts: Political Will and Diverse Responses in the First Year After September 11, 2002, 116 p.
4. "Islam and Identity in Germany" Europe Report N°181 – 14 March 2007, 37 pp.
5. Germany's Role in Fighting Terrorism: Implications for U.S. Policy, 2004, 23 pp.
6. Ye'or, Bat: Eurabia: The Euro-Arab Axis Madison, NJ: Fairleigh Dickinson, 2005, 384 pp.
7. David G.S. Germany's School System Is an Anachronism, 2007, https://www.spiegel.de/international/germany/the-world-from-berlin-germany-s-school-system-is-an-anachronism-a-473337.html
8. https://tr.sputniknews.com/20180706/japonyada-sarin-gazi-saldirisindan-yirmiuc-yil-sonra-tarikat-liderine-idam-1034166832.html
9. https://www.usnews.com/news/religion/articles/2008/04/07/across-europe-a-new-culture-clash
10. https://www.spiegel.de/international/germany/claiming-responsibility-for-terror-islamic-jihad-union-threatens-attacks-outside-germany-a-505265.html
11. https://www.verfassungsschutz.de/SharedDocs/publikationen/DE/verfassungsschutzberichte/2021-06-brief-summary-2020-report-on-the-protection-of-the-constitution.pdf?_blob=publicationFile&v=11 /2020 Annual Report on the Protection of the Constitution

Summary

Vida Abbaszade

The Factor of Religious (Islamic) Terrorism and the Security Problems Caused by it in German Society

The article assesses the problems created by religious terrorism and extremism, which have become a global problem for all countries of the world, including the Federal Republic of Germany, through the prism of threats to national security. And It highlights the measures taken to address the issue. Also, the concepts of religious terrorism and extremism were interpreted, and their essence was explained.

Criminal groups that use terrorism and extremism as a tool to achieve their goals are indiscriminately cruel to innocent civilians and try to force states to comply with their demands by creating fear and chaos in society. In the globalized world, in parallel with progress in various spheres of life (technological, social, economic, etc.), the scale of the damage caused by terrorism has also increased. In modern times, the target of terrorism is not only poorly developed countries, but it is also able to cause significant damage to the social structure of highly developed countries. We witnessed this on September 11, 2001, during the terrorist attacks in the United States and later in developed Western European countries such as Germany, Britain, and France.

The linking of Islam to terrorism, as well as the view of all Muslims as potential terrorists, has intensified polarization in society, as well as increased fear and mistrust, hatred and discrimination against Muslims among the local population. As a result, the number of right-wing supporters in government is growing, and religion is being used as a manipulative tool to govern society. In this regard, the influence of organizations representing religious terrorism on the national security of states has been determined. The article's main topic is the experience of terrorism acquired by the Federal Republic of Germany in the historical process, as well as the anti-terrorist strategies and specific anti-terrorist policies formed in this context. Following 9/11, Germany implemented several legislative and organizational reforms to protect the country from potential terrorists.

Keywords: *international terrorism, religious terrorism, Germany, national security, extremism*

Резюме

Вида Аббасзаде

Фактор религиозного (исламского) терроризма и вызванные им проблемы безопасности в немецком обществе

В статье оцениваются проблемы, создаваемые религиозным терроризмом и экстремизмом, ставшие глобальной проблемой, для всех стран мира, в том числе и для ФРГ через призму угроз национальной безопасности, и освещаются меры, принимаемые для решения проблемы. Также даны толкования понятий религиозного терроризма и экстремизма и разъяснена их сущность.

Преступные группировки, использующие терроризм и экстремизм как инструмент для достижения своих целей, проявляют неизбирательную жестокость к невинным гражданским лицам и пытаются заставить государства выполнять их требования, создавая страх и хаос в обществе. В глобализированном мире, параллельно с прогрессом в различных сферах жизни (технологической, социальной, экономической и т.д.), увеличился и масштаб ущерба, наносимого терроризмом. В наше время целью терроризма являются не только слаборазвитые страны, но он также способен нанести большой ущерб социальной структуре высокоразвитых стран. Мы стали свидетелями этого 11 сентября 2001 года во время террористических атак в США, а затем и в развитых странах Западной Европы, таких как Германия, Великобритания и Франция.

Ассоциация ислама с терроризмом, а также взгляд на всех мусульман как на потенциальных террористов усилили поляризацию в обществе, а также усилили страх и недоверие, ненависть и дискриминацию в отношении мусульман среди местного населения. В результате число сторонников правых в правительстве растет, а религия используется как манипулятивный инструмент для управления обществом. В связи с этим был определен уровень влияния организаций, представляющих религиозный терроризм, на национальную безопасность государств. Основная тема статьи - опыт терроризма, приобретенный Федеративной Республикой Германия в историческом процессе, а также сформированные в этом контексте антитеррористические стратегии и конкретная антитеррористическая политика. После 11 сентября 2001 года Германия провела ряд законодательных и организационных реформ, направленных на защиту страны от потенциальных террористов.

Ключевые слова: *международный терроризм, религиозный терроризм, Германия, национальная безопасность, экстремизм*

Şöbə redaktoru s.e.d., prof. Nəsirli Elman Xudam oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 94 (479.24)

APREL ÇEVRİLİŞİNDƏN SONRA AZƏRBAYCAN SSR-İRAN SİYASİ MÜNASİBƏTLƏRİ (APREL-DEKABR 1920)

Sevinc MƏMMƏDOVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 16 mart 2022; çapa qəbul edilmişdir: 20 aprel 2022; online-da çap edilmişdir: 30 iyun 2022

Received: 16 th of March, 2021; accepted: 20 th of April, 2022; published online: 30 th of June, 2022

Açar sözlər: *Azərbaycan SSR, İran, XI Qırmızı Ordu, aprel çevrilişi, siyasi münasibətlər*

Giriş

Azərbaycan və İran arasında münasibətlər öz mürəkkəbliyi və ziddiyyətliliyi ilə Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlər tarixinin mühüm problemlərindən biridir. Tarixən bu münasibətlərin inkişafı yalnız Azərbaycan və İran ərazisində mövcud olan dövlət qurumlarının özlərinin deyil, qonşu dövlətlərində mövqeləri ilə şərtlənmişdi. Hələ XVIII əsrdən etibarən İran-Azərbaycan münasibətlərində özünü göstərməyə başlayan Rusiya faktoru XIX əsrdən önə çıxmış və sonda Azərbaycanın bu dövlətlər arasında ikiyə bölünməsi ilə nəticələnmişdi.

Azərbaycan, İran, Rusiya arasında münasibətlərin xarakteri onların hər birinin ərazisində yaranan dövlət qurumlarının xarici siyasət kursundan asılı olaraq dəyişirdi. Bunun təzahürü idi ki, üzün müddət AXC-ni tanımaqdan çəkinən Şah hakimiyyəti kifayət qədər tez bir zamanda Azərbaycan Sovet Respublikasını tanımağa qərar vermişdi. Aprel çevrilişindən sonra ilk aylarda baş verən siyasi hadisələr İranın mövqeyini izah etməyə və eyni zamanda Azərbaycan SSR-nin İranla bağlı siyasətini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Sözsüz ki, Aprel çevrilişindən əvvəl hadisələrin hansı istiqamətə yönələcəyi İran hakimiyyəti üçün bəlli idi. Bu dövrdə Denikinin məğlubiyyəti şimal sərhədində bolşeviklərin irəliləməsinə yol açır və İranı da yeni siyasi reallıqla üz-üzə qoyurdu. 1920-ci ilin əvvəllərində məğlubiyyətlərlə üzləşərək Ənzəli sahillərinə sıxılan Denikin donanması bolşeviklərin hədəfində idi. Digər tərəfdən isə, 1918-ci ildən İranın Xəzər dənizi sahilində yerləşən mühüm bölgəsi – Gilan vilayəti tamamilə ingilislərin əlində idi. Bu da öz növbəsində Gilanda Mirzə Kiçik xanın rəhbərliyi altında Cəngəlilər hərəkatının daha da vüsət almasına və bolşeviklərin burada fəaliyyətinə imkan yaradırdı. Bütün bunlar şah hakimiyyətini narahat etməyə bilməzdi və İran diplomatları regionda baş verən siyasi dəyişiklikləri daima nəzarətdə saxlayırdılar.

I. Aprel çevrilişindən sonra Şimali Azərbaycanda siyasi vəziyyət

1920-ci il aprelin 10-da İranın Tiflisdəki baş konsulu Müəzzəzüd-dövlə İran XİN-nə Denikin qoşununun Qırmızı Ordu ilə döyüşdə tab gətirə bilməməsini, bolşevik ordusunun işğalı davam etdirmək üçün artıq cənuba doğru irəliləməsini və bu hadisələrin bütün Cənubi Qafqaz üçün fövqəladə təhlükəli vəziyyət yaratdığını özündə əks etdirən raport göndərmişdi [11, s. 278].

* *dissertant, AMEA akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu*
e-mail: sevinc.mammedova81@gmail.com

Çevriliş baş verən ərəfədə İran nümayəndəsi Seyid ZiyaəddinTəbatəbai Azərbaycanda idi və AXC hökuməti ilə davam edən 5 aylıq danışıqlardan sonra heyət Gürcüstan və Ermənistana səfər etməli idi. Lakin Z.Təbatəbai Tehrandan Tiflis səfərinin təxirə salınması və yubanmadan geriyə qayıtması barədə teleqram aldı və aprel ayının 18-də heyətin əsas hissəsini Bakıda qoyub, iki nəfərlə bərabər İrana yola düşməli oldu. Eyni zamanda o bu barədə əvvəlcədən teleqrafla hökuməti də məlumatlandıraraq Cənubi Qafqazda vəziyyətin qəfil dəyişdiyindən baş verənləri ətraflı və dəqiq şərh etmək üçün İrana qayıtdığını bildirdi [16, s. 279]. Ənzəlidə olarkən Z.Təbatəbainin baş nazir Vüsuqüd-dövlədən aldığı teleqrafda da Tehranla təcili əlaqə saxlamaq və baş verənləri şahla şəxsi görüşdə müzakirə edilməsi məsləhət görülürdü [16, s. 280].

Azərbaycanda baş verən siyasi hadisələr haqqında Tehrana ilk məlumatı Aprel işğalından beş gün sonra Astarada dəftərxana işçisi olan Fəridüs-səltənə göndərmişdi. Məlumatda müstəqil Azərbaycan hökuməti bolşevik hökumətinə çevrildiyi, vəziyyət yaxşı olmadığı və gəmilərin gəlmədiyi, teleqraf rabitəsi qadağan olunduğu qeyd olunurdu.

Adi vaxtlarda belə düzgün işləməyən rabitə xətlərinin mövcud şəraitdə tamamilə kəsilməsi İranda buradakı vəziyyət barədə dəqiq məlumatların vaxtında əldə edilməsinə mane olurdu. Həmçinin bu zaman Azərbaycanla sərhəddə də böyük çətinliklər yaranmışdı. Yeni hakimiyyətlə münasibətlərin necə olacağı hələ qeyri-müəyyən olduğundan İran hökumətinin həll etməli olduğu əsas problemlərindən biri buradakı diplomatik nümayəndələrinin taleyi idi və Azərbaycan SSR ilə ilk ünsiyyətin predmeti də bu məsələ olmuşdu.

Z.Təbatabai ilə yanaşı İranın Bakıdakı konsulu Məhəmməd Saidülvüzəra isə ailəsini gətirmək üçün Gürcüstana – Suxumiyə getmişdi. Saidülvüzəranın Bakıya qayıtması üçün İran hökuməti mayın 12-də Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığına (Azərbaycan SSR XXİK) məktub yolladı [7, v. 31]. Lakin Qafqaza ezam edilmiş komissiyanın mövcud vəziyyətdə necə hərəkət etməsini müəyyənləşdırmək lazım idi. Buna görə də həmin komissiyanın böyük müşaviri Tiflisə İran konsulluğuna teleqram vuraraq təlimat istəmişdi [1, s. 307]. Konsul isə öz növbəsində müvafiq təlimatlar almaq üçün mayın 11-də İran XİN-nə müraciət ünvanlamışdı [1, s. 308]. Müraciətdə həmçinin Tiflisdə qalan iranlılar barədə məlumat verilirdi. Məsələ burasında idi ki, həmin dövrdə bir qrup iranlı da Türkiyə və başqa yerlərdən vətənlərinə dönmək məqsədilə Bakıya gəlmək istəyirdilər, lakin Bakıya yol bağlı olduğundan Tiflisdə qalmışdılar. Azərbaycan sərhədi daha əlverişli hesab edildiyindən hər zaman bu yol əhəmiyyətli idi. Konsulun teleqramından aydın olur ki, İran XİN lazımı təlimatlar verməyi gecikdirdiyindən o hansı zəruri addımların atılmasını müəyyən edə bilmirdi.

İran hakimiyyəti ilk günlərdə hadisələrdən dəqiq və birbaşa məlumat əldə edə bilməsə də, artıq may ayının ortalarından vəziyyət dəyişməyə başladı. İran öz siyasi mövqeyini aydın şəkildə nümayiş etdirməli oldu ki, bu da artıq İran dövlətinin öz ərazisində baş verən hadisələrlə bağlı idi.

1920-ci ilin mayın 14-də İran hökuməti bolşeviklərin özünün şimal sərhədinə qədər gəlib çıxmasından narahat olaraq Sovet Rusiyasına tələsik nota göndərdi və Azərbaycan SSR-i müstəqil dövlət kimi tanıdığını bildirdi. Notada İran tərəfinin gələcək münasibətlərin perspektivinə baxışı öz əksini tapmışdı.

1920-ci il mayın 20-də İran hökuməti RSFSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığına ünvanladığı digər bir notada hökumətin hərbi attaşesi, kapitan Nazim xanı Azərbaycan Astarasında İranın fövqəladə nümayəndəsi kimi fəaliyyət göstərməsinə icazə istəmişdi. Notada Nazim xan diplomatik fəaliyyəti zamanı İranla bağlı məlumatların məxfiliyinə nəzarət edəcəyinə təminat verilir və [14, s. 538] Moskva ilə yanaşı Bakıya da səlahiyyətli nümayəndə göndərmək təklif edilirdi. RSFSR XXİN elə həmin gün İrana cavab notası göndərərək Sovet Rusiyası və İran hökuməti arasında diplomatik münasibətlərin qurulmasında maraqlı

olduğunu bildirdi. Rusiya tərəfi eyni zamanda Aprel çevrilişindən sonra bağlanmış sərhədlərin açılacağına və poçt rabitə sisteminin tezliklə bərpa ediləcəyini vəd edirdi [14, s. 535]. Həmçinin Rusiya xarici işlər komissarı G.Çiçerin İran hökumətinin səlahiyyətli nümayəndə göndərmək təklifini məqbul hesab etməklə razılığını bildirirdi.

II. Azərbaycan SSR-İran siyasi münasibətlərində "Gilan əməliyyatı"

Əslində Azərbaycan SSR-İran arasında normal münasibətlərin qurulması üçün ciddi maneələr meydana çıxmışdı. Belə ki, mayın 18-də Sovet Rusiyası Ənzəliyə hərbi qüvvə çıx artmış və bununla da bolşeviklərin Gilana yürüşü başlamışdı. Demək olar ki, qısa müddətdə İranın Xəzər sahilləri bolşeviklərin nəzarətinə keçmişdi. Bolşeviklərlə əməkdaşlığa başlayan Mirzə Kiçik xan iyunun 4-də ingilisləri Rəştdən tamamilə qovub çıxararaq öz rəhbərliyi altında Sovet Respublikasının yaradıldığını elan etmişdi. Doğrudur, Sovet Rusiyası hadisələrdəki iştirakını müxtəlif bəhanələrlə gizlətməyə çalışırdı və Gilana yeridilən qüvvələrin Azərbaycan SSR bayrağı altında olması da onların rolunun kənarda qalmağına xidmət edirdi. Lakin İran tərəfi hadisələrdə Sovet Rusiyasının rolunu aydın başa düşürdü. Həmin vaxt Sovet Azərbaycanın adından İrana ordu göndərilməsi Sovet Rusiyasını Qərb dövlətlərinin diplomatik təzyiqlərindən də qorumuş olurdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, sosialist inqilabının dünyaya yayılması ideyasını öz hədəfində saxlayan Sovet Rusiyası Şərqi Qərbi Avropa imperializminin (başlıca olaraq İngiltərənin) təsir dairəsindən çıxarmaqla orada inqilabı şəraitin yetişməsini sürətləndirməkdə maraqlı idi. Lakin hələ zəif mövqeləri olan Sovet Rusiyası rəhbərliyində bu məqsədin reallaşdırılmasının mümkünlüyü ilə bağlı tərəddüdlər yaranmışdı. Azərbaycan SSR rəhbərliyinə gəldikdə isə, hesab edilir ki, Sovet Azərbaycanı və onun yeni lideri N. Nərimanov siyasi baxımdan sosialist inqilabının İran və Türkiyəyə yayılmasında müstəsna maraqlı idi [10, s. 79]. Yeni yaranmış Sovet Azərbaycanının xarici işlər siyasətinin necə qurulması məsələsi ortaya çıxdıqda irəli sürülən təkliflərdə AXC XİN-də yaradılmış Avropa bölmələrinin ləğv edilib onların əvəzində Şərq bölmələrinin yaradılması qeyd edilmişdi [12, s. 34].

Məhz bu amillər də İrana dair siyasətdə Sovet Rusiyası və Azərbaycan SSR rəhbərliyi arasında ziddiyyətləri izah edir. Bir sıra tədqiqatçıların qənaətinə görə isə İranın sovetləşməsi gələcəkdə İran Azərbaycanın Sovet Azərbaycanına birləşdirilməsinə şərait yarada bilərdi [10, s. 89; 15, s. 110]

Sovet Rusiyası və Azərbaycan SSR-nin rəhbərliyində İrana münasibətdə mövqe fərqləri N.Nərimanov və RSFSR xarici işlər komissari G.Çiçerini qarşı-qarşıya qoymuşdu. Şərqdə inqilabın inkişafında maraqlı olan Nərimanovun İranda inqilab işlərini öz nəzarətində saxlamaq niyyəti Moskvanın tərəddüdləri ilə uzlaşmırdı.

Hələ ki, formal olaraq müstəqil dövlət olan Azərbaycan SSR rəhbərliyi İranla bağlı bəzi müstəqil qərarlar vermişdi. Belə ki, iyulun əvvəlində Moskvanın razılığını almadan Azərbaycan K(b)P MK rəhbərliyi altında İran Bürosu yaradılmışdı [10, s. 89]. Bundan sonra Gilan inqilabına kommunist xarakteri vermək cəhdləri daha da güclənmişdi [10, s. 90]. Başqa sözlə, Azərbaycan İranda inqilabi hərəkatın sürətlənməsində maraqlı idi. Lakin digər tərəfdən formal olaraq Azərbaycan SSR müstəqil dövlət olduğuna görə İran bu qonşusu ilə ayrıca olaraq münasibətlər yaratmalı idi. Ən əsası isə, İrana Azərbaycan SSR-in hərbi qüvvələrinin yeridildiyini və məhz Qafqaz bolşeviklərinin Gilanda Mirzə Kiçik xana kömək edərək milli-azadlıq hərəkatını alovlandırdığını nəzərə alan İran hökuməti yaranan problemləri həll etmək üçün ilk növbədə Azərbaycan SSR ilə diplomatik danışıqlar yolunu məqsədəuyğun hesab edirdi. Eyni zamanda Aprel işğalından sonra sərhəddə əvvəlki qayda-qanunun yaradılması, qiyamçı qrupların zərərsizləşdirilməsi, poçt-rabitə sisteminin qaydaya salınması və s. problemlər İranla Azərbaycan SSR arasında müzakirə olunacaq vacib

məsələlərdən idi və bu sahələrdə çətinlikləri yaranması dövlətlər arasında münasibətlərin yaradılmasını tezləşdirməyi zəruri edirdi.

Ənzəli əməliyyatı və Gilan hərəkatının təsirindən ölkəni bürüyən dərin siyasi böhran nəticəsində ingilispərəst Vüsuqüd-dövlə hökuməti iyunun 25-də istefaya getməsi diplomatik münasibətlərin yaranmasına müsbət təsir edirdi. Belə ki, Müşirüd-dövlənin başçılığı ilə təşkil olunmuş yeni hökumət kabineti İranın xarici siyasətində əhəmiyyətli dərəcədə dəyişikliyə nail ola bilmişdi. O, Gilan hadisələrinin həllini Rusiya ilə münasibətlərin normallaşmasında və diplomatik danışıqların aparılmasında görürdü. Bu həm də Sovet Azərbaycanı ilə də münasibətlərin inkişafına imkan verə bilərdi.

III. Azərbaycan SSR-İran arasında diplomatik münasibətlər

1920-ci il iyunun 24-də Azərbaycanın İrandakı səlahiyyətli nümayəndəsi Əbülbaği Məmmədzadənin Azərbaycan SSR XİK-ə məlumatında Ənzəlidə vitse-konsulluğun, Rəşt şəhərində isə səlahiyyətli nümayəndəliyin dəftərxanası yaradılmasının zəruriliyi bildirilirdi [9, v. 1]. Ənzəli baş konsulu vəzifəsini AXC dövründən bu vəzifədə çalışan Məmmədhəsən Məlikov icra edirdi.

Azərbaycan İnqilab Komitəsinin İrandakı səlahiyyətli nümayəndəsinin müavini Şeyxəli Hüseynovun iyulun 14-də Azərbaycan XİK-na məlumatından da aydın olur ki, Azərbaycandan İrana göndərilən şəxslərdən nümayəndəliyin xəbəri olmurdu və lazımı informasiyaları almaq qeyri-mümkün idi [9, v. 4].

Qeyd edilənlərə rağmən tərəflər arasında rəsmi diplomatik münasibətlərin yaranması prosesi siyasi proseslərin təsiri ilə bir müddət ləng gedirdi. Yalnız İran öz ərazisində bolşeviklərə qarşı ciddi tədbirlər keçirməyə nail olduqdan sonra diplomatik əlaqələrin də qurulması sürətləndi. Belə ki, Şah hökuməti avqustun 21-də Qəzvin istiqamətindən Gilana hücum edərək Rəşti tutmağa nail olur. 20 günlük tam hakimiyyətdən sonra Sovet Rusiyasına arxalanan İran kommunistləri ağır məğlubiyyətə uğrayırlar. Bu isə bolşeviklərin Gilan avantürasının I mərhələsinin uğursuzluğu demək idi. Bundan sonra avqustun 27-də İran XİN Azərbaycana diplomatik münasibətlərin qurulması ilə bağlı nota göndərdi [6, v. 3]. Azərbaycan tərəfi də öz növbəsində avqustun 31-də bu notaya razılıqla cavab verdi [6, v. 4]. Beləliklə, hər iki tərəf arasında nümayəndəlik səviyyəsində diplomatik münasibətlər yaranmağa başladı.

Mövcud vəziyyətdə bir müddət AXC-nin İrandakı nümayəndələri yeni hakimiyyətin burada təmsilçiləri kimi fəaliyyət göstərdilər. AXC-nın İranda səfiri olan A.Ziyadxanov 1921-ci ilin noyabrında Azərbaycanın İrandakı nümayəndəliyi ləğv edilənə kimi Azərbaycan SSR hökuməti adından siyasi fəaliyyətini davam etdirmişdi. Lakin Aprel çevrilişindən sonra yeni hakimiyyət tərəfindən vəsait ayrılmadığından səfirlik böyük çətinliklərlə üzləşmişdi.

IV. Azərbaycan SSR-İran arasında iqtisadi-sosial məsələlərin həlli

Dövlətlər arasında həll edilməli olan mühüm məsələlərdən biri Azərbaycanda yaşayan İran təbəələrinin vəziyyəti məsələsi idi. Qeyd edildiyi kimi, Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduğu ilk gündən İranla sərhəddə böyük gərginlik yaşanırdı. Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı Şurasının İnqilab Komitəsinə və İranla sərhəddə yerləşən gömrükxanalarına 1920-ci il 26 may tarixində göndərdiyi 633 saylı təcili məktubunda İran tacirlərinə məxsus malların saxta sənədlərlə gömrük anbarlarından çıxarılmasının qarşısının alınması və gömrükdən malların buraxılışına nəzarətin gücləndirilməsi tələb olunurdu. Bu dövrdə Şimali Azərbaycanın İranla arasındakı sərhəd xəttində iki gömrük məntəqəsi var idi. Biri şərqi Azərbaycan ostanı ilə Culfa məntəqəsi, digəri Gilan ostanı ilə həmsərhəd olan Astara keçid məntəqəsi idi [17, s. 64]

Dörd gün sonra isə Xalq Təsərrüfat Şurası bundan sonra Xalq Maliyyə Komissarlığının xüsusi göstərişi olmadan İrana mal ixracına icazə verilməsini dayandırılması və Ərzaq Komissarlığı tərəfindən verilən icazələrə baxılmaq üçün İnqilab Komitəsinə göndərilməsi barədə müvafiq qərar qəbul etmişdi [8, v. 8-12]. Ümumiyyətlə, Azərbaycan SSR-İranın iqtisadi sahədə əməkdaşlığı bütünlüklə RSFSR-dən asılı idi və Azərbaycan SSR-in xarici ticarətinə də bu aid idi. Belə ki, RSFSR Xalq Xarici Ticarət Komissarlığı "Azərbaycan SSR-in xarici ticarəti haqqında" məsələnin müzakirə edərək Azərbaycanın qonşu dövlətlərlə ticarət münasibətlərinin RSFSR-in xarici ticarət siyasətinə uyğun olması, bu səbəbdən də, İran hökuməti ilə ticarət mallarının siyahısının RSFSR XXTK-na təqdim edilməsi barədə qərar vermişdi. Azərbaycanla-İran arasında teleqraf rabitəsi oktyabr ayında, Bakı və Tehran arasında isə birbaşa teleqraf rabitəsi dekabr ayında bərpa edilmişdi.

Hər iki tərəf arasında baş verən narazılıqları aradan qaldırmaq üçün İranın Bakıdakı konsulu həlli vacib olan məsələləri 1920-ci il iyulun 11-də Azərbaycan hökuməti qarşısında qaldırmışdı. Bunlar İran vətəndaşlarına qarşı olan yad münasibət, əmlaklarının və qiymətli əşyalarının müsadirə edilməsi, İran tacirlərinin fəaliyyətinə maneçilik törədilməsi, dükanların möhürlənməsi, İran təbəələrinin Azərbaycan bolşevik hökuməti tərəfindən orduya çağırılması və s. məsələlər idi. [5, v. 65]. Belə çətin siyasi şəraitdə konsulun qeyd olunan məsələlərin həlli ilə bağlı müraciətində göstərilən vətəndaşlarının təhlükəsizliyinin və hüquqlarının qorunmaması barədə fikirlər konsulluğun nüfuzuna böyük xələl gətirirdi. Yaranan narahatçılığı aradan qaldırmaq üçün konsulluqda bəzi təkliflər də hazırlanmışdı. Təkliflər içərisində İran təbəələrinə məxsus əmlakın İran konsulluğuna verilməsi, bu məsələ ilə bağlı xüsusi komissiyanın yaradılması təmin edilməsi təklifi də var idi. Bundan başqa konsulluq öz vətəndaşlarının probleminin həllinə də nəzarəti öz üzərinə götürmək niyyətində idi. Belə ki, İran təbəələrinin sərbəst şəkildə öz vətənlərinə getmək icazəsinin konsulluğa verilməsini istəyirdi [5, v. 65]. İyulun 21-də İranın Qafqazdakı baş konsulu Azərbaycan XXİK-na nota göndərərək "Sovet Rusiyası və Azərbaycan hökumətinin şəxsiyyətin toxunulmazlığı və əmlakın qorunması ilə bağlı sənədlərə əməl olunmadığı"nı qeyd edərək Azərbaycan sovet orqanlarının İran vətəndaşlarına qarşı qanunsuz və özbaşına hərəkətlərinə qəti etirazı bildirilirdi [5, v. 66].

Məlum olduğu kimi, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində İranda baş verən iqtisadi böhranla əlaqədar Azərbaycana minlərlə iranlı axın etmişdi. Aprel çevrilişindən sonra isə Azərbaycanda məskunlaşmış iranlı təbəələrin, xüsusən də tacirlərin vəziyyəti günü-gündən çətinləşməkdə idi. Çünki Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduğu ilk gündən sosial yönümlü islahatlar keçirilərkən hər növ mülkiyyət və əmlak hökumət tərəfindən müsadirə olunarkən, yerli mülkədar və tacirlərlə yanaşı iranlı tacirlərin də malları müsadirə olunur, özlərinə isə ölkədən çıxmaq qadağası qoyulurdu. İranın Azərbaycanda fəaliyyət göstərən konsulluq və nümayəndəliklərində isə bolşeviklər tez-tez yoxlamalar apararaq İran konsullarını "Sovet hökumətinə qarşı təxribat" etməkdə ittiham edərək vəzifələrindən kənarlaşdırırdılar. Konsulların pul və qiymətli əmlakı müsadirə edilir və onların işi üzrə İran fəhlə-kəndli komitələri yaradırdılar [12, s. 258]. Belə çətin şəraitdə Azərbaycanda qala bilməyən və vətəninə qayıtmaq istəyən iranlılar böyük çətinliklərlə üzləşirdilər. Onların İrana getməsində maneçilik törətməkdə əsas məqsəd "qarətçi tacirlərin" İrana qayıtdıqdan sonra orada bolşeviklərə qarşı əks-inqilabi təbliğat aparmaqda və İrandakı inqilab işini ləngitmək idi. Eyni zamanda iranlı fəhlələrin məcburi əməyə cəlb olunması böyük narazılıq yaradırdı.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan tərəfi bu məsələlərin həllinə ciddi yanaşaraq İran vətəndaşlarının problemlərini dəfələrlə RSFSR XXİK-na çatdırmış və bəzi nəticələr əldə etmişdi. Məsələn, Azərbaycan-RSFSR danışıqları nəticəsində İran təbəələrinin orduya çağırılması məsələsi öz həllini tapmışdı. Azərbaycan İnqilab Komitəsinin 1920-ci il 16 sentyabr tarixli və 2755 saylı dekreti ilə Azərbaycanda yaşayan bütün İran

vətəndaşları hərbi xidmətdən azad edilirdi, orduya çağırılanlar isə hərbi xidmətdən buraxılırdılar [2, v. 1]. Lakin N. Nərimanovun rəhbərliyi ilə Azərbaycan tərəfi digər məsələləri Sovet hökuməti qarşısında gündəmə gətirsə də, məsələlər öz həllini tapmamışdı. Bunun əsas səbəblərindən biri, sözsüz ki, Sovet Rusiyasının öz maraqları idi. Əgər İran konsulluğunun şikayətlərinə Azərbaycan hökuməti müsbət cavab verərək yerindəcə həll etmiş olsaydı, onda bu İran və Azərbaycan arasında birbaşa qarşılıqlı münasibətlərin yaranması demək olardı. Bu səbəbdən İran konsulunun göndərdiyi rəsmi sənədlər cavabsız qalırdı.

İran XİN 1920-ci il oktyabrın 11-də Azərbaycan SSR XXİK-a iranlı fəhlələrin kütləvi surətdə vətənlərinə qayıtması üçün şərait yaradılması ilə bağlı müraciət etdi [7, v. 1] Onların məcburi əməyə cəlb olunmasına etiraz olaraq 1920-ci il noyabrın 2-də İranın Bakıdakı konsulu Saidülvüzəra Bakı şəhəri ilə yanaşı Gəncədə də məskunlaşan iranlıların tez-tez İran konsulluğuna yığışaraq vətənlərinə qayıtmaq istədiklərini bildirirdi [3, v. 9].

Qeyd etmək lazımdır ki, Aprel çevrilişi zamanı çoxlu iranlı təbəələr də həbs olunmuşdu. Onların azadlığa buraxılması üçün İran XİN-i Azərbaycan SSR XXİK-na ünvanladığı məktubunda "Böyük Oktyabr inqilabının ildönümü ilə əlaqədar" olaraq həbs edilmiş İran təbəələrinə də amnistiya verilməsinin bu dövlət tərəfindən atılmış böyük humanist addım ola biləcəyi vurğulanırdı [4, v. 64].

İran-Azərbaycan arasında müzakirə olunan digər məsələlərdən biri də sərhəd pozuntusu və İrandan keçən qarətçilərin Lənkəranda və Muğanda törətdikləri qarətlər idi. İran ərazisindən Azərbaycan tərəfə keçən dəstələrin hücumlarından narahat olan Azərbaycan SSR hökuməti tez-tez İranı təqsirləndirirdi. Əslində hücumların mahiyyətinə baxdıqda bunun işğaldan yaranan narazılıqlar, əmlaklarının müsadirə edilməsi, sovet hakimiyyətinə olan nifrət və s. idi. Qeyd edilən məsələlər bolşevik hakimiyyətindən qəzəblənən kütləni mübarizə aparmaq üçün birləşdirirdi. Bu məsələlər isə İran-Azərbaycan siyasi münasibətlərini son dərəcə gərginləşdirirdi.

Həmin vaxt baş verən qarışıqlığın qarşısını almaq üçün N. Nərimanov sərhəddə baş verənlərlə bağlı İran konsuluna məktub da ünvanlamışdı. Məktubda yazılırdı: "İran-Azərbaycan sərhəddi boyunca məskunlaşan dinc əhaliyə qarşı İran qarətçiləri tez-tez basqın edirlər. İranlı qaçqınların basqınları ilə bağlı dəfələrlə teleqrafla xəbər verilmişdir. Mənim hökumətim İranla Azərbaycan arasında dostluq və qardaşlıq əlaqələrinin inkişafı üçün həmişə çalışıb. Azərbaycan SSR-də yaşayan əməksevər iranlılara hər zaman yaxşı münasibətimiz olub. Hər 2 tərəfin sərhədində həmişə sakitliyin, əmin-amanlığın tərəfdarıyıq" [3, v. 36].

Müəyyən vaxt keçməsinə baxmayaraq İran vətəndaşlarının vəziyyəti düzəlmirdi. Onlar yenə ağır şəraitdə saxlanılır, konsulluğun etdiyi müraciətlər cavabsız qalırdı. Bu dövrdə biri İran vətəndaşları üçün ən böyük problemlərdən biri viza məsələsi idi. Belə ki, Bakı neft mədənlərində işləyən iranlı fəhlələr hər biri viza üçün 15 qızıl manat ödəməli idilər. Bu da onlar üçün çox ağır rüsum idi. Neft mədənlərindən başqa Azərbaycanda əkinçi, daşyonan, bənna və s. peşə sahibləri olan iranlılar da çalışırdı. İranın Gəncədəki konsulu Kərimxan Modir Soltane Azərbaycan hökuməti qarşısında İran vətəndaşlarının pasportlarında viza qoyulmasının ləğvi ilə bağlı məsələ qaldırmışdı.

Nəticə

Beləliklə, Aprel çevrilişindən sonra yaranan yeni siyasi reallıq İran dövlətini Azərbaycan dövləti ilə münasibətlər yaratmasını labüd edirdi. Lakin ilk aylarda İran – Azərbaycan SSR siyasi münasibətlərinə nəzər saldıqda görürük ki, buna Sovet Rusiyasının mövqeyi ciddi təsir edirdi. Azərbaycan tərəfi Rusiyanın nəzarəti altında idarə olunduğundan hər iki dövlət arasında birbaşa münasibətlərin qurulması problemə çevrilmişdi. Eyni zamanda bu dövrdə İran dövlətinin də daxili və beynəlxalq vəziyyəti xeyli mürəkkəb olması tərəflər

arasında münasibətlərdə təzadlı vəziyyət yaradırdı. Bolşeviklərin yürütdüyü siyasət, Rusiyanın öz mənafeyini güdməsi, hər iki tərəfə olan təzyiqi İran və Azərbaycan SSR arasında diplomatik münasibətlərinin inkişafına mənfi təsir göstərirdi. Özünü şimaldan gələn təhlükədən sığortalamaq istəyən İran Azərbaycan Sovet Respublikasını tanımaq xətti tutsa da, bolşeviklərin Şərqə kommunizm yaymaq cəhdləri bu dövlətlər arasında əlaqələrin qurulmasına ciddi maneə yaradırdı. Aprel çevrilişindən sonrakı ilk aylarda Sovet Rusiyası və Azərbaycanın İranla münasibətlərinin qurulmasına ciddi maneə olan Gilan hərəkatı idi. Lakin bu hərəkatın uğursuzluğu bu dövlətlər arasında münasibətlərin yeni mərhələyə keçməsinə səbəb oldu və artıq 1921-ci ilin fevralında İranla RSFSR arasında müqavilənin bağlanmasına zəmin yaratdı.

ƏDƏBİYYAT

1. ADR-İran diplomatik münasibətləri Qafqaz Fövqəladə Komissiyanın sənədləri işığında (1919-1920-ci illər), Bakı: Şərq-Qərb, 2017.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA). Fond 28, siyahı 1, iş 25.
3. ARDA. Fond 28, siyahı 1, iş 30.
4. ARDA. Fond 28, siyahı 1, iş 51.
5. ARDA. Fond 28, siyahı 1, iş 71.
6. ARDA. Fond 28, siyahı 1, iş 72.
7. ARDA. Fond 28, siyahı 1, iş 577.
8. ARDA. Fond 85, siyahı 3, iş 164.
9. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPİİİSSA). Fond 609, siyahı 1, iş 60.
10. Həsənli C. Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939), Bakı: Adiloğlu, 2012.
11. Qasımov M., Xarici dövlətlər və Azərbaycan, Bakı, 1998.
12. Rüstəmova–Tohidi S., Kominternin Şərq siyasəti və İran, Bakı: Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 2001.
13. Генис В. Красная Персия. Большевики в Гляне, 1920-1921. Москва, 2000.
14. Документы внешней политики СССР. Том II., Москва, Госполитздат, 1959.
15. Персиц М.А., Застенчивая интервенция. О советском вторжении в Иран и Бухару в 1920-1921 гг., Москва, 1999.
16. کاوه بیات. توفان بر فراز قفقاز.(نگاهی به مناسبات منطقه‌ای ایران و جمهوری اذربایجان ارمنستان و گرجستان در دوره نخست استقالل 1917-1921) . ترکز اسناد و تاریخ دیپلماسی. تهران-1388.
17. اوراسیای آسیای مرکزی، مجید عباسی، سید محمدرضا موسوی، روابط جمهوری اسالمی ایران وجمهوری آذربایجان، بسترهای همگرایی و زمینه های واگرایی، دوره 6، شماره 2، پاییز و زمستان 1392، ص. 61-80.

Summary

Sevinj Mammadova

Political Relations Between the Azerbaijan SSR and Iran after the April İnvasion (April-December-1920)

Present article deals with political relations between Soviet Azerbaijan and the Iranian government during the first months after the April invasion in 1920.

From the first days of declaring its independence, the biggest threat to the Azerbaijan Democratic Republic (ADR) from the north was Soviet Russia. Despite the decision of the Supreme Council of the Paris Peace Conference on January 11, 1920 to recognize the de facto existence of the ADR, Russia refused to do so. The main reason for such a firm position of the Bolsheviks towards the ADR was the desire to restore the former borders of the Russian Empire and take possession of the Baku oil. On April 28, 1920, Soviet Russia occupied the Azerbaijan Democratic Republic, and in its place the Azerbaijan Soviet Socialist Republic

(Azerbaijan SSR) was created. The emergence of the Azerbaijan SSR meant the strengthening of the positions of Soviet Russia in the north of Iran, which forced Iran to take a number of special measures under these conditions, one of which was the recognition of the Azerbaijan SSR.

Concerned about the approach of the Bolsheviks to its northern border, the Iranian government on May 14, 1920 sent a hasty note to Soviet Russia and announced the recognition of the Azerbaijan SSR as an independent state. This note reflects the view of the Iranian side on the prospect of future relations between the two countries.

The new political reality in diplomatic relations between Iran and the Azerbaijan SSR had a serious impact on the position of Soviet Russia. Due to the fact that the government of the country was carried out under Russian supervision, the Azerbaijani side could not pursue an independent policy. Moreover, the complexity of Iran's internal and international position at that time created additional contradictory conditions in relations between the countries. The policy conducted by the Bolsheviks, Russia's pursuit of its own interests, its pressure on both sides had a negative impact on the development of diplomatic relations between Iran and the Azerbaijan SSR.

Keywords: *Azerbaijan SSR, Iran, Soviet Russia, XI Red Army, political relations*

Резюме

Севиндж Маммедова

Политические отношения между Азербайджанской ССР и Ираном после Апрельского переворота (апрель-декабрь-1920)

В данной статье представлено исследование политических отношений между советским Азербайджаном и Иранским правительством, сложившихся в первые месяцы после апрельской оккупации 1920 года.

С первых дней объявления собственной независимости самой большой угрозой с севера для Азербайджанской Демократической Республики была Советская Россия. Несмотря на решение Верховного совета Парижской мирной конференции 11 января 1920 г. о признании де-факто существования АДР, Россия признавать официально новое государство отказалась. Основной причиной подобной твердой позиции большевиков по отношению к АДР было желание восстановить прежние границы Российской империи и завладеть бакинской нефтью. 28 апреля 1920 г. Советская Россия оккупировала Азербайджанскую Демократическую Республику, и на ее месте была создана Азербай джанская Советская Социалистическая Республика (Азербайджанская ССР). Появление Азербай джанской ССР означало укрепление позиций Советской России на севере Ирана, что вынудило Иран в данных условиях принять ряд особых мер, одной из которых было признание Азербайджанской ССР.

Обеспокоенное приближением большевиков к своей северной границе иранское правительство 14 мая 1920 года отправляет Советской России спешную ноту и заявляет о признании Азербайджанской ССР в статусе независимого государства. В этой ноте нашёл отражение взгляд иранской стороны на перспективу будущих отношений между двумя странами.

Новая политическая реальность в дипломатических отношениях между Ираном и Азербайджанской ССР оказывала серьезное влияние на позицию Советской России. Из-за того, что управление страной осуществлялось под российским надзором, проводить независимую политику азербайджанская сторона не могла. Более того, сложность внутреннего и международного положения Ирана в те времена создавала дополнительные противоречивые условия в отношениях между странами. Проводимая большевиками политика, соблюдение Россией собственных интересов, ее давление на обе стороны оказывали отрицательное влияние на развитие дипломатических отношений между Ираном и Азербайджанской ССР.

Ключевые слова: *Азербайджанская ССР, Иран, Советская Россия, XI Красная армия, политические отношения*

Redaksiya heyətinin üzvü t.e.d., prof. Qasımlı Musa Cəfər oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 327

ENERJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİ BEYNƏLXALQ TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

Lamiyə AXUNDOVA *

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 20 aprel 2022; çapa qəbul edilmişdir:23 may 2022; online-da çap edilmişdir: 30 iyun 2022

Received:20 th of April, 2021; accepted: 23 th of May , 2022; published online: 30 th of June, 2022

***Açar sözlər:** enerji təhlükəsizliyi, enerji geopolitikası, enerji istehsalı*

Giriş

XX əsr enerjidə daş kömürdən neftə keçid dövrü olmuş və bu keçiş bir sıra böhran və müharibələrlə yadda qalmışdır. Belə ki, həmin dövrdə neft resurslarının ələ keçirilməsi və nəzarət edilməsi dünyanın aparıcı dövlətlərinin əsas məqsədinə çevrilmiş, bu isə öz növbəsində dünya miqyasında hərbi-siyasi və iqtisadi mübarizəni kəskinləşdirmişdir.

Enerji təhlükəsizliyi beynəlxalq və milli təhlükəsizliyin mühüm tərkib hissəsi olaraq, XX əsrdən etibarən aktuallığını artırmış və müasir dövrdə də bu aktuallığını qoruyur.

Enerji təhlükəsizliyinin, qlobal miqyasda qəbul edilən vahid tərifi yoxdur. Buna baxmayaraq, məsələyə sistemli və əhatəli tərif vermək məqsədi daşıyan çox sayda təkliflər irəli sürülmüşdür. Bu təkliflər nəticəsində enerji təhlükəsizliyinə dair müxtəlif təriflər ortaya çıxmışdır. Enerji təhlükəsizliyi dedikdə:

- Enerjinin müntəzəm olaraq, təhlükəsiz, ekoloji təmiz və müxtəlif mənbələrdən, ölkələrdən lazımi miqdarda və münasib qiymətlərlə əldə edilməsi və səmərəli şəkildə istehlak edilməsi;
- Lazımi həcmdəki enerji resusrlarının, münasib qiymət və istiqrarlı mənbədən, faktiki olaraq təhdid altında olmayan tədarük yolları vasitəsilə (boru xətti, dəniz yolları, quru daşımaçılığı vs.) əldə edilməsi və ədalətli bölgüsüdür;
- Dünyadakı enerjinin səmərəli və qənaətlə istehlak edilməsidir;
- İqtisadiyyatın tələb etdiyi enerji ehtiyacının müntəzəm olaraq təmin edilməsi başa düşülür [2, s. 2].

Yuxarıda qeyd edilən təriflərə əlavə olaraq, 2000-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq, enerji təhlükəsiziliyi anlayışına iqlim dəyişikliyi də əlavə edilmişdir [5, s. 175].

Dünya Enerji Şurası tərəfindən 1992-ci ildə təklif edilən tərif müxtəlif təklifləri özündə cəmləşdirir. Bu tərifə görə, enerji təhlükəsizliyi, "bir ölkənin vətəndaşlarına dövlət tərəfindən davamlı və təhlükəsiz yanacaq ilə enerji xidmətinin təşkil edilməsinin təminat altına alınması"dır.

Enerji təhlükəsizliyinə dair təklif edilən təriflərdə diqqət çəkən cəhətlərdən biri, bu təriflərin bəzilərində məsələnin enerji tərəfinin, digərlərində isə təhlükəsizlik tərəfinin önə çıxarılmasıdır. Təhlükəsizliyi əsas diqqət mərkəzinə yerləşdirən təriflərdə fiziki təhlükəsizlik nəzərdə tutulur. Neft, qaz, daş kömür kimi fosil mənşəli enerji resurslarının axtarışı,

* *dissertant, Gəncə Dövlət Universiteti*
e-mail: axundova gdu@yahoo.com

çıxarılması, tədarük edilməsi, daşınması kimi mərhələlərdə ortaya çıxa biləcək bütün təhlükəsizlik məsələləri burada nəzərdə tutulur. Terrorçuluq, düşmən dövlətlərin enerji təhlükəsizliyinə yönələn fəaliyyətləri də bu kontekstdə qiymətləndirilir. Buna Azərbaycandan misal göstərə bilərik. 2020-ci ildə Ermənistanın BTC, BTE kimi neft-qaz kəmərlərinə hədəf alan fəaliyyətləri Azərbaycanın və digər maraqlı dövlətlərin enerji təhlükəsizliyinə yönələn bariz təhlükə kimi qiymətləndirilə bilər.

Məsələnin enerji tərəfini əsas alan təriflərdə isə, adından da göründüyü kimi enerjinin iqtisadi əhəmiyyəti diqqət mərkəzinə yerləşdirilir. Bu zaman enerji təhlükəsizliyi dedikdə, məsələnin üç tərəfi nəzərdə tutulur: birincisi, enerji istehlakı təhlükəsizliyi, ikincisi, enerji istehsalı təhlükəsizliyi, üçüncüsü isə enerjinin tədarükünün (daşınmasının) təhlükəsizliyi.

Məqalədə, əvvəlcə ümumi olaraq enerji və enerji mənbələrinə nəzər yetiriləcək, daha sonra isə enerji təhlükəsizliyi geniş şəkildə tədqiq ediləcək.

Müasir dövrdə enerji təhlükəsizliyinin məzmunu və mahiyyəti

Enerjinin bəşər tarixindəki yeri Sənaye inqilabından sonra yeni səviyyəyə çıxmış, buxar maşınlarının icad edilməsi ilə, enerji daha əvvəl heç olmadığı qədər insanoğlunun gündəlik həyatının ən önəmli komponentinə çevrilmişdir. Enerji və texnologiya arasında əlaqənin ortaya çıxması və inkişaf etməsi də həmin dövrdə başlamışdır. Belə ki, texnologiyanın inkişaf etməsi enerjiyə olan tələbatı, enerjiyə olan tələbin artması isə texnologiyanın inkişafını sürətləndirmişdir.

XX əsrdə isə industrial mənada proqnozlaşdırılandan daha sürətli tərəqqi yaşanmışdır. Bu əsrə qədər maşınlar əsas nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə edilirdi, çünki hava nəqliyyat vasitələri hələ istifadə edilmirdi. Mənzillərin isidilməsində daş kömür və odundan istifadə edilirdi. Sənaye müəssisələri də daha çox qərbin inkişaf etmiş dövlətlərində yerləşirdi. XX əsr ilə həm enerji resurslarının şaxələnməsi, buna bağlı olaraq enerjinin texnologiyaya tətbiqi, eyni zamanda enerjinin istifadə coğrafiyası genişləndi.

Müasir dövrdə isə elə bir sahə yoxdur ki, orada enerjiyə ehtiyac hiss edilməsin. Sənaye sahələri, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, kommunikasiya, mənzillərin isidilməsi kimi insan həyatının bütün sahələrində enerji istifadəsi özünə dərin kök salmışdır. Enerji təkcə bəşəriyyətin məişət həyatını asanlaşdırmadı, ən əsası onun hərtərəfli inkişafının dinamikasını təşkil etdi. Enerji bəşəriyyətin tarixində, insanların, ölkələrin və beynəlxalq sistemin fəaliyyətində mühüm rol oynayır. Bu isə, enerji tələb-təklif balansında tez-tez pozulmalara, həmçinin dövlətlər arası münasibətlərdə müxtəlif problemlərə səbəb olmaqdadır. Belə ki, 1996-cı ildə Nobel mükafatçısı elm adamı Riçard Smeli “Bu gün, bəşəriyyətin qarşısında duran ən böyük problem enerji”dir, - deyərək, yuxarıdakı fikri dəstəkləmişdir.

Enerji resurslarının müxtəlif meyarlar əsasında qruplaşdırılması enerjinin həm istehsal, həm istehsal, həm daşınması və həm də ekoloji baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, enerji resursları birinci və ikinci enerji resursları olmaqla iki qrupa ayrılır. Birinci enerji resursları, təbiətdə mövcud olduqları formada, hər hansı dəyişikliyə və dönüşümə məruz qalmadan istifadə edilən enerji ehtiyatlarıdır. Bu enerji resursları həm yenilənə bilən, həm də yenilənməyən enerji mənbələrindən əldə edilir. Bu resurslar arasında günəş enerjisi, neft, qaz, daş kömür, külək enerjisi, istilik-nüvə enerjisi, bioenerji və s. yer alır. Birinci enerji resursları bir çevrilmə prosesindən keçirilərək ikinci enerji formasına salınır. Kömür, neft, qaz ya da külək enerjisi kimi birinci mənbələrdən əldə edilən elektrik enerjisi, ikinci enerji formasına tipik misaldır, eyni zamanda benzin, sintetik yanacaqlar da ikinci enerji formaları arasında yer alır.

2013-cü ildəki BP göstəricilərinə görə, dünyada ən çox istehlak edilən enerji resursunu 33%-lə neft təşkil edir. Nefti 30%-lə daş kömür və 24%-lə qaz təşkil edir. İstilik-nüvə enerjisi, bioenerji, hidroelektrik və yenilənə bilən enerjinin ümumi enerji istehlakı içindəki payı isə cəmi 13% təşkil edir [13]. 2040-cı illərdə isə neft istehlakı həcmində ciddi geriləmə

olmayacağı, ancaq qaz və atom enerji resurslarından istifadə həcmində artım olacağı proqnozlaşdırılır [12]. Göründüyü kimi, enerji tələbinin böyük hissəsini qarşılayan fosil mənşəli yanacaqlar, sənaye cəmiyyətinin şah damarı olaraq qəbul edilir. Ancaq son illərdə ətraf mühitin ekoloji cəhətdən çirklənməsi, enerji resurslarının coğrafi bölgüsündə yaranan disbalans və qiymətlərin qeyri-sabitliyi, alternativ enerji resurslarına olan marağı artırmışdır. Bu çərçivədə günəş, istilik-nüvə, hidroelektrik və külək enerjisi kimi birinci dərəcəli enerji resurslarına diqqət artmışdır. Adı keçən enerji mənbələrinin fosil yanacaq növləri ilə müqayisədə demək olar ki, eyni mayadəyərə başa gəlməsi də onlara olan marağın artmasına böyük təsir edir. Buna baxmayaraq, neftin və qazın beynəlxalq münasibətlər sistemindəki rolu hələ uzun müddət əhəmiyyətini qoruyacaqdır. Bu səbəblə, tədqiqat işində xüsusilə neft və qaz resurslarının tədqiqinə əsas yer verilmişdir.

Hidrokarbonlar içində yer alan təbii qaz son dövrlərdə istehlak həcmi sürətlə artan enerji resurslarının başında gəlir. Müasir dövrdə, dünyada təbii qaz resurslarının böyük bir hissəsi Rusiyada, sonra isə İran, Qətər, ABŞ, Səudiyyə Ərəbistanı, Türkmənistandadır kimi ölkələr izləyir [8]. Ancaq qazın bir enerji resursu kimi istehlakının getdikcə genişlənməsinə baxmayaraq, neftin əsas enerji mənbəyi olmasının önünə keçə bilməmişdir. Bu gün dünya miqyasında istifadə edilən enerji resursları içində qazın istehlak həcmi 25% səviyyəsindədir. Ancaq 2030-cu illərdə bu göstəricinin daha da artacağı proqnozlaşdırılır.

Cədvəl 1

Dünya yanacaq ehtiyacının qarşılanmasında istifadə edilən resurslar

Resurs növləri	1990	2010	2015	2020	2030	2035
Daş kömür	2231	3474	3945	4082	4180	4218
Neft	3230	4113	4352	4457	4578	4656
Qaz	1668	2740	2993	3266	3820	4106
Atom enerjisi	526	719	751	898	1073	1138
Hidroenerji	184	295	340	388	458	488
Bioyanacaq	903	1277	1408	1532	1755	1881
Digər	36	112	200	299	554	710
Cəmi	8779	12730	13989	14922	16417	17197

Mənbə: *Institute For Energy. Fossil Fuels Still King In EIA`s Annual Energy Outlook 2013.*

Qeyd edildiyi kimi, xam neft dünya enerji təhlükəsizliyi baxımından ən əhəmiyyətli enerji mənbəyini təşkil edir. Xam neftdən təkcə yanacaq olaraq istifadə edilmir, eyni zamanda müxtəlif mərhələlərdən keçirilərək, müasir dövrdə həyatın hər sahəsində istifadə edilən bir sıra ara maddə ilə müxtəlif məhsulların əsas xammaddəsini təşkil edir.

Xam neft, qlobal miqyaslı enerji tələbinin ən əsas vasitəsi olaraq qəbul edilir. Alternativ enerji mənbələrinin enerji istehlakındakı payını artırmaq üçün aparılan bütün fəaliyyətlərə baxmayaraq, neft hələ də öz yerini qoruyur və möhkəmləndirir. ABŞ-ın Enerji İnformasiya İdarəsi (The U.S. Energy Information Administration - EIA) tərəfindən dünya miqyasında neft istehlakının 2013-cü ildə gündəlik orta hesabla 90,44 milyon barel, 2014-cü ildə 91,56, 2015-ci ildə isə 92,96 milyon barel olduğu qeyd edilmişdir [12].

2012-ci ildə dünyada ən çox neft istehsal edən ölkələr Səudiyyə Ərəbistanı, ABŞ, Rusiya, Venesuela, Çin, İran, İraq, Kanada, Nigeriya, Meksika, Küveyt, BƏƏ və Braziliya olmuşdur [9]. Bu ölkələri Norveç, Qətər, Alqola, Liviya, Qazaxıstan kimi ölkələr təqib etmişdir.

Digər tərəfdən 2013 ilə aid göstəricilərə görə Çin, ABŞ, Yaponiya, Braziliya, Kanada, Almaniya, Hindistan, Cənubi Koreya, Rusiya, Meksika, Səudiyyə Ərəbistanı və Fransa

ən çox neft idxal edən ölkələrdir [15]. Bu statistik məlumatlar nəzərə alınaraq, dövlətlərin neft istehlakına təsir edən faktorların başında iqtisadi inkişaf səviyyələri, sənayeləri və əhali sayının gəldiyini qeyd edə bilərik.

Azərbaycanın enerji təhlükəsizliyinə töhfələri

Azərbaycanda neft sənayesinin formalaşması 1860-cı illərə təsadüf edir. Sovet İttifaqı dövründə isə ölkənin neft sənayesi inkişafının ən yüksək səviyyəsinə çatmışdır. 1872-ci ildən başlayaraq, Çar Rusiyası Bakıdakı neft sənayesini özəlləşdirmiş və ölkədə güclü yatırımların və xarici sərmayənin həcmində böyük artım qeydə alınmışdır. Belə ki, 1872-ci ildə norveçli iş adamları olan Nobel qardaşlar öz adlarını daşıyan şirkətləri ilə Azərbaycanda neft sektorunda fəaliyyətə başlamışlar. Statistik göstəricilərə görə, Azərbaycanda 1873-cü ildə 12, 1899-cu ildə 61, 1905-ci ildə 158, 1913-cü ildə 182 neft şirkəti fəaliyyət göstərirdi. 1872-ci ildə Rusiyada emal edilən 27 min barel neftin 26 mini Azərbaycanda istehsal edilirdi [6, s. 24-28].

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan neft sənayesinin inkişaf sürətinə ve istehsal həcminə görə dünya bazarında ilk yerdə qərarlaşırdı. 1901-ci ildə dünyada istehsal edilən neftin yarıdan çoxu, Rusiyada istehlak edilən neftin 95 %`i Azərbaycandan ixrac edilmişdir. 1905-1907-ci illər arasında yaşanan rus-Yapon müharibəsi və proletariatın artan baykotları, neft sənayesinə olduqca pis təsir etmişdir [1, s. 19-24].

Müstəqillikdən sonra Azərbaycanın dünya enerji təhlükəsizliyinə verdiyi töhfə yenidən artmağa başlamışdır. Azərbaycanın enerji strategiyasının dinamikası və əsas prinsipləri 20 sentyabr 1994-cü ildə imzalanan "Əsrin müqaviləsi" adlı sənəddə öz əksini tapmışdır. Bu müqavilə Azərbaycan neftinin dünya bazarına çıxarılması yönündə atılan ən önəmli addım olmuşdur. Bundan əvvəl isə, 1993-cü ildə Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilməsindən sonra Azərbaycanın neft-qaz sektorunun inkişafında dönüş yaranmış, neft və qaz yataqlarının istismarını müasir dövrün tələblərinə cavab verən səviyyədə yenidən qurulması üçün 4 fevral 1994-cü il tarixdə sərəncam imzalanmışdır [10]. Müqavilə "Azəri", "Çıraq" və "Günəşli" yataqlarından neftin çıxarılması və paylaşılmasını əhatə edir. Əsrin Müqaviləsinə səkkiz ölkədən (Azərbaycan, ABŞ, Rusiya, Türkiyə, Norveç, Yaponiya, Böyük Britaniya, Səudiyyə Ərəbistanı) 13 şirkət (Amoco, BP, McDermott, UNOCAL, ARDNŞ, Lukoil, Statoil, Exxon, Türkiyə Petrolları, Pennzoil, ITOCHU, Ramco, Delta) qoşulmuşdur [14]. Böyük Britaniyanın BP-nin şirkətinin 2019-cu ilə dair hesabatına görə, Azərbaycanda təsdiq olunmuş neft ehtiyatları 7 milyard barel təşkil edir. Hesabata əsasən, 2019-cu ilin sonuna dünyada təsdiq olunmuş neft ehtiyatları 244,6 mlrd. ton və ya 1 733,9 mlrd. barel təşkil edib (Azərbaycanın payı – 0,4 %) [7].

"APA-Economics"in BP-nin illik icmalına istinadən verdiyi məlumata görə, 2019-cu ilin sonuna Azərbaycanın təsdiq olunmuş neft ehtiyatları 1 mlrd. ton (7 mlrd. barel) təşkil edib ki, bu da 2018-ci ilin göstəricisinə bərabərdir..

Azərbaycanın beynəlxalq və milli enerji siyasəti və enerji təhlükəsizliyi ilə bağlı məsələlər 2003-cü ildən etibarən bir sıra dövlət sənədində də yer almışdır. Bu sənədlərin başında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 2005-2015-ci illərdə yanacaq-enerji sektorunun inkişafına dair dövlət Proqramı, 2007-ci ildə qəbul edilən Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası, həmçinin iqtisadiyyatın inkişafına dair yol xəritələri gəlir [4, s. 110].

Azərbaycan təkcə xam nefti ilə deyil, həmçinin təbbi qazı ilə də dünya enerji təhlükəsizliyi baxımından önəmli bir ölkədir. BP şirkətinin icmalında 2019-cu ilin sonuna Azərbaycanda təsdiqlənmiş qaz ehtiyatları 2,8 trilyon kubmetr həcmində qiymətləndirilir. Göründüyü kimi, 2018-ci ilin sonuna olan vəziyyətə görə, Azərbaycanın qaz ehtiyatları 2,1 trilyon kubmetr həcmində qiymətləndirilib. Beləliklə, həmin il ərzində qaz ehtiyatları 0,7 trilyon kubmetr və ya 33,3% artıb [7]. Ancaq bu rəqəmlər də gələcəkdə dəyişə bilər və 5

ilə 7 trilyon kubmetrə çata bilər. Enerji mütəxəssislərinin görüşünə görə, Azərbaycan bir neçə il içində illik təbii hasilatını 40 ilə 50 mlyd kubmetr arasında bir rəqəmə çatdıra biləcəkdir [3, s. 23-24].

Nəticə

Müasir dövrdə dünyada baş verən proseslər dünya enerji təhlükəsizliyinə təsirsiz ötüşmür. İstər siyasi, istər hərbi, istərsə də səhiyyə sahəsində baş verən bütün proseslər beynəlxalq səviyyədə enerji tələbatına, enerji qiymətlərinə böyük təsir göstərir. Bu isə öz növbəsində ölkələrin iqtisadi sferasında bir sıra ciddi fəsadlara hətta böhranlara səbəb olur. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, dünyanın enerjiyə olan tələbatının ödənilməsi enerji resurslarının istismar edilməsi qədər, digər faktorlardan da asılıdır. Bu asılılıq sektorun təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin əvvəlki onilliklərdə olduğundan daha çox diqqət tələb edir. Eyni zamanda dünya dövlətlərinin inkişafının enerjidən birbaşa asılı olması, enerji təhlükəsizliyinin yaxın gələcəkdə təmin edilməsi məsələsində istər ixracatçı dövlətlər, istərsə də idxalatçı dövlətlərin əməkdaşlığının vacibliyini əsaslandırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi (1900-1920-ci illər). Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Bakı, Elm, 2008, 269 s.
2. Gençtürk T. Enerji Güvenliği Nedir? // Ulusal ve Uluslararası Boyutta Enerjı Güvenliği Sorunu. Ankara: Başkent Universitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi. 2012, 244 s.
3. Hasanov A. Hazar-Karadeniz Havzalarıyla Güney Kafkasya’nın Jeoekonomik Karakteristiği ve Azerbaycan’ın Yeni Petrol Politikası, İstanbul: Ötüken, 2016, 183 s.
4. Həsənov Ə. Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasəti. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası, Bakı, 2011, 700 s.
5. Özer S. Avrupa Birliği, Rusya ve ABD`nin Avrupa Güvenliğine Farklı Yaklaşımlarının Transatlantik İttifakına Etkileri // Akdeniz Universitesi İİBF Dergisi, 2008, № 15, s.170-195.
6. Şirinli Q.B. Azərbaycanın enerji təhlükəsizliyi və onun təminatı. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, 2015, 245 s.
7. BP Azərbaycanın neft ehtiyatlarını yenidən qiymətləndirib, 17 iyun 2020 (https://apa.az/az/senaye-ve-energetika/BP-Azrbaycanin-neft-ehtiyatlarini-yenidn-qiymtlndirib-592185)
8. EIA. US Energy Information Administration (http://www.eia.gov/countries/cab.cfm?fips=ir)
9. EIA. US Energy Information Administration, Today In Energy (http://www.eia.gov/todayinenergy/detail.cfm?id=10231)
10. Əsrin müqaviləsi yüksəliş yolunun uğurlu təməli. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası (https://files.preslib.az/site/10il/gl1.pdf)
11. IEA, International Energy Agency (2016b). Key World Energy Statistics, Erişim Adresi (http://www.iea.org/publications/freepublications/publica-tion/KeyWorld2016.pdf)
12. Institute For Energy. Fossil Fuels Still King In EIA’s Annual Energy Outlook, 2013 (http://instituteforenergyresearch.org/analysis/fossil-fuels-still-king-in-eias-annual-energy-outlook-2013/)
13. Mearns E. Global Energy Trends. BP Statistical Review 2014 (http://euanmearns.com/global-energy-trends-bp-statistical-review-2014)
14. Neft sektoru (http://www.president.az/azerbaijan/contract)
15. US Energy Information Administration, Countries Consumption (http://www.eia.gov/countries/index.cfm?view=consumption)

Summary

Lamiya Akhundova

International Energy Security as an Important Component of International Security

Since the twentieth century, energy security has become an important part of international and national security. In modern times, both in terms of production and consumption, as well as in terms of import and export, and the safety of energy transportation, are the main components of energy security.

One of the highlights of the proposed definitions of energy security is that in some of these definitions the energy side of the issue is highlighted, while in others it is the security side. Definitions that focus on safety include physical security. As the name suggests, the economic importance of energy is the focus of energy-oriented approaches. In this case, energy security means three sides of the issue: first, the security of energy consumption, second, the security of energy production, and third, the security of energy transportation.

This article examines the issue of energy security in the light of the processes taking place in the world in recent years. In particular, the conflicts in the Near East over the past decade, as well as the impact of the coronavirus pandemic on global energy security in 2020, which has affected the world's developing countries, have been extensively analyzed. For this purpose, reports and statistics of a number of international organizations were used.

The processes taking place in the modern world affect by World Energy Security. All the processes taking place in the political, military and healthcare sectors have a major impact on energy demand and energy prices at the international level. Consequently, the satisfaction of the world's energy needs depends on other factors, such as the exploitation of energy resources as well. This dependency suggests that ensuring the security of the sector requires more attention than in previous decades. At the same time, the direct dependence of the development of the world's countries on energy justifies the importance of cooperation between exporting countries and importing states in the issue of ensuring energy security in the near future.

Keywords: *energy security, energy geopolitics, energy production*

Резюме

Ламия Ахундова

Международная энергетическая безопасность как важный компонент международной безопасности

Начиная с двадцатого века энергетическая безопасность стала важной частью международной и национальной безопасности. В наше время как с точки зрения производства и потребления, так и с точки зрения импорта и экспорта, а также безопасности транспортировки энергоносителей являются основными компонентами энергетической безопасности.

Одним из основных моментов предлагаемых определений энергетической безопасности является то, что в некоторых из этих определений подчеркивается энергетическая сторона вопроса, в то время как в других-это сторона безопасности. Определения, которые фокусируются на безопасности, включают физическую безопасность. Как следует из названия, экономическая важность энергии находится в центре внимания подходов, ориентированных на энергию. В данном случае энергетическая безопасность означает три стороны вопроса: во-первых, безопасность потребления энергии, во-вторых, безопасность производства энергии и, в-третьих, безопасность транспортировки энергии.

В данной статье рассматривается вопрос энергетической безопасности в свете процессов, происходящих в мире в последние годы. В частности, были подробно проанализированы конфликты на Ближнем Востоке за последнее десятилетие, а также влияние пандемии коронавируса на глобальную энергетическую безопасность в 2020 году, которая затронула развивающиеся страны мира. Для этой цели использовались отчеты и статистические данные ряда международных организаций.

Процессы, происходящие в современном мире, затрагивают мировую энергетическую безопасность. Все процессы, происходящие в политическом, военном и медицинском секторах, оказывают серьезное влияние на спрос на энергоносители и цены на энергоносители на международном уровне. Следовательно, удовлетворение мировых энергетических потребностей зависит и от других факторов, таких как эксплуатация энергетических ресурсов. Эта зависимость говорит о том, что

обеспечение безопасности сектора требует большего внимания, чем в предыдущие десятилетия. В то же время прямая зависимость развития стран мира от энергетики оправдывает важность сотрудничества между странами-экспортерами и государствами-импортерами в вопросе обеспечения энергетической безопасности в ближайшем будущем.

Ключевые слова: *энергетическая безопасность, энергетическая геополитика, производство энергии*

Baş redaktorun müavini s.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 327

I DÜNYA MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA FRANSA-TÜRKİYƏ BMM HÖKUMƏTİNİN YAXINLAŞMASININ İQTİSADİ SƏBƏBLƏRİ

Şəfa ƏBDÜRRƏHİMOVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 18 aprel 2022; çapa qəbul edilmişdir:20 may 2022; online-da çap edilmişdir: 30 iyun 2022
Received:18 th of April, 2021; accepted: 20 th of May , 2022; published online: 30 th of June, 2022

***Açar sözlər**: Türkiyə, Fransa, Birinci Dünya müharibəsi, beynəlxalq vəziyyət, maraqlar, əlaqə*

Giriş

İnsanların, onların yetişdirdikləri liderlərin, dövlətlərin təbiəti elədir ki, onlar heç vaxt mövcud vəziyyətlə, nail olduqları ilə qənaətlənmək istəmirlər. Aqressiv və istilaçı iddialar mütləq müharibələrə gətirib çıxarır. I Dünya müharibəsi çox sayda dövlətlərin maraqlarının toqquşduğu müharibələrdən idi.

Kompyen barışığının imzalanması ilə əhalisi 1 mlrd. nəfərdən çox olan 34 ölkənin və səfərbərliyə alınmış 74 mln. nəfərin iştirak etdiyi Birinci Dünya müharibəsi sona çatdı. Müharibədə təxminən 10 mln. nəfər öldürüldü və 20 mln. nəfər yaralandı. Müharibəyə külli miqdarda vəsait xərcləndi. Birbaşa hərbi xərclər 208 mlrd. dollar təşkil edirdi (1, s. 72).

Müharibədən məğlub çıxan Osmanlı dövləti 1918-ci il oktyabrın 30-da Mudros barışığını imzalamağa məcbur oldu, bununla da dövlətin vəziyyəti xeyli ağırlaşaraq müttəfiqlərdən asılı hala düşdü. Bu müqavilənin şərtləri Osmanlı torpaqlarının qalib dövlətlər tərəfindən işğal olunması üçün başlanğıc oldu.

Müharibə nəticəsində dünyanın siyasi xəritəsində olan ciddi dəyişikliklərdən biri də Osmanlı imperiyasının parçalanması idi.

Birinci dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra dünyanın ərazi cəhətdən bölüşdürülməsi və dünya hökmranlığına nail olmaq uğrunda mübarizə Paris sülh konfransında davam etdi. Bu konfransda Almaniya və onun müttəfiqləri ilə sülh müqavilələri imzalanmalı idi.

1. Fransanın Türkiyə siyasəti

Türkiyədə külli miqdarda kapital qoyuluşuna malik olan Fransa İngiltərənin Yaxın Şərq siyasətinə öz mövqeyinə qarşı ciddi təhlükə kimi baxırdı. İngiltərənin müharibə illərində imzalanan gizli müqavilələrlə Fransaya vəd edilmiş Suriya, boğazlar və İstanbula olan iddiaları Fransanı daha çox narahat edirdi. Buna görə də, Fransa nümayəndələri konfransda İngiltərə planlarına qarşı çıxış edirdilər. Onlar İstanbulun beynəlxalq nəzarət altına verilməsinə Sultanın İstanbulda qalması şərti ilə razı idilər. Bununla bərabər, Fransa Kilikiyanı zəbt etmək və oradan şimala öz nüfuz dairəsini genişləndirmək niyyətində idi. Amma bu ərazidə Fransanın marağı ABŞ-ın marağı ilə toqquşurdu. ABŞ, Kilikiyanı ermənilərə verməklə öz nəzarəti altında Böyük Ermənistan yaradılmasını irəli sürürdü (2, s. 48).

Türkiyənin bölüşdürülməsi nə qədər uzanırdısa, bir o qədər müttəfiqlərarası münasibətlər gərginləşirdi. Uzun sürən müzakirələrdən sonra Türkiyənin parçalanmasına dair ilkin razılaşma əldə edildi və bu razılaşmaya əsasən Fransa Yaxın Şərqə göndərilən komissiyanın hesabatını gözləməklə müvəqqəti olaraq Suriyaya mandat alırdı.

* *dissertant, Azərbaycan Dillər Universiteti*
e-mail: chafouniya85@yahoo.fr

Beləliklə, Paris sülh konfransında Türkiyə məsələsi geniş müzakirələrə səbəb olsa da, heç bir nəticə əldə etmək mümkün olmadı. Türkiyə məsələsi müzakirə olunan zaman mənafelərin toqquşması müttəfiqlərarası münasibətlərə təsirsiz ötüşmür, vəziyyəti daha da gərginləşdirirdi.

Nəhayət, Dördlər ittifaqının üzvlərindən biri olan və müharibədən məğlub çıxan Osmanlı imperiyası ilə 1920-ci il avqustun 10-da Paris yaxınlığındakı Sevrdə müqavilə imzalandı. Sevr müqaviləsi Türkiyəni suverenlikdən məhrum edir, onu müstəmləkəyə çevirirdi. Elə qalib dövlətlərin məqsədi də Osmanlı imperiyasını dağıtmaq və Türkiyə mülklərinə sahib olmaq idi. Tarixə Sevr müqaviləsi adı ilə düşən bu müqaviləyə görə Türkiyəyə aid olan mülklər qalib dövlətlər arasında bölüşdürüldü. Sülh müqaviləsinə görə Türkiyə ərazisinin 4/5 hissəsini itirdi. Boğazlar bütün ölkələr üçün açıq elan olundu. Bu qaydaya nəzarət etmək üçün boğazlar komissiyası yaradıldı. Türk sultanı paytaxt kimi İstanbulu saxladı. Suriya, Livan, Mesopotamiya mandat ölkəsi kimi İngiltərə və Fransaya verildi. Kilikiya qonşu ərazilərlə birlikdə, həmçinin Anadolunun cənubu Fransanın təsir dairəsinə daxil edildi. Sülh müqaviləsi yerinə yetirilmədikdə müttəfiqlər müqavilə şərtlərinə yenidən baxa bilərdilər (3, s. 275). Beləliklə, Osmanlı dövlətinin müharibədə məğlubiyyəti ilə Fransa Anadolu torpaqlarını işğal etmiş oldu.

Sevr müqaviləsi Türkiyənin müstəqilliyini faktiki olaraq ləğv etdi. Özünü xalqın gözündən salmış olan sultan hakimiyyəti heç bir real qüvvəyə malik deyildi. Bundan fərqli olaraq Ankarada Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökuməti yaradıldı. Mustafa Kamal paşanın rəhbərliyi ilə bu hökumət Türkiyənin müstəqilliyinin bərpa edilməsini və işğal rejiminin ləğv olunmasını tələb etməyə başladı. Türk xalqı Sevr müqaviləsini rədd edərək onunla barışmadı və ləğvi uğrunda mübarizəyə başladı.

Beləliklə, Türkiyədə Mustafa Kamal paşanın başçılığı ilə xarici müdaxiləçilərə qarşı güclü milli-azadlıq hərəkatı başlandı.

Sevr müqaviləsi imzalanandan az sonra Fransada mətbuat səhifələrində Sevr müqaviləsinə yenidən baxılması haqqında yazılar dərc edilməyə başladı. Türkiyənin tamamilə parçalanması Fransanın mənafeyi baxımından çox da əlverişli deyildi. San-Remo konfransından dərhal sonra "Temps" qəzeti yazırdı: "Türklərin milli hissiyyatını "bağışlamaq" lazımdır... Yeganə çıxış yolu Türkiyənin müstəqilliyini və həyat qabiliyyətini saxlamaqdır" (2, s. 139-140).

İstanbulun işğalı və Mosul nefti uğrunda ingilis-fransız münasibətlərinin gərginləşdiyi bir vaxtda mətbuatda Tardeni tənqid edən bir məqalədə Fransa üçün İngiltərənin Şərq siyasətindən gələn təhlükə açıqlanırdı: 1) Türklərin Şərqə atılması onları daha təhlükəli edir; 2) Şərqin əvvəllər bir-birinə qarşı duran qüvvələri indi birləşərək müttəfiqlərə qarşı mübarizə aparırlar (2, s. 142).

Göründüyü kimi, Fransada Şərq siyasətinə münasibətdə iki fikir mövcud idi: birinci, tezliklə Türkiyə ilə razılaşmaq və hətta müttəfiq olmaq, ikinci, millətçilərlə gərgin müharibə aparmaq və əvvəlki müstəmləkə siyasətini davam etdirmək. Amma birinci fikir qalib gəldi. Həmin vaxtda, qeyd etdiyimiz kimi, ölkənin müdafiəsinə qalxmış türk milli-azadlıq hərəkatını yatırtmaq planları baş tutmadı.

2. Fransa-Türkiyə iqtisadi münasibətlərinin tarixi

Tarixən Fransa dünyada sələmçi dövlət kimi tanınmışdı. Yeni dövrdə Fransa kredit və istiqrazlar formasında öz kapitalını digər ölkələrə yatırırdı. Məsələn, fransız kapitalı Osmanlı bankında və tütün inhisarında hakim mövqeyə malik idi. Türkiyə müəssisələri fransız kapitalı üçün ən əlverişli investisiya obyekti idi. Fransa Türkiyədə qoyulan investisiyanın 63%-nə malik idi. Hətta XIX əsrin sonlarında Fransa Türkiyəyə 2 milyard 240 milyon frank kapital qoymuşdu (4, s. 125). Fransanın Türkiyədə olan iqtisadi maraqlarına baxmayaraq, I Dünya müharibəsində bu iki dövlət arasındakı əlaqələr pozulmuş və hər iki dövlət fərqli cəbhələrdə döyüşmüşdülər.

Türkiyə ilə Fransa arasındakı iqtisadi münasibətlər işğal edilən və işğal edən dövlətlər arasındakı münasibətlər çərçivəsində inkişaf edirdi. Fransa bölgədəki iqtisadi maraqlarını qo-

rumaq məqsədilə 1920-ci ilin martından etibarən Ankara ilə münasibətlərini tənzimləmək yolunda addımlar atmağa başladı. Bu tarixdən etibarən Fransa öz iqtisadi-siyasi xəttini Türkiyə ərazisində yaymaqdansa, mövcud maraqlarını inkişaf etdirməyi qərara almışdı. Fransız hökuməti Ankara ilə olan münasibətlərində daha diqqətli olacaq və Ankara hökumətinin ticarət, maliyyə və iqtisadi sahələrdə aparacağı bütün danışıqları sadəcə olaraq yaxından izləməklə kifayətlənəcəkdi. Ankara hökuməti isə iqtisadi müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilmək üçün Fransa başda olmaqla qərb dövlətləriylə əməkdaşlıq etmək məcburiyyətində idi. Bunun üçün Fransanın Türkiyədəki mövcud iqtisadi maraqlarından qaynaqlanan məsələlərə Mustafa Kamal Türkiyəsinin idarəçiliyinə uyğun həll yollarının tapılması mütləq idi. İlk mərhələdə həll olunması vacib olan məsələlər arasında ticarət münasibətləri, xüsusilə Fransaya olan borcların ödənilməsində yaranan maliyyə problemləri, fransız sərmayəli şirkətlərin vəziyyəti və gələcəyi kimi məsələlər yer alırdı.

3. Fransanın Türkiyədəki iqtisadi maraqları

İngilis-fransız bankı olan Osmanlı bankı türk iqtisadiyyatı ilə birbaşa əlaqəli idi. Osmanlı bankı Osmanlı imperiyasındakı fransız sərmayəli şirkətlərlə "səhmdar və nəzarətçi" münasibətində idi və 1916-cı ildən etibarən "Groupement des intèrêts français dans l'Empire Ottoman" (Osmanlı İmperiyasında Fransız Maraqları Qrupu) adlı qurumun yaradılması istiqamətində işlərə başlamışdı (5, s. 80). 1918-ci il oktyabrın 11-də Fransanın Osmanlı imperiyasında fəaliyyət göstərən müxtəlif maliyyə və sənaye təşkilatlarının təmsilçiləri Osmanlı bankında toplantı zamanı bu qrupun yaradılması qərarına gəlmişdilər. Qrup maliyyə işləri, dəmiryolları, liman və mayaklar ilə əlaqəli sənaye sahələrində fəaliyyət göstərəcəkdi. Qrupun qurulmasında məqsəd müttəfiq dövlətlərin işğalı altındakı bölgələrdə fransız şirkətlərinin maraqlarının qorunması və fəaliyyətlərinin davam etdirilməsi üçün bu bölgələrə adı çəkilən şirkət təmsilçilərinin rahatlıqla gedib-gəlmələrinin fransız hökuməti tərəfindən təmin edilməsi idi (6, s. 121-122).

Osmanlı imperiyasında Fransız Maraqları Qrupunun Nazirlər Şurasının tövsiyəsi ilə (7, s. 36) təyin olunan sədri M. Buassier 1919-cu il mayın 30-da Xarici İşlər naziri Pişona göndərdiyi məktubda Türkiyədəki fransız, ingilis və alman sərmayələrinin miqdarını müqayisə edərək müharibədən öncə 3.285.273.377 franklık bir hissə ilə birinci yerdə duran fransız sərmayəsinin müharibədən sonra da yerini qoruduğunu və hətta səhmlərinin artmasının Fransanın Türkiyədəki üstünlüyünün bir göstəricisi olduğunu bildirirdi (8, s. 91-94).

4. Türkiyədə fransız sərmayəsinin üstünlük təşkil etdiyi əsas iqtisadi sahələr:

4.1. Dəmiryol nəqliyyatı sahəsi

Müharibədən əvvəl fransız sərmayəsi 59,28% nisbətində bir payla birinci olduğu halda, alman sərmayə yatırımları 26,04%, ingilis sərmayə yatırımları isə 14,68% nisbətində bir payla ondan sonra gəlirdilər. Fransız şirkətlərinin bölmələr üzrə sərmayə yatırımlarını araşdırsaq, ən çox sərmayə yatırımının dəmiryolları nəqliyyat sahəsinə qoyulduğunu, sonra bank, liman və doklar, dağ-mədən kimi sahələrdəki yatırımların gəldiyini, xüsusilə dağ-mədən sektorunda hakim rola malik olduqlarını görə bilərik (8, s. 93-94).

Ümumiyyətlə, Osmanlı ərazisindəki dəmiryollarının inşası avropalı şirkətlərə böyük mənfəət qazandırmışdı. Bundan əlavə xarici şirkətlər dəmiryolu xəttinin iyirmi kilometrlik sahəsi daxilində tapılan mədənləri çıxarma və emal etmə haqqına malik idilər. 1903-cü ildə Konya-Bağdad-Bəsrə dəmiryolu xəttinin inşası ilə əlaqəli olaraq Anadolu Dəmiryolu şirkəti ilə bağlanan müqavilədə məhz yuxarıda göstərilən məsələnin yer alması neft məsələsini gündəmə gətirmişdi (5, s. 82).

Beləliklə, almanlara Bağdad dəmiryolu imtiyazının verilməsiylə Almaniya XX yüzilliyin əvvəllərində neft sahəsinə daxil oldu.

4.2. Neft sənayesi sahəsi

Osmanlı imperiyası ərazisində heç bir neft imtiyazına sahib olmayan İngiltərə istər İraq (Mesopotamiya), istərsə də digər imperatorluq ərazilərində neft yataqları aşkarlamaq ümidiylə Almaniya ilə əməkdaşlıq etməyə başladı. İngilis-alman əməkdaşlığının nəticəsi olaraq 1911-ci ildə Türk Neft Şirkəti Ltd. (Turkish Petroleum Company Ltd.) quruldu (5, s. 83).

Fransızların neft ilə maraqlanmaları isə 1917-ci ildə Fransada baş verən neft böhranı ilə başlamış və fransız dövlət rəsmiləri 1918-ci ilin noyabr ayında Alman (Deutsche) Bankının Türk Neft Şirkətindəki səhmlərinin 25%-ni ələ keçirməyə cəhd etmişdilər. Bu cəhdlərin sonunda 1918-ci ilin dekabrında İngiltərə Baş naziri Lloyd Corc ilə Fransa Baş naziri Klemanso Sayks-Piko müqaviləsinə dəyişiklik etmiş və Mosulun ingilislərə verilməsinin əvəzində Fransanın Mosul neftindən pay almasına, həmçinin Hələb, Şam, Beyrut və İskəndərunun fransız mandatlığı altında idarə edilməsinə qərar vermişdilər. Lakin 24 aprel 1920-ci il tarixli San-Remo Neft müqaviləsi ilə Mosuldakı neft sahəsinin nəzarətinin yalnız İngiltərəyə verilməsi əvəzində Fransa almanlara aid 25% hissəni ələ keçirərək Türk Neft Şirkətindəki alman neft emalı imtiyazlarına sahib oldu (5, s. 83).

İraqın (Mesopotamiyanın) da daxil olduğu Osmanlı əraziləri Fransanın yeni neft siyasətini həyata keçirməsi üçün olduqca əlverişli idi. Lakin bu siyasəti həyata keçirə bilməsi üçün sülh və təhlükəsizlik mütləq idi.

4.3. Toxuculuq sənayesi sahəsi

Fransız toxuculuq sənayesi də müharibədən olduqca təsirlənən sənaye sahələrindən biri idi. Müharibədən sonrakı illərdə bütün dünyada müharibədən qayıdanların geyim problemi meydana çıxmış və bunun nəticəsində 1919-1920-ci illərdə dünyada pambığa ehtiyac daha da artmışdır. Beləliklə, Fransa xüsusilə müharibədən sonra vacib rol oynayan toxuculuq sənayesində xammal kimi istifadə olunan pambığı münasib qiymətlərlə əldə edə biləcəyi yeni mənbələr axtarışına başlamışdı.

XX yüzilliyin ilk rübündə Amerika, Misir, Hindistan dünyanın ən böyük pambıq istehsal edən ölkələri idi. Lakin adları çəkilən ölkələrdə çoxlu xərc tələb etdiyinə görə pambıq əkini məhdudlaşdırılmışdı. Elə istər pambıq istehsalındakı bu azalma, istərsə də bu ölkələrdən heç vaxt asılı olmamaq fikri Fransanı işçi qüvvəsinin ucuz olduğu yerlərdə və xüsusilə müstəmləkələrində pambıq istehsalını canlandırmağa istiqamətləndirirdi (3, s. 195-196).

Dünyada baş verən pambıq böhranı fransız hökumətini tez bir zamanda tədbir görməyə və xüsusilə müstəmləkələrində pambıq istehsalını inkişaf etdirməyə sövq edirdi. Kilikiya fransız iqtisadiyyatı üçün böyük əhəmiyyət daşıyan bir bölgəydi. Lakin 1919-cu ilin son aylarında bölgənin rəsmi şəkildə ingilislərdən geri alınmasıyla başlayan müharibə buranın iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərmişdi. Beləliklə, Kilikiyada baş verən müharibə fransız toxuculuq sənayesini açıq şəkildə təhdid edirdi. Bunun üçün də Fransanın böyük ümidlər bəslədiyi bu məhsuldar ərazilərdə tez bir zamanda sülhün bərqərar olması mütləq idi.

Nəticə

Yuxarıda qeyd olunan səbəblərdən də göründüyü kimi, Türkiyədə sülhün və təhlükəsizliyin təmin olunması Fransanın istər siyasi, istərsə də iqtisadi maraqlarına daxil olan ən önəmli məsələlərdən idi. Bunu rəsmi arxiv sənədlərindən də açıq-aydın görmək mümkündür. Belə ki, Osmanlı bankının Paris Komitəsinin səyləri nəticəsində yaradılan Osmanlı İmperiyasında Fransız Maraqları Qrupu 20 oktyabr 1919-cu ildə Fransa Baş naziri Klemansoya Türkiyənin müəyyən siyasi statusunu qazana bilməməsindən narahat olduqlarını bildirən bir memorandum göndərmişdi (9, s. 67-75). Notada Türkiyədəki anormal və müvəqqəti rejimin davam etməsindən ən çox fransız maraqlarının zərər görəcəyi, türk xarici borclarının 60%-ni təmsil edən Dövlət Borc İdarəsindəki 2,5 milyard frank həcmindəki fransız sərmayəsinə müharibənin kifayət qədər təsir etməsini və sülh müqaviləsi imzalanmadığı təqdirdə bu vəziyyətin davam edəcəyi məsələsi

haqqında hökumətə xəbərdarlıq edilirdi (9, s. 69-70). Fransız şirkətləri öz hökumətlərindən Osmanlı hökumətinin düçar olduğu zərərin ən qısa zamanda ödənilməsini, imtiyaz müqavilələrini uzadaraq onların yenidən nəzərdən keçirilməsini, ehtiyac duyulan fransız personalının Türkiyəyə gələ bilməsi üçün lazımi sülh mühitinin təmin edilməsini, ingilislərin onların işlərinə qarışmalarının və pulun qiymətdən düşməsinin qarşısını almağı tələb edirdilər (9, s. 72-74).

20 oktyabr notası bir çox baxımdan olduqca maraqlı bir sənəddir. Bu sənədlə bir tərəfdən Türkiyədəki fransız maraqlarının nə dərəcədə önəmli olduğu nəzərə çarpır, digər tərəfdən iqtisadi amillərin siyasi qərarlara nə qədər təsir etdiyi açıq-aydın görünürdü. Fransız işgüzar dairələri artıq Fransa hökumətinə açıq şəkildə təzyiqlər edir və mümkün qədər tez sülh imzalanmasını istəyirdilər. Bu da türk-fransız danışıqlarının başlamasına təkan verən əsas səbəblərdən oldu.

ƏDƏBİYYAT

1. Qasımov M., Abdullayev M. Beynəlxalq münasibətlər tarixi (XX əsr. I hissə, 1900-1945-ci illər), dərs vəsaiti, Bakı, 1998, 294 s.
2. Məmmədov K. Birinci Dünya müharibəsindən sonra Antanta-Osmanlı münasibətləri (1918-1923). Bakı, 2008, 335 s.
3. Ahmedov A. Les Relations franco-turques [Microforme], 1918-1923. Lille : A.N.R.T., 1984. Thèse de doctorat. Bibliothèque Nationale de France, 669 p.
4. Hacıyeva A. Beynəlxalq Münasibətlər tarixi (1871-1919-cu illər), dərs vəsaiti. Bakı: Bakı Universitetinin nəşriyyatı, 2001, 558 s.
5. Yavuz B. Kurtuluş savaşı döneminde Türk-Fransız ilişkileri fransız arşiv belgeleri açısından (1919-1922). Ankara: TTK, 1994, 194 s.
6. Archives du Ministère des Affaires Étrangères de France (MAE), Série E Levant Turquie, 1918-1929, Turquie. Direction des Affaires Politiques et Commerciales. Carton 324. Dossier 9. Vol. 383, Osmanlı Bankının Fransa Xarici İşlər naziri Pişona Paris, 15 oktyabr 1918 tarixli məktubu.
7. Archives du Ministère des Affaires Étrangères de France (MAE), Série E Levant Turquie, 1918-1929, Turquie. Direction des Affaires Politiques et Commerciales. Carton 324. Dossier 9. Vol. 384, 14 noyabr 1918 tarixli "Défense des intérêts français en Turquie" (Türkiyədə Fransa maraqlarının müdafiəsi) başlıqlı Nazirlər Şurasının qərarı.
8. Archives du Ministère des Affaires Étrangères de France (MAE), Série E Levant Turquie, 1918-1929, Turquie. Direction des Affaires Politiques et Commerciales. Carton 320. Dossier 4. Vol. 169, M. Buassierdən Fransa Xarici İşlər nazirinə "Importance respective des capitaux français, anglais et allemands engagés en Turquie" (Türkiyəyə qoyulmuş fransız, ingilis və alman kapitallarının mühüm əhəmiyyəti) başlıqlı və 30 may 1919 tarixli memorandum.
9. Archives du Ministère des Affaires Étrangères de France (MAE), Série E Levant Turquie, 1918-1929, Turquie. Direction des Affaires Politiques et Commerciales. Carton 324. Dossier 9. Vol. 386, Baron dö Nöfliz Şarl Lorandan Fransa Baş naziri və Sülh Konfransının sədri Klemansoya 20 oktyabr 1919-cu il tarixli nota.

Summary

Shafa Abdurrahimova

Economic Reasons for the Convergence of the Franco-Turkish Government of the Grand National Assembly after the First World War

This article is about the international situation after the First World War, mainly in France's economic policy toward Turkey. In particular, the attitude of France towards the Ottoman state against the background of the disintegration of the Ottoman Empire and the struggle of Western countries for the conquest of these territories. France and Turkey were in relationship for centuries and these relations are still existing in one and another form under the influence of Armenian lobby. For the most part of the period, France's attitude towards Turkey was ambiguous. In fact, the ruling powers were divided into two main groups. While one group was standing up for the disintegration of the Ottoman state, the other group was supporting recognition of their integrity. In any case,

the state interest of France was a priority. Although France, which had won the war, was on different poles from the defeated Ottomans, the course of events showed that mutual interests between the countries could bring them together.

French companies investing in various industries in Turkey were urging France to restore peace and security in Turkey. France, which considered the dominance of England and other Western countries in these territories as a threat to itself, did its best for its own interests. The article highlights the importance of French interests in Turkey, as well as the impact of economic factors on political decisions. French business circles are openly pressuring the French government to sign a peace agreement as soon as possible. This was one of the main reasons for the start of Turkish-French talks.

The article also lists the main economic sectors dominated by French investment in Turkey, emphasizing the importance of these areas for the French.

Thus, this and other kinds of political reasons led to closer relations between the governments of France and the Turkish Grand National Assembly. The author has referred to several sources in the article, including archival materials, and has made her research in this direction available to readers.

Keywords: *First World War, France, Turkey, international situation, relation, interests*

Резюме

Шафа Абдуррахимова

Экономические причины сближения франко-турецкого правительства Великого Национального Собрания после Первой мировой войны

Эта статья о международной ситуации после Первой мировой войны, в основном об экономической политике Франции в отношении Турции. В частности, отношение Франции к Османскому государству на фоне распада Османской империи и борьбы западных стран за завоевание этих территорий. Франция и Турция были в отношениях веками, и эти отношения существуют до сих пор в той или иной форме под влиянием армянского лобби. Большую часть периода отношение Франции к Турции было неоднозначным. Фактически правящие силы разделились на две основные группы. В то время как одна группа выступала за распад Османского государства, другая группа выступала за признание их целостности. В любом случае государственные интересы Франции были приоритетными. Хотя Франция, выигравшая войну, находилась на разных полюсах от побежденных османов, ход событий показал, что взаимные интересы между странами могут их сблизить.

Французские компании, инвестирующие в различные отрасли промышленности Турции, призывали Францию восстановить мир и безопасность в Турции. Франция, считавшая господство Англии и других западных стран на этих территориях угрозой для себя, делала все возможное в своих интересах. В статье подчеркивается важность французских интересов в Турции, а также влияние экономических факторов на политические решения. Французские деловые круги открыто оказывают давление на французское правительство с целью скорейшего подписания мирного соглашения. Это стало одной из главных причин начала турецко-французских переговоров.

В статье также перечислены основные секторы экономики, в которых доминируют французские инвестиции в Турции, подчеркнута важность этих направлений для французов.

Таким образом, этот и другие политические причины привели к более тесным отношениям между правительствами Франции и Великим Национальным Собранием Турции. В статье автор сослался на несколько источников, в том числе на архивные материалы, и сделал свои исследования в этом направлении доступными для читателей.

Ключевые слова: *Первая мировая война, Франция, Турция, международное положение, отношения, интересы*

Redaksiya heyətinin üzvü s.e.d., prof. Məmmədov Hikmət Baba oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 327

WHAT ARE THE RESULTS OF GAS MARKET LIBERALIZATION, IN THE PERIOD OF 2000-2003, WITH THE CASE STUDIES OF UNITED STATES OF AMERICA AND UNITED KINGDOM?

Aytaj BAGHIRLI*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 11 aprel 2022; çapa qəbul edilmişdir:13 may 2022; online-da çap edilmişdir: 30 iyun 2022
Received:11 th of April, 2021; accepted: 13 th of May , 2022; published online: 30 th of June, 2022

Keywords**:** *gas market, liberalization, gas industry, gas production, United States of America, United Kingdom*

Introduction

This research is about gas market liberalization in the period of 2000-2003 with the case studies of United States of America and United Kingdom. Since the 1980s, there is an active process of liberalization of gas markets in the world. First, this process covered the United States and Canada, and then followed; a competitive market was created in the UK and Argentina. Currently, the gas markets of the EU and Japan are being actively liberalized. The results of the introduction of competition seemed very successful: a significant reduction in gas prices took place, while gas consumption increased significantly, and new services appeared. However, all these results, as shown by the events of 2000-2003, turned out to be positive only in the short term.

The Gas Shortages in the United States and United Kingdom

The first signs of gas shortages in the United States appeared in the early 2000th, but they were considered as consequences of an unfavorable combination of circumstances. By the summer of 2003, the United States was talking about the real gas crisis: its reserves in underground gas storages fell to their lowest level in the last quarter-century. Gas shortages and doubling in gas prices even became the subject of a separate report by the head of the US Federal Reserve Alan Greenspan, in which he emphasized that high gas prices are "a very serious problem that could greatly damage the economy." As CERA Chairman Daniel Yergin stated: “Today, the US [1]and North America as a whole are facing a shortage of natural gas. The prospects for much higher and destructive prices for the economy are looming. The pay for this will be closed factories, lost workplaces, and a reduction in industrial production. High gas prices have already created a crisis for important industries. But they can turn into a much bigger burden ... Industrial consumers suffered the most from high gas prices; demand from this sector fell by 23% in 2002 compared with 1997. Some industries are being transferred to other countries in the United States’ job cuts. The gas crisis has hit the electric power industry. The environmental benefits of gas, combined with technological advances in the gas-electric power industry, have led to the transition to natural gas of most new power plants. One of the main consequences of the rise in gas prices is that now the efficiency of gas power plants is noticeably reduced in favor of coal.” (*Dr. Daniel Yergin, Chairman, Cambridge Energy Research Associates «Preempting*

* *master, Azerbaijan University of Languages*
e-mail: b.aytach@gmail.com

a Natural Gas Crisis». Special Report. Speech Before the Natural Gas Summit Sponsored by the US Secretary of Energy and the National Petroleum Council. Washington, DC, June 26, 2003). By the winter of 2003/2004 average wholesale gas prices increased to $ 6-7 / million cubic feet, moreover, according to the Platts news agency, on some cold days of January 2004, spot prices reached $ 60-75 / million cubic feet (see Figure 1).

The difficult situation with gas prices is emerging not only in the United States. In the UK, the introduction of the Interconnector gas pipeline between the British Bacton and Zeebrugge (Belgium) during 2000 led to a doubling of gas prices (see Figure 2) due to rising continental gas prices linked to oil. In November 2003, as a result of gas shortages, prices rose to an unprecedented level of 30 pence / Eterm, which is almost three times higher than average prices in the 1990s. Concerns are rising in the UK about rising price risks, especially in gas-driven electricity generation. In 2002, for the first time since the start of the use of gas turbines of the combined cycle, electricity producers began to replace gas with cheap imported coal. It should be noted that by the beginning of the liberalization of gas markets, both the USA and Great Britain had an excess of production and gas transmission capacities. Actually, the effect of the initial price reduction is mainly due to the presence of this “gas bubble”. It arose primarily as a result of inefficient state regulation of producer prices, forcing them to freeze production.

Deregulation of Gas Industry

The deregulation of the gas industry intensifies competition among producers and initially leads to lower prices and margins, which in itself does not stimulate investment activity. In addition, as a result of the development of short-term trade in competitive markets, characterized by extreme price volatility (they are influenced by many poorly predictable factors - weather conditions, economic conditions, current gas supply and demand, gas volumes in storage facilities, etc.), they become unpredictable and prices of long-term contracts tied to spot market prices. This, combined with the lack of volume guarantees that existed in long-term take-or-pay contracts, creates significant price and volume risks. As a result, the cost of attracting capital to the industry increases and incentives for long-term investments are destroyed, since gas producers do not have guarantees of return on investments, which are so important for the gas industry. This translates the direction of investments from long-term (such as the construction of LNG terminals, large gas pipelines) to short-term projects (de-preservation of wells and small fields). Competitive markets in the US and the UK have not been able to find a way to accumulate large financial resources for long-term investments and guarantee their return.

As a result, according to IPAA (Independent Petroleum Association of America), by 1999, investments in gas production in the United States fell by 30%, and drilling of new wells decreased by 40%. In the UK, there has also been a significant reduction in exploration and production investments. Reduced investment led to insufficient development of mining and transportation capacities, in addition, the deterioration of existing infrastructure increased. By 2000, the excess capacity created during the period of state regulation and ensuring a reduction in prices during liberalization was exhausted. Capacity utilization reached 95%. At the same time, the transition of these countries to the stage of declining production occurred, which required increasing imports from remote sources and the creation of appropriate infrastructure, and, accordingly, large investments that could not be made within the established institutional structure.

At the same time, low gas prices stimulated a significant increase in demand. There was a gas shortage, and prices exceeded the pre-reform level. But due to the inelastic supply, manufacturers could not respond to this price increase by increasing production. The US Department of Energy has concluded that competitive gas markets will continue to be prone to cyclical fluctuations in supply, and to strong and unpredictable price spikes that are exacerbated in the gas industry by the inevitable time lags between the price and investment cycles, leading to

long-term underinvestment of new capacities and after start of price hikes. As a result, liberalization does not ultimately lead to either stable gas production, development of gas transmission infrastructure, or long-term consumer benefits from lower prices.

Development of Competition in the Gas Sector

The second main objective of liberalization (after lower prices) is usually called the development of competition in the gas sector. However, the experience of the United States, Britain and the EU shows that liberalization leads to a sharp intensification of mergers and acquisitions in the energy sector and, as a result, is accompanied by a rapid increase in the size of companies. In competitive markets, vertical and horizontal integration provide companies with a number of advantages arising from the specifics of the gas business.

First of all, large sizes allow companies to accumulate investments for large gas projects, which are distinguished by huge capital intensity. The integration provides both an increase in own investments and an expansion of opportunities for attracting borrowed capital, as financial institutions are more willing (and at lower interest rates) to lend to large companies that have diversified, stable businesses in various regions. This is confirmed by a wave of mega-mergers companies – BP, ExxonMobil, Total Fina Elf - they all simultaneously managed to diversify their gas investment opportunities and created a significant capital base for large gas projects.

The second incentive for integration is that it contributes to improving the management of risks that have increased as a result of liberalization since the four diversification of the markets and activities of the company increase its overall financial stability.

A third important benefit of integration is cost reduction and increased margins. A good example is a situation in the US gas market in the most competitive segment - in trading, in which marketing companies were forced to increase their size in order to satisfy the diverse needs of customers with minimal costs. In 1995-1996 there was a wave of mergers, which led to a concentration of sales. If in 1994 the ten largest marketing companies in the United States provided for the sale of 42% of daily gas consumption, in 1996 only four companies provided the same sales. In a period of low profits, firms seek to sell more gas, while restraining costs. This is achieved only with the help of economies of scale and concentration. To increase margins, vertical integration between upstream and downstream is most effective, which on the one hand prevents double “marginalization” (that is, the creation of two consecutive premiums), making the company more competitive, and at the same time, by entering the markets with maximum added value a vertically integrated company is higher than the sum of the profits of unconnected companies.

Maximizing Benefit

A special area of maximizing benefit is the integration between the electric power industry and the gas industry. This phenomenon is known as convergence. Most strongly, this process is currently taking place among European electricity companies. A vivid example was the merger of VEBA A.G. and VIAG AG in Germany, as a result of which the newly formed company E. ON became the third-largest electricity company in Europe; at the same time, the created group is active both in the gas production sector and in gas supply. Soon, the new energy concern E. ON complete d an even larger deal - the purchase of the German gas giant Ruhrgas. Belgium is in the process of merging the electricity and gas divisions of Tractebel, Electrabel, and Distrigas. In the UK, RWE acquired in 2002 one of the largest gas traders, Innogy.

Another direction of increasing benefit when reaching end consumers is the development of multidisciplinary public utilities that provide a full range of services, including electricity, gas, water and cable services to consumers. The infamous Enron, which controlled a quarter of the US gas and electricity market and was simultaneously involved in telecommunications and water supply, was a prime example of this approach.

One more result of liberalization should be noted the active process of globalization of energy companies. So, in the EU, after the adoption of the Gas Directive 5, national companies are privatized, merged, and not within individual countries, but across the entire European continent. So, Ruhrgas has taken a leading position in the gas markets in the Baltic states, Sweden and Finland. Large German energy company RWE acquired 97% of Czech Transgas AS.

Integrated companies can reduce costs more, and, making a profit on the entire supply chain, are content with lower margins than non-integrated companies. Thus, in competition, they crowd out non-integrated companies and form an oligopoly. In the oligopoly, prices are set at a higher level, and companies that have managed to “survive” receive additional quasi-monopoly profits. As a result, the free competition of many companies quite quickly leads to the fact that new unregulated transnational integrated companies take the place of the former regulated national monopolies. Emerging oligopolies are unlikely to bring markets closer to the ideals of perfect competition.

Government Intervention

Although the introduction of a competition aimed at, among other things, reducing government interference in the gas industry, it turned out that with deregulation of the gas market, the burden on regulators does not decrease, but increases, with a simultaneous shift of emphasis from direct price regulation to the development of industry rules. Due to the complexity of the problems, the costs of regulation (and very detailed ones) are extremely high, and the need for large regulatory bodies is developing.

Another aspect of government intervention is the adoption of investment decisions. In the United States, after rising gas prices, interest in building a gas pipeline from Alaska worth about $ 19 billion revived, and the question of sources of financing for such large projects began to be discussed. The solution to this problem, apparently, will be found in the framework of state intervention, namely, the provision of state guarantees for loans and significant tax benefits. Thus, the development of gas infrastructure, and in particular the construction of large gas pipelines and LNG terminals, requires certain guarantees to investors in the form of state obligations or benefits, which clearly contradicts the principles of the free market.

Government intervention is also necessary to ensure energy security, since in conditions of free competition gas strives to where prices are most attractive. This is confirmed by the sharp rise in prices in the UK after joining the continental gas market through Interconnector, and the jump in gas prices in Canada (providing about 80% of US gas imports) as a result of the gas crisis in the USA. Until 2000, gas prices in Western Canada were low due to excess gas. However, the commissioning of the Alliance gas pipeline from Canada to the United States reduced the difference between six NYMEX prices (The New York Mercantile Exchange - which trades major spot and future contracts for gas supplies) and Canadian prices. At the same time, the Canadian gas industry’s desire to respond as quickly as possible to increased demand led to a disruption in technology and accelerated depletion of fields. As a result, for the first time in the last 17 years since the beginning of deregulation, administrative measures have been introduced to limit exports.

Thus, as a result of liberalization and a free trade policy, the domestic markets of gas producing countries are faced with a deficit and dampen price increases occurring in natural gas importing countries. The damage to the national economy from this is very significant - in Canada, this led to the closure of a large number of consumers focused on cheap gas. In the UK, problems arose in the electric power industry, which was also created with the expectation of cheap gas fuel. As a result, the UK government is forced to actively seek ways to ensure the country's gas supply after 2005, not trusting market forces to resolve this issue.

In general, it should be noted that the key factor for the development of competition in the gas industry is specific country conditions. First of all, the size of fields and their remoteness

from consumers, the degree of development of gas transportation infrastructure, and, importantly, an excess of both gas production and gas transmission capacities.

Conclusion

Characteristics of gas reserves to a large extent determine the size and number of firms operating in the field of production. In the United States, the vast majority of gas fields are small, with over 8,000 companies operating in the extractive sector. In the UK, production is from a smaller number of relatively small deposits by approximately 40 firms. The distances between the fields and the main areas of consumption, as well as the degree of diversification of gas supplies from different sources, determine the length of the system trunk gas transportation in each country. For example, in the USA, gas production and consumption are carried out mainly within one state; in the UK, deposits are located close to places of consumption.

At the same time, despite the fact that the United States and Great Britain inherited a very mature gas infrastructure from previous monopolies, as their recent experience shows, liberalization alone does not provide market liquidity without an abundance of supply. As noted in a study by the British RIIA (The Royal Institute of International Affairs), "not all countries want to follow the example of North America or Great Britain. This is due to the fact that the levels of development of gas consumption and infrastructure vary greatly. Moving towards more competitive and open market systems in developed countries may not necessarily be a good example for countries that still lack basic infrastructure. It should be remembered that the infrastructure in both North America and the UK was mainly created under the very regulatory regimes that liberalization rejects and which ensure security and return on investment."

Figure 1:

(taken from U.S. Energy Information Administration, Petroleum & Others)

U.S. Total Gasoline Wholesale/Resale Price by Refiners (Dollars per Gallon)

Year	Jan	Feb	Mar	Apr	May	Jun	Jul	Aug	Sep	Oct	Nov	Dec
1983	0.885	0.854	0.829	0.865	0.904	0.915	0.923	0.915	0.902	0.881	0.866	0.838
1984	0.832	0.838	0.847	0.869	0.866	0.845	0.817	0.811	0.828	0.836	0.819	0.780
1985	0.752	0.764	0.811	0.860	0.875	0.877	0.873	0.850	0.832	0.831	0.847	0.830
1986	0.767	0.651	0.524	0.518	0.579	0.544	0.457	0.479	0.486	0.461	0.471	0.474
1987	0.533	0.551	0.563	0.578	0.595	0.608	0.625	0.636	0.606	0.605	0.599	0.553
1988	0.534	0.538	0.539	0.586	0.599	0.593	0.624	0.614	0.580	0.573	0.581	0.549
1989	0.563	0.574	0.612	0.740	0.763	0.738	0.690	0.627	0.657	0.642	0.614	0.616
1990	0.692	0.672	0.663	0.697	0.727	0.723	0.706	0.855	0.949	0.986	0.954	0.802
1991	0.762	0.680	0.673	0.707	0.742	0.705	0.691	0.727	0.691	0.688	0.699	0.629
1992	0.600	0.617	0.627	0.666	0.715	0.742	0.710	0.706	0.710	0.704	0.681	0.638
1993	0.638	0.638	0.652	0.677	0.691	0.662	0.627	0.629	0.615	0.617	0.570	0.503
1994	0.522	0.546	0.549	0.579	0.592	0.626	0.654	0.678	0.610	0.614	0.622	0.580
1995	0.600	0.603	0.600	0.665	0.718	0.682	0.629	0.620	0.623	0.588	0.580	0.599
1996	0.610	0.616	0.679	0.761	0.780	0.730	0.723	0.711	0.716	0.728	0.745	0.731
1997	0.750	0.730	0.714	0.704	0.713	0.684	0.675	0.750	0.723	0.685	0.659	0.617
1998	0.576	0.551	0.523	0.549	0.579	0.557	0.543	0.506	0.509	0.524	0.478	0.426
1999	0.445	0.429	0.521	0.628	0.621	0.615	0.686	0.741	0.759	0.724	0.752	0.760
2000	0.786	0.884	0.989	0.885	0.979	1.093	0.993	0.969	1.048	1.022	1.002	0.879
2001	0.941	0.938	0.910	1.063	1.153	0.985	0.840	0.906	0.941	0.740	0.634	0.583
2002	0.612	0.628	0.784	0.871	0.859	0.856	0.878	0.874	0.889	0.930	0.850	0.859
2003	0.947	1.100	1.129	0.997	0.936	0.956	0.982	1.102	1.025	0.982	0.943	0.939
2004	1.050	1.127	1.199	1.254	1.436	1.336	1.341	1.310	1.328	1.459	1.383	1.194

Year	Jan	Feb	Mar	Apr	May	Jun	Jul	Aug	Sep	Oct	Nov	Dec
2005	1.282	1.342	1.530	1.644	1.541	1.607	1.714	1.955	2.206	1.970	1.601	1.608
2006	1.749	1.660	1.871	2.197	2.263	2.279	2.395	2.260	1.800	1.641	1.667	1.728
2007	1.570	1.717	1.995	2.264	2.495	2.361	2.307	2.152	2.195	2.218	2.458	2.358
2008	2.395	2.436	2.640	2.861	3.172	3.416	3.347	3.078	3.000	2.149	1.393	1.061
2009	1.246	1.333	1.397	1.482	1.763	2.022	1.867	2.026	1.915	1.975	2.039	1.999
2010	2.097	2.033	2.197	2.265	2.152	2.113	2.113	2.095	2.088	2.198	2.243	2.383
2011	2.472	2.584	2.934	3.218	3.174	2.970	3.058	2.949	2.896	2.805	2.701	2.614
2012	2.747	2.936	3.203	3.189	3.016	2.757	2.806	3.087	3.163	2.941	2.713	2.590
2013	2.676	3.020	2.987	2.853	2.951	2.882	2.942	2.890	2.792	2.632	2.544	2.581
2014	2.604	2.699	2.855	2.981	2.951	3.001	2.855	2.759	2.669	2.333	2.111	1.634
2015	1.366	1.637	1.770	1.835	2.080	2.121	2.072	1.838	1.609	1.558	1.426	1.356
2016	1.187	1.046	1.335	1.476	1.613	1.643	1.490	1.508	1.514	1.568	1.427	1.585
2017	1.627	1.625	1.634	1.723	1.668	1.574	1.621	1.711	1.826	1.730	1.806	1.720
2018	1.849	1.823	1.889	2.054	2.205	2.135	2.148	2.118	2.136	2.090	1.732	1.514
2019	1.483	1.624	1.881	2.138	2.110	1.909	1.984	1.820	1.854			

Figure 2: *(taken from I&C Energy Snapshort, Heren Index Monthly Supplement. Sept. 2003)*

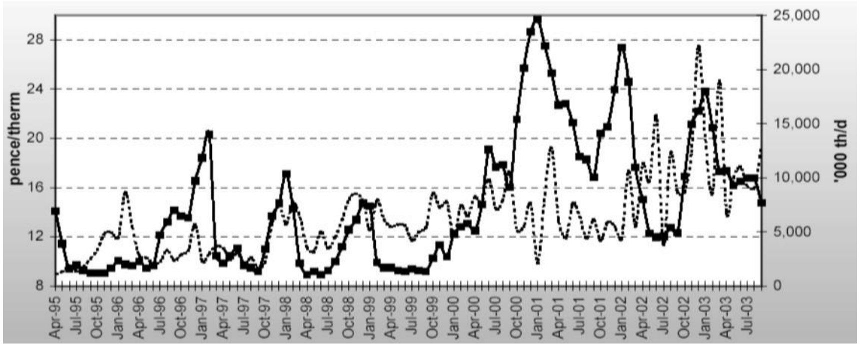

REFERENCES

1. I&C Energy Snapshort, Heren Index Monthly Supplement. Sept. 2003.
2. Kunstler, J.. The Long Emergency: Surviving the Converging Catastrophes of the Twenty-first Century. New York. Grove/Atlantic, 2005.
3. U.S. Energy Information Administration, Petroleum & Others
4. United States. Energy Information Administration. (1999-12). The Annual Energy Outlook 2000 with Projections to 2020. Washington, D.C.
5. Yergin D. Chairman, Cambridge Energy Research Associates «Preempting a Natural Gas Crisis». Special Report. Speech Before the Natural Gas Summit Sponsored by the US Secretary of Energy and the National Petroleum Council. Washington, DC, June 26, 2003.
6. Yergin, D. The Quest, Energy, Security, and the Remarking of the Modern World. New York. The Penguin Press, 2011.

Xülasə

Aytac Bağırlı

2000-2003-cü illərdə ABŞ və Böyük Britaniyada təbii qaz bazarının liberallaşdırılması nədən ibarət olmuşdur?

1980-ci illərdən etibarən dünyada təbii qaz bazarlarının liberallaşdırılması üzrə fəal proseslər müşayidə etmək mümkündür. Təbii qazın pərakəndə satışının liberallaşdırılması əvvəllər şəhərin qaz şirkətləri tərəfindən monopoliyaya alınmış bazarı təkcə enerji şirkətlərinə deyil, həm də digər regionlardakı şirkətlərə də açır. Bu, qiymət rəqabətinin artmasına və qazın qiymətinin azalmasına gətirib çıxarır. Təbii qaz bazarlarının liberallaşdırılması prosesi əvvəlcə ABŞ və Kanadanı, sonra isə Böyük Britaniya və Argentinanı əhatə edir. Nəticədə ölkələr arasında rəqabətli bazar yaranır. ABŞ-da qaz qıtlığının ilk əlamətləri 2000-ci illərin əvvəllərində meydana çıxır. 2003-cü ilin yayında ABŞ-da real təbii qaz böhranını yaşayır: onların yeraltı qaz anbarlarındakı ehtiyatları əsrin son rübündə ən aşağı səviyyəyə enir. Qazın qiyməti ilə bağlı çətin vəziyyət təkcə ABŞ-da görünmürdü. Böyük Britaniyada 2000-ci ildə “British Bacton” və “Zeebrugge” (Belçika) arasında “Interconnector” qaz kəmərinin istismara verilməsi neftlə əlaqəli kontinental qaz qiymətlərinin artması səbəbindən qaz qiymətlərinin iki dəfə artmasına səbəb oldu. Qeyd etmək lazımdır ki, qaz bazarlarının liberallaşdırılması həm ABŞ, həm də Böyük Britaniya hasilat və qaz ötürmə imkanlarını artırmışdı. Rəqabətin tətbiqinin nəticələri çox uğurlu görünürdü: qazın qiymətində xeyli ucuzlaşma baş verdi, qaza tələbat artdı və yeni xidmətlər meydana çıxdı. Lakin bütün bu nəticələr, 2000-2003-cü il hadisələrinin göstərdiyi kimi, yalnız qısa müddətli müsbət nəticə verdi. Britaniya Kral Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunun araşdırmasında qeyd edildiyi kimi, “bütün ölkələr Şimali Amerika və ya Böyük Britaniyadan nümunə götürmək istəmir. Bu, qaz istehlakının və infrastrukturun inkişaf səviyyələrinin çox fərqli olması ilə əlaqədardır. İnkişaf etmiş ölkələrdə daha rəqabətli və açıq bazar sistemlərinə keçid hələ də əsas infrastruktura malik olmayan ölkələr üçün yaxşı nümunə ola bilməz. Yadda saxlamaq lazımdır ki, həm Şimali Amerikada, həm də Böyük Britaniyada infrastruktur əsasən liberallaşmanın rədd etdiyi və təhlükəsizliyi və investisiyanın qaytarılmasını təmin edən tənzimləyici rejimlər altında qurulmuşdur”.

***Açar sözlər**: qaz bazarı, liberallaşdırma, qaz sənayesi, qaz istehsalı, Amerika Birləşmiş Ştatları, Böyük Britaniya*

Резюме

Айтадж Багирли

Каковы результаты либерализации газового рынка в период 2000-2003 гг. на примере США и Великобритании?

В статье отмечается, что с 1980-х годов в мире идет активный процесс либерализации газовых рынков. Либерализация розничной продажи газа открывает рынок, который раньше был монополизирован городскими газовыми компаниями, не только для других энергетических компаний, но и для компаний в других регионах. Это приводит к усилению ценовой конкуренции и подавлению цен на газ. Сначала этот процесс охватил США и Канаду, а затем конкурентный рынок был создан в Великобритании и Аргентине. Первые признаки дефицита газа в США появились в начале 2000 годов, но их рассматривали как следствие неблагоприятного стечения обстоятельств. К лету 2003 года в США заговорили о настоящем газовом кризисе: их запасы в подземных хранилищах газа упали до самого низкого уровня за последнюю четверть века. Сложная ситуация с ценами на газ складывается не только в США. В Великобритании ввод в действие газопровода «Interconnector» между британским Бактоном и Зебрюгге (Бельгия) в 2000 года привел к удвоению цен на газ из-за роста континентальных цен на газ, привязанных к нефти. Следует отметить, что к началу либерализации рынков газа и США, и Великобритания имели избыток производственных и газотранспортных мощностей. Оно возникло, прежде всего, в результате неэффективного государственного регулирования цен производителей, вынудившего их заморозить производство. Результаты введения конкуренции показались очень успешными: произошло значительное снижение цен на газ, при этом значительно увеличилось потребность на газ, появились новые услуги. Однако все эти результаты, как показали события 2000-2003 годов, оказались положительными лишь в краткосрочной перспективе. Несмотря на то, что США и Великобритания унаследовали от прежних монополий очень развитую газовую инфраструктуру, как показывает их опыт, одна только либерализация не обеспечивает ликвидности рынка без избытка предложения. Как отмечается в исследовании британского Королевского института международных отношений, «не все страны хотят следовать примеру Северной Америки или Великобритании. Это связано с тем, что уровни развития газопотребления и инфраструктуры сильно различаются. Переход к более

конкурентоспособным и открытым рыночным системам в развитых странах может не обязательно быть хорошим примером для стран, в которых до сих пор отсутствует базовая инфраструктура. Следует помнить, что инфраструктура как в Северной Америке, так и в Великобритании в основном создавалась в рамках тех самых режимов регулирования, которые отвергает либерализация и которые обеспечивают безопасность и возврат инвестиций».

Ключевые слова*: газовый рынок, либерализация, газовая промышленность, добыча газа, Соединенные Штаты Америки, Великобритания*

Redaksiya heyətinin üzvü s.e.d., prof. Ryabova Yelena Lvov qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 321.8:331.107

РАЗРАБОТКА ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ДЛЯ ЭФФЕКТИВНОЙ РАБОТЫ ОРГАНОВ В САМОУПРАВЛЕНИИ

Сабина ГУСЕЙНОВА*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 24 aprel 2022; çapa qəbul edilmişdir:26 may 2022; online-da çap edilmişdir: 30 iyun 2022

Received:24 th of April, 2021; accepted: 26 th of May , 2022; published online: 30 th of June, 2022

Ключевые слова: *органы самоуправления, муниципалитеты, эффективное функционирование, информационные технологии*

Введение

Целью данной статьи является выявление факторов, влияющих на развитие информационных технологий для эффективного функционирования органов самоуправления. «Электронный муниципалитет» – это совокупность критериев, принципов и технологий, которые позволяют органам местного самоуправления создавать комплексные решения по автоматизации рабочих процессов. Все прикладные системы электронного правительства должны соответствовать четырем ключевым критериям: масштабируемость, интероперабельность, мобильность и удобство для пользователя.

Повышение эффективности местных администраци

Основной задачей, стоящей перед процессом применения ИКТ в сфере муниципального управления, является повышение эффективности местных администраций. Без достижения этого должно быть обеспечено конституционное право граждан на доступ к информации, в том числе обеспечение удобного и эффективного использования этой информации гражданами государством. Кроме того, работа в этом направлении должна проводиться параллельно с комплексом организационных мероприятий по обеспечению координации деятельности в сфере информатизации, выявлению типовых требований к эффективности государственных и муниципальных расходов на информатизацию и применение.

Обеспечение квалифицированными кадрами процесса информатизации также находится в зачаточном состоянии. ¾ часть муниципальных органов власти испытывает нехватку специалистов в области ИКТ. В то же время более половины органов местного самоуправления не имеют профильных ИТ-подразделений. Некоторые муниципалитеты решают проблему информатизации с помощью профессиональных подрядчиков или с помощью разрозненных кадров внутри аппарата.

Использование ИКТ в органах местного самоуправления является одним из приоритетов административной реформы. В настоящее время информатизация охватывает не только органы государственного управления с высокими уровнями управления, но и органы местного самоуправления [6, с. 127] Несмотря на то, что на ИТ для государственного управления выделяются большие суммы денег, по-прежнему существует потребность в повышении эффективности муниципальных органов.

* *магистрант, Академия государственного управления при Президенте Азербайджанской Республики*
e-mail: sabina.huseynovaa111@gmail.com

Применение ИКТ в местном самоуправлении основано на так называемом принципе «трех инструментов». Это нормативно-правовая поддержка, финансирование и подготовка квалифицированных кадров. Опрос показал, что большинство муниципалитетов сталкиваются с трудностями из-за этих трех принципов.

Первым шагом в применении ИКТ является подготовка стратегии или программы информатизации местного самоуправления. К сожалению, в большинстве муниципалитетов такой программы нет. Несколько иная ситуация в сфере нормативно-правового обеспечения представительства муниципальных образований на интернет-ресурсах. В настоящее время разрабатывается законодательство в этом направлении. Причина такого правового пробела в том, что при отсутствии поддержки со стороны центра чиновники вынуждены заниматься многими аспектами законодательства самостоятельно, не имея соответствующего опыта. [7, с. 17]

Важными проблемами, стоящими перед применением ИКТ

Важными проблемами, стоящими перед применением ИКТ в деятельности органов местного самоуправления, являются в основном нехватка финансовых и квалифицированных кадров, пробелы в нормативно-правовой базе.

В целях совершенствования внедрения электронного правительства органы местного самоуправления должны выполнять следующие задачи [8, с. 20]:

- создание в муниципальном образовании соответствующей инфраструктуры для оказания муниципальных услуг в электронной форме;
- формирование и развитие сайтов местного самоуправления для получения информации о деятельности органов местного самоуправления и муниципальных служб;
- обеспечение доступа населения к инженерным сетям через пункты общего доступа и информационные терминалы;
- подготовка информации о муниципальных услугах, организация работы по размещению информации на порталах государственных и муниципальных услуг;
- участие в программе применения единой электронной карты гражданина;
- предоставление заказов на поставку товаров, работ и услуг для муниципальных нужд с использованием электронных торговых площадок;
- организация использования электронного документооборота в деятельности органов местного самоуправления;
- участие в создании единой системы взаимного взаимодействия органов власти на электронном уровне;
- формирование важных информационных ресурсов, таких как реестр, реестр;
- меры по обеспечению информационной безопасности;
- пересмотр схемы функционирования и развития с учетом условий подключения существующих муниципальных информационных систем к оказанию муниципальных услуг в электронной форме;
- в связи с тем, что управление процессом информатизации не входит в полномочия дотационных органов местного самоуправления, возникают следующие проблемы;
- расходы на информатизацию и создание информационных ресурсов не включаются в бюджет муниципальных территорий. Опыт показывает, что при изменении бюджета в первую очередь сокращается финансирование программ информатизации, предусмотренных целевыми муниципальными программами [9, с. 325];
- поскольку большинство муниципалитетов не имеют полномочий, в штатном расписании отсутствуют структурные подразделения. Отделы информатизации должны действовать в составе муниципальных предприятий без статуса муниципальных служащих. Это приводит к тому, что работа в сфере муниципальной информатизации не престижна, что приводит к текучести кадров;

Отдел информатизации органа местного самоуправления не может формировать техническую политику по информатизации в целом в муниципальном образовании и управлять процессом информатизации без необходимого статуса.

Заключение

В настоящее время электронный документооборот в нашей стране становится уникальным инструментом эффективной работы всех государственных органов. Эта система позволяет централизованно управлять работой всех органов управления, включая систему удаленных рабочих мест для руководителей. Это улучшит рабочий процесс в государственных органах, ускорит документооборот за счет согласования документов и сокращения времени подготовки, позволит муниципальным служащим более эффективно использовать свое время и ресурсы.

Если применить соответствующий раздел к муниципальной деятельности, то будут созданы условия для эффективного информационного и оперативного эффективного взаимодействия муниципалитетов с отдельными органами государственного управления, предприятиями, общественными объединениями и организациями. Для этого, в первую очередь, необходимо совершенствование единого межведомственного Положения о системе электронного документооборота органов государственной власти.

ЛИТЕРАТУРА

1. ICT, Urban Governance and Youth, UN "Youth-led Global Development" deleted reports, Nairobi, 2014, 390 p.
2. Smart Cities qeyri-mənfəət təşkilatı, Creating Municipal ICT Architectures, Smart City Reference Guide. Berlin, 2010. 280 p.
3. Azim A. Z., Basiri M., Somekh M. F. Fundamentals of the Organizational Architecture of the Electronic City and Electronic Municipality, Tabriz, 2014, 390 p.
4. Balokko R., Chappini A., Rangone A. Information Systems Management, Kuala Lumpur, 2013, 267 p.
5. Klimushin P.S., Thanks to D.V. Electronic Management Mechanisms in the Information Society. Kharkov, 2017, 450 p.
6. Meyer A., Bannister F., M. Tans. ICT, Governance and Democracy in the Coming Decade", Amsterdam, 2013, 313 p.
7. Nixon Muganda. E-Government Implementation: Reflections on South African Municipalities, South Africa, 2017, 350 p.
8. Relhan G., Ionkova K., R. Hooke. Africa's Urban and Water Economy, World Bank, Washington, 2010, 340 p.
9. Zaygam Mahmud. E-Government Implementation and Practice in Developing Countries, New York, 2013, 220 p.

Xülasə

Səbinə Hüseynova

Özünüidarəetmə orqanlarının səmərəli fəaliyyəti üçün informasiya texnologiyalarının inkişafı

Elektron bələdiyyə idarəetməsi texnologiyanın istifadəsini aktuallaşdırır, inteqrasiya prosesləri də daxil olmaqla birbaşa şəffaf idarəetmə mexanizmlərinə daxil olur. İnteqrasiya olunmuş elektron bələdiyyə sistemində informasiya məkanında təhlükəsizlik mexanizmlərini, elektron əməkdaşlığı, şəffaflığı nümayiş etdirən nəzarət və hesabatlılığı olan açıq hökuməti qeyd etmək olar.

İnformasiya texnologiyalarının tətbiqi və onlardan fəal istifadə edilməsi icra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətinin keyfiyyətinə və səmərəliliyinə, qəbul edilən dövlət idarəetmə qərarlarının düzgünlüyünə və səmərəliliyinə

təsir göstərir. İnformasiyalaşmanın qanunvericilik bazası informasiya cəmiyyətinin inkişafının sabit mütərəqqi templərini qoruyub saxlamaq üçün daim yenidən baxılmasını və təkminləşdirilməsini tələb edir.

Sənəd dövriyyəsi sahəsində informasiya texnologiyaları dövlət və bələdiyyə idarəetmə orqanlarının əsas fəaliyyət sahələrindən bazarda digər xarici proqram vasitələri ilə müqayisədə populyarlaşır, hakimiyyət orqanlarının qarşısında qoyulan tələblərin geniş dairəsini təmin edən zəruri elektron sənəd dövriyyəsi sistemləri ilə inkişaf etdirilməsi və təmin olunması meylləri və perspektivləri vardır.

İdarəetmənin informasiya məkanına inteqrasiyası, ilk növbədə, vətəndaşların elektron xidmətlərə çıxışının təmin edilməsi, istifadəçilərin təhlükəsizlik mexanizmlərinin tətbiqi vasitəsilə onların informasiyasının qorunması və qorunması xidmətlərini birləşdirir. Başqa sözlə, informasiya texnologiyaları informasiyanın toplanması, saxlanması və emalı prosesini optimallaşdırmaq və personalın fəaliyyətini asanlaşdırmaq üçün lazımdır.

Hazırda dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının işinin səmərəliliyinin artırılması, ərazinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin dəyişdirilməsi meyllərinin daha dolğun və vaxtında nəzərə alınması və inkişaf perspektivlərinin müəyyən edilməsi üçün müasir informasiya texnologiyaları əsasında çoxaspektli tematik bazalara əsaslanan inkişaf etmiş informasiya analitik sisteminin yaradılması aktualdır.

İnformasiya analitik sistemləri idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün effektlidir, çünki ərazinin inkişafını səciyyələndirən proseslərin modelləşdirilməsinə, çoxvariant ssenari hesablamalarını yerinə yetirməyə imkan verir.

İnformasiya texnologiyalarının düzgün tətbiqi zamanı informasiyanın böyük həcmlərini saxlamaq və təhlil etmək, qanunauyğunluqları aşkar etmək və bələdiyyə idarəetmə strukturlarının fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq imkanı yaranır. Nəticədə, nəinki qərar qəbul etmək üçün lazım olan müddət azalır, həm də əhalinin idarə edilməsi və həyat keyfiyyəti artır.

İdarəetmə orqanlarının effektiv işləməsi üçün informasiya texnologiyalarının hazırlanmasının əsas çətinlikləri aşağıdakılardır: kifayət qədər maliyyələşdirmə, kadr hazırlığının aşağı səviyyəsi. Həmçinin informasiya resurslarının və vahid kadastr və qeydiyyat sisteminin tətbiqində vahid yanaşmanın olmaması, informasiyanın tam əlçatmazlığı müşahidə olunur. Bundan əlavə, həm dövlət qulluqçuları, həm də əhali tərəfindən informasiya texnologiyalarından istifadə sahəsində praktiki vərdişlərin olmaması müşahidə olunur.

Açar sözlər: *özünüidarəetmə orqanları, bələdiyyə, səmərəli fəaliyyət, informasiya texnologiyaları.*

Summary

Sabina Huseynova

Development of Information Technologies for Effective Work of Bodies in Self-Government

Electronic municipal management actualizes the use of technologies, including integration processes directly into transparent management mechanisms. In the integrated system of the electronic municipality, it is possible to distinguish security mechanisms in the information space, electronic cooperation, open government with control and accountability, demonstrating transparency.

The introduction of information technologies and their active use affects the quality and effectiveness of the activities of executive authorities, the correctness and rationality of public administration decisions. The legislative base of informatization requires constant revision and improvement in order to maintain a stable progressive pace of development of the information society.

Information technologies in the field of document management, as in one among the key areas of activity of state and municipal authorities, they are popular in the market compared to other foreign software tools, have trends and prospects for the development and provision of authorities with the necessary electronic document management systems that meet a wide range of requirements.

Integration of management into the information space, first of all, combines services to provide citizens with access to electronic services, storage and protection of their information through the use of user security mechanisms. In other words, information technologies are needed to optimize the process of collecting, storing and processing information and to facilitate the activities of personnel.

Currently, in order to increase the efficiency of the work of public authorities and local self-government, to more fully and timely take into account existing trends in the socio-economic situation of the territory and determine the prospects for its development, it is important to create a developed information analytical system based on modern information technologies based on multidimensional thematic databases.

Information analytical systems are effective for making managerial decisions, as they allow modeling processes characterizing the development of the territory, performing multivariate scenario calculations, as well as a comprehensive analysis of interrelated subsets of indicative macro indicators.

With the proper implementation of information technologies, it becomes possible to store and analyze large amounts of information, identify patterns and improve the efficiency of municipal government structures. As a result, not only the time required for decision-making is reduced, but also the quality of management and life of the population is improved.

The main difficulties in developing information technologies for the effective work of bodies in self-government are: insufficient funding, low level of staff training. There is also a lack of a unified approach in the use of information resources and a unified system of cadastres and registers, incomplete availability of information. In addition, there is a lack of practical skills in the use of information technology, both on the part of civil servants themselves and the population.

Keywords: *self-government bodies, municipalities, efficient operation, information technology*

Şöbə redaktoru s.e.d., prof. Nəsirli Elman Xudam oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

FİLOLOGİYA

UOT 82

NƏCMƏDDİN KÜBRƏVİDƏN HƏSƏNOĞLUNUN ŞEYXİ ƏHMƏD ZAKİRƏ QƏDƏR: TƏSƏVVÜFİ DÜŞÜNCƏ TARİXİNƏ BİR NƏZƏR

Seyfəddin ALTAYLI*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 18 aprel 2022; çapa qəbul edilmişdir:20 may 2022; online-da çap edilmişdir: 30 iyun 2022

Received:18 th of April, 2021; accepted: 20 th of May , 2022; published online: 30 th of June, 2022

***Açar sözlər**: təsəvvüf, təriqət, Arslan Baba, yəsəvilik, kübrəvilik, Şeyx Əhməd Zakir Gürpani*

Giriş

Müqəddəs kitabımız Qurani-Kərimin "Təriq" surəsinin 1-3-cü ayələrində "Göyə və təriqə and olsun. Təriqin nə olduğunu haradan biləcəksən? O (işığıyla qaranlığı) deşən bir ulduzdur" (21, s. 557; 6, s. 590) deyə buyurulmuşdur. Zöhrə – sübh ulduzunun adı da təriqdir (24, s. 1166). "Təriq" burada yolu nişan verən, bələdçi anlamındadır. Təriq həm də yol anlamında (2, s. 3287; 20, s. 95) olub Tanrıya aparan, ona çatdıran vasitə anlamındadır. Təriqət əslində təsəvvüflə bağlı məlumatların və biliklərin öyrədildiyi yer, qurum olub dinin əsasını dərk edərək, Tanrının rizasını qazanmaq, həm dünyada, həm də axirətdə səadəti əldə etməyi məqsəd götürən bir vasitədir.

Təriqətlər miladi VIII yüzillikdə yaranaraq, hz. Məhəmmədə və Tanrıya mənəvi yöndən çatmaqda insanlara rəhbərlik edən bir mürşidə bağlı olan müridlərin və ya dərvişlərin hərəkətləri, davranışları ilə əlaqəli olaraq müəyyən edilmiş əxlaqi, mənəvi, ictimai qaydaların tamamını əhatə edən, buna görə yaradılmış qurumlardır (8, s. 28).

Kübrəvilik təriqətini yaradan şeyx Nəcməddin Kübranın xəlifələri Şeyx Məcdüddin Bağdadî (ö. 1209), Sədəddin Həməvi / Hammavi (ö. 1252), Raziyüddin Əli Lələ (ö. 1244), Seyfəddin Baxərzi (ö. 1259), Nəcməddin Dayə Razi (ö. 1256), Baba Kamal Cündi (ö. 1273), Eynüzzaman Camaləddin Geyli / Gili (ö. 1253) (7, s. 870; 3, s. 54), *"Təzkirətü'l-övliya"* adlı əsərin yazarı Fəridəddin Əttar Nişaburi də Nəcməddin Kübranın xəlifəsi Şeyx Məcdəddin Bağdadinin mürididir (7, s. 870). Bəzi araşdırıcılar Mövlananın atası Bahaəddin Vələdin də Nəcməddin Kübranın xəlifəsi olduğunu söyləmişlər (7, s. 654). Aparılan araşdırmalarda Nəcməddin Dayə Razi, Bahaəddin Vələd, onun xəlifəsi Bürhanəddin Mühəqqiq Tirmizî və müridlərinin kübrəvilik təriqətinə mənsub olduğu aydın olmuşdur (19, s. 36).

Nəcməddin Kübranın xəlifəsi Raziyəddin Əli Lələnin adı ***Əli b. Səid b. Əbdülcəlil Lələ Qəznəvi***dir. Atası Şeyx Səid Həkim Sənainin əmisioğludur. Cüveyn vilayətində Xosrovi-Şirgirdə dünyaya gəlmişdir. Təsəvvüfə könül verib illər uzunu dolanıb durmuş, Asiya qitəsinin bir çox yerində olmuş və dörd yüz şeyxdən icazət almışdır. Tanınmış bir sufi olan Əli Lələ Hindistanda belə mənqəbəsi dillərdə dolanan və 1400 il yaşadığı iddia edilən, bir rəvayətə görə də hz. İsanın həvvarilərindən ***Əbu Rza Baba Rətən Hindi*** ilə görüşmüş, ondan hz. Məhəmmədin özü üçün bağışladığı darağını da almışdır. Şeyx Əli Lələ xəlifə Mütəsim zamanında (9 avqust 1244) vəfat etmiş və Xorasanda dəfn edilmişdir, Qəznəli Həkim Sənainin əmisi oğludur (15, s. 74).

* *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Bakı Avrasiya Universiteti*
e-mail: altayli_s@yahoo.com

“Nəfahatül-üns”ə görə isə, atası Şeyx Səid Sənainin əmizadəsidir. “Nəfahatül-üns”ə görə, onunla bağlı bu məlumatlar qeyd edilmişdir:

“Şeyx Nəcməddin Kübra hədis yığmaq üçün Həmədana getmiş, Şeyx Lələ ora təqribən 5 km məsafədə yaşayırmış. Əli Lələ o gecə bir yuxu görmüş, onu atasına danışmış və atasının da tövsiyəsi ilə yuxusunda gördüyü şeyxi axtarmağa başlamış, ancaq Nəcməddin Kübranın Xarəzmə getməsinə kimi axtarışı davam etsə də, tapa bilməmişdir. Nəcməddin Kübra Xarəzmə gedib təriqətini yaymağa başlamış, bu əsnada Şeyx Əli Lələ Türküstanda Şeyx Əhməd Yəsəvinin təkkəsində imiş. Bir gün Xarəzmdən biri onun dərgahına gəldiyində Əli Lələ o anda xəlvətdə imiş. Şeyx Əhməd həmin dərvişə – *Xarəzmdə dərviş var*? - deyə sorduqda - *Bəli, biri gəlib indilərdə xalqı irşad edir və bir az da müridi vardır* demiş, Yəsəvi adını sorduqda o – *Nəcməddin Kübradır* deyə cavablamış Şeyx Əli Lələ onun eşidər-eşitməz xəlvətdən sürətlə çıxıb qurşağını bağlamış və yol hazırlığı görməyə başlamışdır. Əhməd Yəsəvi ona hazırlığının səbəbini sorduqda – *Yola çıxacağam demişdir*. Yəsəvi də – *Gözlə qış ötsün gedərsən* dedikdə Əli, - *Gözləyəcək halda deyiləm, səbrim çatmır* deyib yola düşmüş, gedib Nəcməddin Kübranın xidmətinə girərək müridi olmuşdur. Uzun bir müddətdən sonra da Şeyx Məcdəddinin müridi olmuşdur. Şeyx Nəcməddin təriqətini yayarkən otuz beş yaşına çatmaq üzrə imiş. Şeyx Məcdəddin isə Şeyx Əli Lələdən üç dörd yaş böyükmüş. Əli Lələ miladi 1244-cü ildə rəbbiül-əvvəl ayının 3-də (9 avqust) vəfat etmişdir” (7, s. 667-669).

Şeyx Nəcməddin Kübranın bir digər xəlifəsi olan Nəcməddin Dayə Razidir. Kübra onunla birlikdə Əli Lələnin təlimi üçün Məcdəddin Bağdadini vəzifələndirmiş və Dayə bu şəkildə təsəvvüfə addım atmışdır (3, s. 43-48).

“Mirsadül-ibad”, “Təfsiri-Bəhri-həqaiq” kimi əsərləri olan Dayə Razi Çingiz xanın Xarəzmə basqın etməsindən öncə şeyxi Nəcməddin Kübranın təlimatına uyaraq Anadoluya getmiş, şeyx Sədrəddin Konəvi və Mövlana Cəlaləddin Rumi ilə görüş keçirmiş, 1256-cı ildə Bağdadda vəfat etmişdir (7, s. 666-667).

*“Nəfhatül-üns”*ə görə, Şeyx Bahaəddin Vələd Şeyx Nəcməddin Kübranın xəlifələrindəndir, hz. Əbubəkrin nəslindəndir. Anadolu Səlcuqlu dövləti sultanı Ələddin Keyqubad onları Konyaya dəvət edincə oraya gedib məskunlaşmışlar. Bahaəddin Vələd burada vəfat etmişdir (7, s. 691-692).

Nəqşibəndi təriqəti Türküstanda xacəqan adıyla Əhməd Yəsəvi ilə birlikdə Yusif Həmədaninin öncə müridi, sonra da xəlifəsi olan Əbdülxaliq Qucdüvani tərəfindən qurulmuş daha sonrakı dönəmlərdə Buxaraya yaxın Qəsri-Arifa kəndində dünyaya gəlib burada da vəfat edən şeyx Məhəmməd Bahaəddin Nəqşibəndin (1318-1389) adını almış, Morakkodan İndoneziya, Çin, Şərqi Afrika, Anadolu, Qafqaza və Volqa boyuna kimi olan sahələrdə yayılmışdır.

Nəqşibəndilik XV-XVI yüzilliklər arasında Orta Volqa və Ural bölgəsinə sirayət edərək Yəsəvi və Qədiri təriqətini, XVII-XVIII yüzillərdə Xəzər və ətrafı, Dağıstan bölgəsi, XIX yüzildə Çeçenistan, Orta və Qərbi Qafqaza yayılaraq, yəsəvilik və ondan nəşət edən kübrəvilik təriqətlərini öz bətninə alaraq əritmişdir (5, s. 80).

Əbdülxaliq Qucdüvaninin atası imam Malikin nəslindən Əbdülcəmildir. Malatya sultanı düşmənləri tərəfindən şəhərdən çıxarılmış, ancaq Əbdülcəmil sultanın təkrar şəhərə qayıtmasına nail olmuş və sultan da 113 yaşında olmasına baxmayaraq, qızını ona vermiş ondan Əbdülxaliq olmuşdur. Atası bilinməyən bir səbəblə Malatyanı tərk edib Qucduvan kəndinə getmişdir. Əbdülxaliq burada dünyaya gəlmiş, öncə şəhərin tanınmış şeyxlərindən dərs almış sonra da Yusif Həmədaninin öncə müridi sonra da xəlifəsi olmuşdur (1, s. 169-170). O bir gün şeyxi Yusif Həmədaniyə xəlifələrinin kimlər olacağını sormuş, o da: “*Mənim xəlifəm xacə Abdullah Bərki (ö.1160) olacaq, ondan sonra xacə Həsən Əndaki (ö.1157), ondan sonra Əhməd Yəsəvi olacaqdır. Xilafət növbəsi Əhmədə gəldikdə o, Türküstana gedəcək sən burada xəlifə olacaqsan*” deyə cavab vermişdir (16, s. 131).

Əmir Teymurun nəsli nəqşibəndi şeyxlərinə xüsusi diqqət göstərmiş, XVI yüzillikdə Şeybanilər dönəmində hökmdar xanədanının tamamı bu təriqətin müridləri olmuş və beləliklə, nəqşibəndilik Mavəraünnəhr bölgəsində böyük önəm və nüfuz qazanmışdır (16, s. 190).

Nəqşibəndi təriqəti həm xalqa, həm də elitaya xitab edərək, hərəkətlərini gündəlik həyatın gedişatına görə uydurmuş, qeyri-müsəlmanlara qarşı mötədil davranmış, işğalçı xristian imperialistlərə qarşı cihad metodunu özü təyin edərək, təsəvvüf düşüncəsini qurumlaşdırıb siyasi, ictimai və mədəni həyatın tamamlayıcısı olmuş, beləliklə, digər təriqətləri öz çətri altına alaraq əritmişdir.

Nəqşibəndi təriqəti, Anadoluda olduğu kimi, Azərbaycanda da yayılıp inkişaf etmişdir. Azərbaycanda bu təriqəti ilk yayan şəxs İsmayıl Şirvani əfəndi (5, s. 95) öncə Şamaxıda mədrəsə təlimi aldıqdan sonra təhsilini Ərzincan və Tokatda mədrəsədə davam etdirmiş, daha sonra Şamaxıya qayıdaraq, bir müddət mollalıq etmişdir. Mövlana Xalidin dərgahına girərək onun müridi olan İsmayıl əfəndi Kürdəmirdə nəqşibəndilik təriqətini yaymış, sonra da Anadoluya gedərək irşad fəaliyyətini burada yeritmiş, 1848-ci ildə Amasiyada vəfat etmişdir (18, s. 4).

Nəqşibəndi təriqəti Azərbaycan vasitəsilə Qafqaz bölgəsində də geniş kütlələr tərəfindən mənimsənmişdir. Mütəsəvvif İsmayıl Şirvani əfəndi bir çox mürid yetişdirmiş və Qafqaz bölgəsində nəqşibəndi təriqətinin yayılmasında önəmli işlər görmüşdür. Xas Məhəmməd Şirvani Dağıstanın Yaraq kəndində irşad vəzifəsini yeridərkən müridi Molla Məhəmməd Yaraqlını Kürdəmirə İsmayıl Şirvani əfəndiyə yollamış, o da Molla Məhəmmədi yetişdirərək Dağıstana qaytarmış, Molla Məhəmməd də Camaləddin Qumukini yetişdirərək ona icazətnamə vermişdir. Camaləddin Qumuki də Qazı Məhəmməd və Şeyx Şamili təriqətə cəlb edərək yetişdirmiş, Şamil də Xamzat bəyin ölümündən sonra imam seçilmiş və iyirmi beş il Ruslara qarşı yeridilən azadlıq hərəkatının başına keçmişdir (18, s. 6).

Seyid Mir Həmzə Nigari də bu təriqətə mənsub bir mütəsəvvifdir. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində doğulub boya-başa çatmış, ölkənin bütün bölgələrində tanınan və hörmət göstərilən bir nəqşibəndi şeyxi olmuşdur. Qafqazda rus işğalçılığına qarşı yeridilən Müridizm hərəkatını dəstəkləmiş və çar idarəsi tərəfindən təqibata uğrayınca 1851-1852-ci illərdə Ərzuruma gedərək bir müddət burada qalmış sonra İstanbula getmiş və burada böyük bir mühit yaratmış, 1858-1859-cu ildə təkrar Ərzuruma qayıdaraq təriqətlə bağlı çalışmalarını yeritmişdir. 1866-67-cı ildə Amasiyanın Mərzifon qəsəbəsinə gedərək, burada məskunlaşmış, hər gün artan müridləri idarəçiləri nigaran etdiyindən öncə Samsuna, sonra da Harputa sürgün edilmiş, 1885-ci ildə vəfat etdikdən sonra nəşi yaxınları tərəfindən aparılaraq, vəsiyyətinə görə Amasiyada dəfn edilmişdir (18, s. 6-7). Yazdığı şeirlər bu gün də, xüsusilə Gürcüstan hakimiyyətindəki Borçalı bölgəsində yaşayan Azərbaycan türkləri arasında "*meyxana*" deyilən zikir törənlərində oxunmaqdadır.

Şeyx Camalüddin Əhməd Zakir Gurpani/Cürfani İsfərayini

Şeyx Camaləddin Əhməd Zakir İsfərayini Şeyx Nəcməddin Kübranın xəlifələrindən Şeyx Raziyəddin Əli Lələnin dostlarındandır və kübrəviyyə təriqətinə mənsubdur (7, s.669). Şeyx Əhməd Zakir İsfərayində doğulmuşdur, ancaq dünyaya gəldiyi il qəti olmamaqla birlikdə böyük ehtimalla hicrətin 580-590-cı illəri arasında dünyaya gəldiyi fikirləşilməkdədir. İsfərayin (Farslar bu bölgəyə Əsfərayin deyirlər-S.A) qədim çağlardan bəri bir çox ariflərin, mütəsəvviflərin doğma yurdu olmuş və xalqının tamamı türkdür. Şeyx İzzəddin Həsənoğlu bölgənin ən tanınmış mütəsəvvüf şairi olub adı Misir, Hələb, Anadolu və Azərbaycanın tamamında yayılmışdır. Şeyx Camaləddin Əhməd Zakir onun şeyxidir. Araşdırmalarda Şeyx Zakirin çap olunmamış bir əlyazmada 39 türkcə qəzəlinin olduğu, onlardan yalnızca dördünün üzə çıxdığı, lakin bunların da çap olunmadığı irəli sürülmüşdür. Şeyx Əhməd Zakir Şeyx Raziyəddin Əli Lələnin çox sevdiyi şeyxlərindən biri və daim tərki-dünyalığı mənimsəyib sufi həyatı yaşayaraq, ömrünü ibadət və zikrlə keçirdiyindən ona "Zakir" deyilmişdir. 1268-ci il tarixində (rəbbiül-axir 667)

cümə ertəsi (altıncı gün) günü vəfat etmiş, İsfərayinin cənub qərbindəki Gurpan/Cürfan kəndində dəfn edilmişdir (12, s. 304; 4, s. 314).

İndiyə kimi Şeyx Əhməd Zakirlə bağlı kifayət qədər məlumat tapılmamışdır. Qulamrza Fəsəngərinin 2000-ci ildə çap olunan *"İsfərayinin tanınmış şəxsiyyətləri"* adlı əsərini 12 il müxtəlif kitabxanalardakı əlyazmalardakı məlumatlar əsasında yazmışdır. Təsəvvüf əhli arasında *Qübbeyi-İslam* kimi qələmə verilən İsfərayinin bir çox alim və tanınmış şəxsiyyəti ilə bağlı yeni məlumatlar həmin əsərdə təqdim olunmuşdur. Azərbaycanın XIII yüzillikdə yetişdirdiyi görkəmli şairi İzzəddin Həsənoğlunun şeyxi Əhməd Zakir Gurpani ilə əlaqəli olaraq əldə edilən yeni məlumatlar həmin kitabın 122-129-cu səhifələri arasında qeyd edilmişdir.[2]

Bədrüdduca (Şeyx Əhməd Zakirin təxəllüsüdür) (9, s. IX) Şeyx Camaləddin Əhməd Zakir Gurpani hicri VII yüzilliyin ariflərindən və kübrəviyə təriqətinin önəmli simalarından biri olmuş, ona *"Zakirlərin sultanı"* deyilmişdir. İsfərayinin Gurpan kəndindən olub, dini elm sahəsində ad qazanmış, Məhəmməd Haşim Dərvişə görə, Şeyx Əhməd Zakir Gurpani, Şeyx Raziyəddin Əli Lələ (h. 642) və Şeyx Nurəddin Əbdürrəhman Kəsrəgi İsfərayininin (h. 722-763) yetişdirdiyi şəxsiyyətlərdir. Şeyx Əhməd Zakir Gurpani təsəvvüf yoluna Şeyx Əli Lələ vasitəsilə düşmüş, sonra Şeyx Nəcməddin Kübranın və şeyx Məcdəddin Bağdadinin (ö. 1219?) irşad dairəsinə girmişdir (9, s. IX; 12, s. 300).

Şeyx Əhməd Zakirin təsəvvüfdə bu dərəcəyə çatmasıyla əlaqəli olaraq, kifayət qədər məlumat yoxdur, ancaq onun müridi olub, VII-VIII-ci yüzilliyin tanınmış ariflərindən və Bağdadda Nuriyə-İsfəraniyyə silsiləsinin qurucusu olan Nurəddin Əbdürrəhman Kəsrəgi İsfərayini "*Kaşifül-əsrar*" adlı əsərində bu məlumatları qeyd etmişdir:

"İlk dəfə zühdə üz tutan bu fəqir, müqərrib məqamların şərabından, müridlərin məşaribinin zövqündən və müştaqların coşqusundan xəbərsizdi. O zamanlar - Tanrı rəhmət eləsin - Şeyx Əhməd Zakir Gurpaninin (ki, bu fəqir də onun xüsusi müridi idi) xidmətində bir qrup dərviş vardı ki, şeyx onlarla xəlvətə çəkilirdi; amma Şeyx (Əhməd Gurpani) pəpəmə və ümmü olduğu üçün başlarda bu fəqir ona bağlana bilmirdi. Çünki bu qərib onun zahiri görkəminə baxır və bətnində olan ulu sevgini fiziki varlığında axtarırdı. Amma Allah bu fəqirə kəramət bəxş etdiyi üçün Puri-Həsən / Həsənoğlu XIII yüzildə yaşamış arif və şair İzzəddin Həsənoğlu İsfərayini] adıyla tanınan əziz dərvişlərdən biriylə tanış etdi. Sonra – xoşbəxtliyi daim olsun – o əziz insan şeyx və təriqəti haqqında bir az mənə məlumat verdi; onun zikir və xəlvətiylə əlaqəli bəzi şeyləri söylədi. Beləliklə, bu qəribin şeyxə ürəkdən bağlanmasına vasitəçi oldu. Bu hadisə İsfərayinin Kəsrəg kəndində gerçəkləşdi. Kəndin qüzeyində, Şeyx Əbu Bəkr Kəttaniyə məxsus bir xəlvətxana vardı; bu fəqir o əziz insanla burada görüşürdü (14, s. 19-21).

Hafız Hüseyn İbni-Kərbəlayi "*Rövzətül-cinan*" adlı əsərində Şeyx Əhməd Gurpaninin xüsusiyyətləriylə əlaqəli olaraq bunları yazmışdır:

"Şeyx Əhməd Zakir Gurpaninin tərki-dünya bir həyat sürməsi və sakit təsəvvüf anlayışı onun ən böyük xüsusiyyəti idi. Gurpaninin "nəfyi-sübut"(sübut etmə) şərtilə "qəviyi-xəfi" (güclü və gizli) zikri eləsinə yayğınlaşmışdı ki, Əli Həmədaninin (h. 713-786) məktəbində onu "dörd ritmli zikrin"[3] *yaradıcısı kimi bilirdilər. Bu mövzuyla əlaqəli olaraq belə bir rəvayət vardır: "Deyilənə görə, Şeyx İsfərayinin Curfan (Gurpan) kəndində olan bir ağacın altında hz. Məhəmmədi görmüş (yuxuda?!), peyğəmbər ona dörd ritmli zikri yaratmasını təlqin etmiş, o da bunu həyata keçirmişdir. Ondan əvvəl dərvişlər xüsusilə kübrəviyə silsiləsinə bağlı olanlar həmail zikrini həyata keçirirmiş*" (12, s. 300).

Cami "*Nəfəhatü'l-üns*" adlı əsərində bunları qeyd etmişdir:

"Şeyx öz mürşidi Şeyx Raziyəddin Əli Lələnin vəfatından sonra ömrünün axırına kimi yəni 27 il xalqı irşad etməklə məşğul olmuşdur. Allaha niyaz etməkdə və masivaya istiğnada[4]

---

[2] Bu məlumatları əldə etməyə yardım etdikləri üçün Urmiya Universitetinin müəllimi cənab Mir Əli Rzai və araşdırıcı-yazar Mehdi Həsəni bəylərə səmimi qəlbdən təşəkkür edirəm.

[3] la ilahə illa Allah

[4] Allahdan özgəsinə möhtac olmamaq

tayı-bərabəri yox idi. Bir gün tanınmış arif və şeyx Kübranın kamil müridi olan şeyx Sədəddin Hammuyə/Hammavi Cürfana gəlmiş və birini Şeyx Əhməd Zakiri çağırmaq üçün yollayaraq demişdir: Mənə batindən bir işarət gəldi, Şeyx Raziyəddin Əli Lələnin sənə icazətnamə yazdığı kimi, gəl, mən də yazım demişdir" (7, s. 439). Şeyx xəlvətə çəkildiyi üçün belə cavab vermişdir: "*Mən Ulu Tanrıya icazətnamə ilə ibadət etmərəm*" (7, s. 439).

Şeyx Əlaüddövlə Simnani Şeyx Əhməd Zakirin bu sözünə olduqca böyük dəyər vermişdir (13, s. 239). Şeyx Zakir kitab yazmamış, fikirlərini dəftərə qeyd etməmişdir, ancaq onun ülvi kəlamları dillərdə əzbər olmuşdur. Deyilənlərə görə, Şeyx Zakir öz daxili dünyasına eləsinə qərq olarmış ki, bir həftə heç nə yeməzmiş. Birinin ona yemək aparmaq məqsədilə yanına getməsini və onun addımlarının səsini eşidib narahat edilməsini istəməzmiş. Qulam Sərvər Lahuri *"Xəzinətül-əsfiya"* adlı əsərində bunları qeyd etmişdir: "*Şeyx Əhməd Zakir müridlərindən birinin öz daxili dünyasına çəkildiyini gördüyü zaman nalını çıxarıb boynunun kökünə vurmuş. Müridi ona: "Mən öz dünyama qərq olmuşam, şeyxim niyə məni narahat edirsən?* dedikdə *Şeyx: "Öz dünyasına qərq olan şəxs eləsinə özündən keçməlidir ki, bir həftə heç nə yeməsin, birinin ayaq səsini eşitdikdə də ona yeyəcək nəsə gətirməsini yadına salmasın.*" (10, s. 122; 17, s. 276; 13, s. 238).

Şeyx Əhməd Zakirin anadan olduğu yerin adı bəzi təzkirələrdə Cüzgani, Cüzcani və Cürfani şəklində qeyd edilmişdir. Bu da əlyazma katiblərinin bu coğrafi bölgəni yaxşı tanınmamasından bəhrələnmişdir. Təsəvvüf haqda araşdırma aparan yazarlar Cürfani toponimini Məşhədin Cüzgan bölgəsi kimi fikirləşərək, Cüzgan şəklində yazıb yanıla bilərlər. Halbuki Hafız Hüseyin Kərbəlayi Təbrizli "*Rövzətül-cinan*" adlı əsərində buranın adını açıqca Cürfani deyə qeyd etmişdir (10, s. 123; 12, s. 300). Curfani toponiminin ərəb dilindəki tələffüz biçimi Gurpani şəklindədir və Gurpan da İsfərayinin güney qəsəbələrindən birinin adıdır. Şeyx Əhməd Zakirin Gurpandaki xangahı və orda olan bir kahadakı ibadətxanası tanınmış bir məkandır. İstəxri də bu yerin adını səhvən Cuzganı biçimində qeyd etmiş və oranı Məşhədin bir kəndi kimi qələmə vermişdir (10, s. 123; 13, s. 238).

"*Əqtabi-uveysi*" təzkirəsində Şeyx Əhməd Zakirin ürfani və mənəvi məqamı ilə rütbəsi daha detallı qeyd edilmişdir. Bu şeirlərdə onun anadan olduğu yer səhvən Cürfani və Hürpani "Cuzcani" biçimində yazılmışdır:

Tanrı Cüzcaniyə yaxşı xəbər verdi
Ki, ey gizli sirləri bilən,
Sən Əhməd kimi bizim yolumuzun dəlilisən,
Vəlilər əhlinin bələdçisisən.
Bir kimsənin can gəmisinin burulğana düşdüyünü gördükdə
Xilası üçün Nuh kimi yüyür.
Biz sənin üçün qulaq, əl və dilik,
Sənin üçün can qədəhində coşmarıq.
Sən başdan-ayağa boş bir meysən,
Sənin üçün gah içki gah qədəhik.
Sən xoşbəxt qafilə başçısı olasan,
Qafilələrin zəngi olasan.
Haqqı axtaranlar üçün işarətsiz işarəsən,
Bu qafilənin yanan çırağısan.[5] (10, s. 126; 4, s. 307)

---

[1] بشارت داد حق بر جوزجاني گورپاني
تو چون احمد, دليل راه مايي چو
بيني كشتي جاني به گرداب تو را دست و
زبان و گوش ماييم تو چون نايي تهي
از پاي تا سر تو باشي كاروان
سالار مقبل

كه اي واقف به اسرار نهاني
دل اهل و ال را رهنمايي
پي آزاديش چون نوح بشتاب
تو را در ساغر جان, جوش ماييم
تو را گه باده‌ايم و گاه ساغر
دراي حضرت حق در قوافل

Əlaüddövlə Simnanî "*Xumhaneyi-vəhdət*" adlı əsərində kübrəviyə-zəhəbiyyə təriqətinin qütblərini şeir tərzində yad etmiş və Şeyx Əhməd Zakirin də adını anmışdır:

Onun ardınca (Əli Lələ) Şeyx Əhməd bələdçi,
Mürtəza Kuyinin aşiqlərinin mürşidi.
Onun Coganı (Cürfan) laməkandı,
O bəxtiyar vəlinin məkanı oldu.[61] (25, s. 24-25)

Yenə "*Əqtabi-uveysi*" adlı təzkirədə açıqca Əli Lələdən sonra yerinə Əhməd Gurpaninin keçdiyini qeyd etmişdir. Əli Lələ vəfat etdiyi zaman Cuzcaniyə (Cürfani) qaibdən Tanrı tərəfindən işarət gəlmişdir. Şeyx Camaləddin Əhməd Gurpani dünyadan köçdükdən sonra Şeyx Nurəddin Əbdürrəhman Kəsrəgi (Kəsirki) İslam Dünyasının böyük arifi (h. 639-717) Gürpaninin canişini olaraq xəlifə seçilmiş və kübrəviyyə təriqəti Bağdadda Nuriyə İsfərayiniyyə silsiləsi müridləri tərəfindən davam etdirilmişdir (10, s. 128):

İsfərayindən olan Şeyx Nurəddin
Əhməddən sonra ələmi ucaltdı.
Əbdürrəhman adı namı və
Təriqətdə mövla Heydərin quludur. (13, s. 563)

Şeyx Əhməd Zakir Gurpani kamil Şeyx Raziyəddin Əli Lələnin müridi, Lələ də şəhid Şeyx Məcdəddin Bağdadinin xələfi, o da alimlərin imamı, mühəddislərin sultanı və araşdırıcıların qütbü, itmiş işıqların məkanı, qüdsi sirlərin mədəni, mənbəyin və dinin ulduzu, Kübra adıyla tanınan və Bidlisli Şeyx Əmmarın xələfi və o da Əbu Nəcib Əbdülqadir Sührəverdinin xələfi, o da Əhməd Qəzalinin xələfi, o da Əbubəkrü Nəssacın xələfi, o da Əbülqasım əl-Qurkaninin xələfi, o da Əba Osmanül-Məğribinin xələfi, o da Əbüləli Katibin xələfi, o da Əbüləli Rudbarinin xələfi, Əbülqasım əl-Cüneydin xələfi, o da Sürəyya əl-Saqatinin xələfi, o da əl-Kərhinin tanınmış xələfi, o da İmam Əli Rzanın xələfi, o da İmam Musa Kazımın xələfi, o da İmam Cəfər Sadiqin xələfi, o da İmam Məhəmməd Baqirin xələfi, o da İmam Əli Zeynəlabdinin xələfi, o da şəhid olan imam hz. Hüseynin xələfi, o da - Allah məkanını cənnət eləsin - Əbu Talibin oğlu vəlilərin vəlisi, elm şəhərinin qapısı, sirlər xəzinəsi, Allahın aslanı olan imam Əlinin xələfi, o da peyğəmbərlərin şahı, dindarların rəhbəri, kəhanət bargahının sultanı, fələklərin günəşi, kainatın ulu şəxsiyyəti, yaradılmışların ən ülvisi, Allahın rəsulu hz. Məhəmməd və bütün peyğəmbərlərin tamamına ən gözəl dualar. Ulu Tanrıya həmd və sənalar olsun (10, s. 128; 11, s. 371; 13, s. 140-141).

Qaynaqlarda Şeyx Əhməd Zakir Gürpanînin təxəllüslərilə əlaqəli olaraq *"**bədrüd-düca**"* (14 gecəlik ay) qeydi vardır.

Ondan (Əli Lələdən) sonra şeyx Əhməd müctəhid (imam) olduğundan ləqəbi "***Bədrüd-düca***"dır (10, s. 128; 9, s. 9341).

---

[5] از به حقجویان نشان بی نشانی
پي او)علي الال(شيخ احمد رهنماست
جوقانش)جورفانش(بود جای مکان
[1] بشارت داد حق بر جوزجاني گورپاني
تو چون احمد, دليل راه مايي چو
بيني كشتي جاني به گرداب تو را دست و
زبان و گوش مايي تو چون ناي تهي
از پاي تا سر تو باشي كاروان
ساالر مقبل
به حقجویان نشان بی نشانی
[6] از پي او)علي الال(شيخ احمد رهنماست
جوقانش)جورفانش(بود جای مکان

سراج روشن اين كارواني
هادي عشاق كوي مرتضاست
شد مكان آن ولي كامران
كه اي واقف به اسرار نهاني
دل اهل و ال را رهنمايي
پي آزادياش چون نوح بشتاب
تو را در ساغر جان, جوش مايي
تو را گه بادهايم و گاه ساغر
دراي حضرت حق در قوافل
سراج روشن اين كارواني
هادي عشاق كوي مرتضاست
شد مكان آن ولي
كامران

Şeyx Əhməd Gurpani Dadi Şirazinin şeirləri üstündə çoxlu araşdırmalar aparmışdır. Onun bir tərcibəndi:

*Mən sərxoş, **qələndər** və laqeydəm*
Bu yönümlə mən əbədiyəm.
Bir yar istərəm, bir də tənha yer
Dünyanın məşğələsilə əlləşməm.
Bir könüllü yarın kuyinin xumxanəsi
Qoymaram o mühitə.
Xum başının kərpicini yastıq edək
Torpaq onda fidan kimi bütdür.
Bütlərin eşqindən qurtulmaq üçün
Onlara qovuşmaq gərək
Ondan xəyali vəsvəsə qalar.
Qalxıb yarın əlindən tutalım.
Yarsız nə cür sakitlik tapım. (10, s. 129; 23, s. 456)

Şeyx Əhməd Zakir Gurpaninin ölümüylə əlaqəli olaraq mənbələrdə müxtəlif məlumatlar vardır. Bəziləri onun ölüm tarixini h.q. 669, bəziləri də h.q. 667-ci ilin rəbbiül-axir ayının son günü olan bazar ertəsi gününü qeyd etmişdir, ancaq yayğın düşüncə h.q. 669-cu ildə vəfat etdiyidir. Qulam Sərvər Lahuri, şeyx Əhməd Zakirin ölüm tarixini şeirlə dilə gətirmiş və ölüm tarixini belə qeyd etmişdir:

Öz dövründə dinin gözəlliyi olan Əhməd
Onun zati gözəlliyi ayıdır.
O dünya gözəlinin ölüm ili
Gözəllik günəşinin qütbünü say (h.k. 669) (17, s. 276).

Şeyx Əhməd Gurpani Hülaku xanın çağdaşıydı və onun hakimiyyəti dövründə Allahın rəhmətinə qovuşmuş və İsfərayinin Gurpan məzarlığında dəfn edilmişdir (10, s. 129; 12, s. 304; 4, s. 314; 25, s. 574). Şeyx Əhməd Zakirin məzarı da, xanəgahı da İsfərayinin Gurpan bölgəsindədir (22, s. 498).

Gurpanın şimal-şərqində bir dağın yamacında və Şeyx Əhmədin xanəgahından 700 metr uzaqda bir mağara vardır. Burası Şeyx Əhməd Zakirin ibadət evi kimi bilinir. Böyük ehtimalla Hüseyn ibn Kərbəlayinin qeyd etdiyi və hz. Məhəmmədin Gurpaniyə dörd zərbli zikri təlqin etdiyi ağac da bu mağaranın yanındaymış.

Nəticə

Türküstan bölgəsi türk xalqının böyük sufi şəxsiyyəti Xacə Əhməd Yəsəvinin ilk təriqəti yaratdığı coğrafiyadır. Onun başlatdığı təriqət ənənəsi və silsiləsi müxtəlif adlarla və böyük sufi şəxsiyyətlərin səyləri ilə xüsusilə köçəri türk tayfaları arasında geniş kütlələrə çatdırılmışdır. Əhməd Yəsəvi və Əbdülxaliq Qucdüvaninin yaratdıqları yəsəvilik və öncə xacəqan, sonra da nəqşibəndilik adıyla çıxış edən təriqətlər yüzillər boyu türk xalqlarını irşad etmiş, onları Tanrının yoluna səsləmişdir. Türklərin də buna biganə qalmamasının yeganə səbəbi qədim türk dini inamı tanrıçılığın nümayəndəsi olan qam, ozan və baxşıların ənənəsinin eynilə təsəvvüf yolunu mənimsəmiş təriqət əhli tərəfindən həyata keçirilməsidir.

Xorasan bölgəsi ilə Azərbaycan tarix boyu daim keçid rolunu oynamış və təsəvvüfün Mərkəzi Asiya və Kiçik Asiya ilə digər bölgələrə yayılmasında ən böyük paya sahib olmuşdur. Nəcməddin Kübradan başlayan kübrəvilik təriqəti onun xəlifələri tərəfindən davam etdirilmiş, Əli Lələ, şeyx Əhməd Zakir vasitəsilə Azərbaycanın görkəmli sufi şairi İzzəddin Həsənoğluna

ötürülmüşdür. "*Kitabi-Sirətün-nəbi*" adlı görkəmli siyər əsəri Həsənoğlunun sufi anlayışını əks etdirməklə yanaşı, mifoloji çağlardan süzülə-süzülə gələn tanrıçılıq inamı ilə türk xalqının mifik anlayışını, dünyaya baxışını, bütövlükdə onun yaratdığı ədəbi mədəniyyətinin də səviyyəsini göstərməkdədir.

Yəsəvidən başlanan təriqət ənənəsi Həsənoğluna ötürülmüş, ondan da ötərək, Anadolunun görkəmli mütəsəvvifi Hacı Bəktaş Vəliyə və davamçılarına çatdırılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Algar, Hamid. Abdülhalik Gucdüvani // TDV İslam Ansiklopedisi, Ankara: TDV Yayınları, 1996.
2. Altaylı, Seyfettin. Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü, C. I-II, Ankara: TDK Yayınları, 2018.
3. Baltacı, Halil. Necmeddîn Daye Razi. İstanbul: İnsan Yayınları, 2011.
4. Nəmini, Baqiri Cəmaləddin. Təzkire-ye əqtab-e uveysi, c. I-V, 1983.
5. Benningsen, Alexandre Sûfi ve Komiser, Terc. Dr. Osman Türer, Ankara: Akçağ Yayınları, 1988.
6. Qurani-Kərim. Ərəb dilindən tərcümə: Ziya Bünyadov, Vasim Məmmədəliyev). Bakı: Çıraq, 2005.
7. Câmî, Ahmed bin Molla Nureddin Abdurrahman. Nefhatü'l-Üns min Hadarati'l-Kuds Evliya Menkıbeleri, Terc.: Mahmud Lamiî Çelebi, Sadel.: Abdülkadir Akçiçek, İstanbul: Huzur Yayınevi, 2020.
8. Ceyhan, Semih. Türkiye'de Tarikatlar, Tarih ve Kültür. Ankara: TDV Yayınları, 2015.
9. Dərviş Məhəmməd Haşim. Velayetname. Kitabxane-ye Astan-e Qods-e Rezevi, nüsxe-ye xətti: şomare 9341.
10. Fesəngəri, Ğolamreza Əhməd Şahid. Məşahir-e Recal Əsfərayin. Məşhəd: Bonyad-e pejuheşha-ye eslami, 1379.
11. Həmədani, Əmir Seyyid Əli. Risalə. Daneşqah-e Tehran, mikrofilm, şomare-ye 371.
12. Hoseyn, İbn-e Kərbəlayi, Rouzatol-cinan, c. 2, Tehran, 1965/1970.
13. Hoseyn, İbn-e Kərbəlayi. Rouzatol-cinan və cənnatol-cinan. Ba moqəddeme, təkmil, təshih və təliq-e Cəfər Sultanol-qorrai. Tebriz: Setude, 1383.
14. İstəxri, Əhsənollah Əli. Osul-e Təsəvvof, Tehran, 1338.
15. Esfərayini, Nurəddin Əbdorrəhman. Kaşif ol-əsrar, be ehimam-e Herman Lendelet, Moəssəse-ye Mottəalat-e Eslami-ye Daneşqah-e Tehran, Tehran, 1358.
16. Köprülü, Mehmet Fuad. Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Ankara: TDV Yayınları, 1984.
17. Köprülü, Mehmet Fuad Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, İstanbul: Alfa Yayınları, 2018.
18. Lahuri, Ğolam Sərvər. Xəzinətol-əsfiya, c. II, . II, çap-e səngi, Kanpur, 1994.
19. Mir Həmzə Seyid Nigari. Divan. Hazırlayan: Nəzakət Məmmədli, Bakı: Elm və təhsil, 2010.
20. Öngören, Reşat. Tarikat // TDV İslam Ansiklopedisi, C. 40, Ankara: TDV Yayınları, 2011.
21. Öztürk, Yaşar Nuri. Kur'an-ı Kerim Meali, İstanbul: Hürriyet Ofset, Matbaacılık ve Gazetecilik A.Ş.,1994.
22. Sami, Şemseddin. Kamus-ı Türkî. Ankara: TDK Yayınları, 2010.
23. Simnani, Əlaoddoule. Xumxane-ye vəhdət. Be kuşeş-e Əbdorrəfi Həqiqət (Rəfii). Tehran: Kumeş, 1385

Özet

Seyfeddin Altayli

Necmeddin Kübrevi'den Hasanoğlu'nun Şeyhi Şeyh Ahmed Zakir'e Kadar: Tasavvuf Düşünce Tarihine Bir Bakış

Tarikat tutulacak yol, ancak aslında kalbi temizleyerek Tanrı'ya ulaşacak yollar anlamında kullanılmış ve bu anlamını yitirmeden ortaya çıktığı tarihten itibaren günümüze kadar gelip çıkmıştır.

Türk dünyasında tarikat İslam dininin kabulü ile kendini göstermiştir. Tarikatların oluşumuna ise tasavvuf anlayışı sebep olmuştur. Tasavvuf ise miladi XI. yüzyılda ferdi anlamda görülmüş ve XII. yüzyıldan itibaren de

bir şeyhin önderliğinde kitlesel karakter kazanmıştır. Bu anlamda ilk tarikatlar Abdülkadir Geylani'nin kurduğu Kadirilik ve Ebu Hafs Şehabeddin Ömer Sühreverdi'nin kurduğu Sührevilik adlı kurumdur. Türk dünyasında ilk tarikat önce Arslan Baba adlı şeyh tarafından bulunarak yetiştirilen sonra da onun tavsiyesi ile Yusuf Hemedani'ye bağlanan Ahmet Yesevi tarafından kurulan Yesevilik'dir. Yusuf Hemedani'nin başka bir müridi olan Abdülhaluk Gucduvani de Hacegân adlı tarikatı kurmuş, bu tarikatın adı daha sonra Bahaeddin Nakşibendi tarafından değiştirilerek Nakşibendilik adını almıştır. Büyük tarikatlar olarak Şazeliyye, Kübreviyye, Rıfaiyye, Çiştiyye, Mevleviyye, Vefaiyye, Bayramiyye'nin adları anılabilir. Bu tarikatların Anadolu ve Azerbaycan'da yayılması tamamen Horasan erenleri adlı şahıslar tarafından gerçekleştirilmiş ve onların yetiştirdikleri müritler şeyhlerinden aldıkları icazetle yollarını devam ettirmiş, bazıları da kendi adlarıyla anılan ve aynı tasavvuf anlayışını devam ettirmiştir. Bu makalede Kübrevilik tarikatının kurucusu Necmeddin Kübra'dan İzzeddin Hasanoğlu'nun şeyhi ve onu yetiştiren Şeyh Ahmed Zakir Gurpani'ye kadar olan silsile ile tasavvuf yolları incelenmiştir.

Anahtar sözler: *tasavvuf, tarikat, Arslan Baba, Yesevilik, Kübrevilik, Şeyh Ahmet Zâkir Gurpani*

Summary

Seyfettin Altayli

A Look at the History of Mystical Thought from Najmaddın Kubravı to Hasanoglu's Sheıkh Ahmed Zakır

The sect has been used to mean the ways to reach Allah by cleansing the heart, and it has survived until today without losing its meaning. The Turkish world encountered the concept of sect after accepting the religion of Islam. The understanding of mysticism caused the emergence of sects. The period when Sufism emerged is the 11th century AD. However, the understanding of Sufism seen in this century is individual, but Sufism has gained a social character in the company of some sect leaders since the 12th century. In this sense, the first major sects were the Qadiriyya founded by Abdul qadir Gilani and the Suhrawardiyya founded by Suhrawardi. The first sect in the Turkish world is Yasawiyah, which was found and raised by Arslan Baba and founded by Ahmad Yasawi, who was later joined to Yusuf Hamadani by his advice. The Hacegan order, which was also founded by Gucduvani, the disciple of Yusuf Hamadani, later took the name of Naqshbandi. Shazeliye, Kubrawiya, Rifa'iyya, Chishtiya, Mawlawiyya, Vefaiyye, Bayramiyye sects can also be mentioned as major sects. The arrival of these sects in Anatolia and Azerbaijan was carried out by the group called Khorasan saints. The disciples they trained continued their path with the permission they received from their sheikhs, and some of them continued the same understanding of Sufism under their own names. In this article, the lineage from Najm al-Din Kubra, the founder of the Kubrawi order, to Sheikh Ahmed Zakir, who was the sheikh of Izzeddin Hasanoğlu and who trained him, and the way of Sufism they followed were examined.

***Keywords**: Sufism, sect, Arslan Baba, Yasawiyah, Kubrawiya, Sheikh Ahmed Zakir Gurpani*

Məsul katib f.ü.f.d.,dos. Şıxıyeva Səadət Məmməd qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

PEDAQOQİKA

UOT 372

ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И ОБРАЗОВАНИЕ – РЕАЛЬНОСТЬ

Вусаля ГАСАНОВА*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 16 aprel 2022; çapa qəbul edilmişdir:17 may 2022; online-da çap edilmişdir: 30 iyun 2022

Received:16 th of April, 2021; accepted: 17 th of May , 2022; published online: 30 th of June, 2022

Ключевые слова: *экология, образование, культура, устойчивое развитие, экологическое пространство*

В формировании экологической культуры должны принимать участие: семья, образовательные учреждения всех уровней, общественные, государственные законодательные структуры, политические и профсоюзные организации, учреждения культуры, науки, туризма и спорта, средства массовой информации, вооруженные силы и религиозные конфессии. Цель экологического образования в семье: формирование такого отношения к окружающему миру, которое обеспечивает осознанное стремление к овладению знаниями, умениями и навыками, необходимыми для личного участия каждого члена семьи в решении и предупреждении экологических проблем, уменьшении антропогенного воздействия на окружающую среду; формирование основ понимания единства и взаимосвязи человека и окружающего мира; воспитание принципов взаимодействия с окружающим миром. Направления экологического образования в семье: обучение детей навыкам бережного отношения к собственному жилью, домашним и сельскохозяйственным животным, комнатным растениям; обучение детей бережному использованию воды, электроэнергии, продуктов питания; формирование у членов семьи культуры потребления и понимания необходимости вторичного использования бытовых отходов; осознание связи между каждодневным поведением человека и состоянием окружающей среды, качеством жизни семьи, включая здоровье и благополучие ее членов и других людей; организация просветительской деятельности среди детей и их родителей в неформальных объединениях при учреждениях и домоуправлениях. Средства экологического образования в семье: организация работы с молодыми родителями путем включения их в активную экологическую деятельность вместе с детьми; создание и распространение методик осуществления экологических проектов для семей с целью привлечения внимания к экологическим проблемам быта, дачного и фермерского хозяйства; создание привлекательных практически полезных пособий по приемам уменьшения экологического риска в повседневной жизни и курсов для всех категорий граждан; разработка и внедрение методик экологического образования, основанных на традиционных ценностях, культурных обычаях, опыте поколений [2, 71-73].

* *кандидат юридических наук, доцент, ИИН НАНА*
e-mail: vhasanova@yahoo.com

В своей предыдущей статье, я исследовала экологическую культуру и образование, его развитие и правовое регулирование в Азербайджанской Республике [1, 47-55]

Были раскрыты понятия и расписана хронология развития экологического образования и культуры в Азербайджанской Республике. Проведен анализ понятий на международном и местном уровнях; принципов закрепленных в законодательствах Азербайджанской республики и Российской Федерации; предложены пути решения из сложившейся ситуации [1, 52-54].

В дополнение к предыдущему исследованию, хочу рассмотреть, как указанные в предыдущей статье проблемы и пути их решения находят свое отражение в реальности.

Необходимо обозначить, что экологическое образование имеет цель, а именно подготовка высококвалифицированных людей, владеющих знаниями об окружающей среде, осознающих свою роль и место в современном мире, в которых заложено чувство долга и ответственности, психологически готовых принимать экологически правильные решения и отвечать за их последствия.

Достигнуть этой цели можно лишь путем формирования экологического сознания, привития населению экологической культуры.

В то же время воспитание экологической культуры не может быть результатом только образовательных усилий, а требует создания особой «экологизированной» среды.

В связи с чем, в Азербайджане учрежден Альянс DANMA (Национальный альянс во имя устойчивого Азербайджана), объединяющий в себе структуры, функционирующие в экологической сфере и поддерживающие политику по защите окружающей среды [3].

Главной целью альянса является поддержка создания устойчивого будущего и зеленой окружающей среды в Азербайджане, в том числе мобилизация молодежи в защите окружающей среды, достижение тесного сотрудничества между частным сектором, правительством и гражданским обществом для решения экологических проблем в стране.

Эффективная защита окружающей среды требует объединения усилий между молодыми эко активистами, думающими о будущем нашей планеты, а также поисков более системных путей борьбы с проблемами.

Установление связей осуществляется на разных уровнях взаимодействия: на уровне обмена информацией, разовых мероприятий (акций), а также целенаправленной комплексной деятельности.

Учеными и практиками была разработана концепция развития экологического образования для устойчивого развития города. Она имеет системный методологический характер, включая как теоретический аспект (философское обоснование, методологические и мировоззренческие ориентиры, нормативно-правовые основания, психолого-педагогические основы), так и практико-процессуальный аспект, где рассматриваются этапы реализации экологического образования в городе, а также определены приоритетные функции различных городских учреждений и организаций в обеспечении единого эколого-образовательного пространства в Азербайджане.

Взаимодействие между специалистами НПО, государственных учреждений, образовательных учреждений всех уровней и НАНА будет значительным толчком для формирования непрерывного экологического воспитания и образования в Азербайджане, что создаст в последующем условия для обеспечения единого эколого образовательного пространства в Азербайджане.

Цель экологического образования учащихся – воспитание экологической культуры для становления экологически значимых качеств личности. Экологическая культура формируется системой непрерывного экологического образования, в которой экологическое образование и воспитание учащихся занимает приоритетное место. Именно сегодняшним школьником большую часть жизни предстоит жить в 21 веке. Поэтому не будет преувеличением сказать, что судьба человечества в 21 в. определяется тем, как сегодняшние школьники примут духовные идеалы и как они будут ими руководствоваться в последующей жизни.

Экологическая проблематика была включена в учебные планы дошкольного и школьного образования, а в некоторых школах предлагается углубленное изучение курса экологии.

Дошкольное и школьное образование

В дошкольных образовательных учреждениях Азербайджана преподаются элементы экологии. С этой целью используются методические пособия; «Экологическое воспитание в детских садах», «программа экологического образования для детей «Хазар», экологические игры», «Моя первая книга о природе» (для детей в возрасте 3-4 лет) и «Моя первая книга о природе» (для детей в возрасте 5-6 лет) [2, 71-73].

Вопросы экологии в школах излагаются в ходе занятий по истории природы, биологии и географии. Министерство образования приступило к подготовке учебников «Экология и природопользование», «Основы экологии», «Социальная экология», «Экологическое право», «Экология и охрана окружающей среды» и «Окружающая среда, экономика и жизнь».

НПО и некоторые международные организации выдвинули инициативы по экологическому образованию в школах Азербайджана [2, 71-73].

В некоторых районах Государственный центр экологической подготовки и образования Министерства образования открыл ряд центров экологического образования для детей и молодежи. Центр приглашает экспертов из Национальной академии наук Азербайджана, ПО и НПО для проведения курсов, цель которых – повышение информированности об окружающей среде.

Профессионально-техническая подготовка и высшее образование

В рамках профессионально-технической подготовки проводится обучение по следующим профессиям: егерь охраняемых территорий, гид-проводник национальных парков и лесник лесного хозяйства.

В учебные планы высших учебных заведений включен ряд экологических предметов, например теоретическая экология, экологическая стандартизация и сертификация, прикладная экология, технические и технологические основы охраны окружающей среды, общая экология, состояние и проблемы окружающей среды в Азербайджане, радиоактивное загрязнение, переработка промышленных и бытовых отходов, экологическая экспертиза, мониторинг окружающей среды, промышленная экология и городская экология.

В планы учебных заведений Азербайджана включены такие предметы, как геоэкология, экология растений, экология животных, экология суши, экология человека, экологическая токсикология и экологическая эпидемиология.

Предмет «Экология» включен в перечень предметов для соискания степени бакалавра по окончании высшего учебного заведения, который утвержден постановлением №8 Кабинета министров от 12 января 2009 года. Для его реализации Министерством образования разработан и одобрен образовательный стандарт по

данному предмету. В 2009/2010 учебном году начато обучение ему на уровне бакалавра в Азербайджанском государственном педагогическом университете, Гянджинском государственном университете, Бакинском государственном университете, Азербайджанском государственном экономическом университете и Ленкоранском государственном университете.

Кроме того, подготовка по специальности «Экологический инжиниринг» начата в Азербайджанской государственной нефтяной академии, Азербайджанском техническом университете, Азербайджанском архитектурно-строительном университете, Сумгаитском государственном университете, Азербайджанском технологическом университете и Мингечаурском политехническом институте.

Переподготовка

Академия государственного управления при Президенте Азербайджана организует ежегодные краткосрочные курсы подготовки по вопросам окружающей среды для руководителей верхнего звена государственных учреждений. Институт подготовки и переподготовки МЭПР проводит двух-четырехнедельные курсы подготовки и однодневные-двухдневные семинары по переподготовке для сотрудников Министерства и его подразделений [2, 71-73].

С этой целью необходимо разрабатывать новые подходы и формы работы, которые будут способствовать развитию экологического поведения, формировать экологическое мировоззрение.

Подводя итоги всему сказанному, необходимо отметить, что экологическое образование – это сложный и длительный процесс, это систематическое и последовательное воздействие на личность в продолжение всей жизни, поэтому важно акцентировать внимание на экологическом поведении людей всех возрастов - и юношества, и взрослого населения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Elm Tarixi İnstitutu Elm Tarixi və Elmşünaslıq “Elm günü” (xüsusi buraxılış). № 5 2022, c. 47-55.
2. Европейская экономическая комиссия ООН Нью-Йорк и Женева – Обзоры результативности экологической деятельности. Азербайджан – Второй обзор, 2011, с. 71-73. (https://unece.org/DAM/env/epr/epr_studies/Azerbaijan_II.r.pdf)
3. https://www.trend.az/azerbaijan/society/3385471.html

Summary

Vusala Hasanova

Environmental Culture and Education – Reality

This article focuses on environmental culture and education, their development and legal regulation in Azerbaijan. "Ecological culture" and "environmental education" are consequences arising from the ecological consciousness of citizens. Signs of the formation of environmental consciousness will be - globality, rethinking all major worldview issues, relying on science, combining it with humanistic values, the ability to rise above one's interests for the sake of the interests of wider social strata, the desire to act in the name of preserving nature, saving life on the planet.

The Environmental Performance Review of the UN environmental activities, the following concept is given: Ecological consciousness is a form of public consciousness that is in the process of formation, including a set of ideas, theories, views, and motivations for ecological social life; real practice of relations

between a person and his environment, society and nature, including regulatory principles and norms of behavior aimed at achieving the optimal state of the "society-nature" system.

The objects of reflection of ecological consciousness are: - ecological situation, - social and ecological relations, - social and ecological activity.

The subject of ecological consciousness is the relationship of people to nature and to each other about nature.

The content of ecological consciousness is revealed through the concepts of "environmental relations" and "environmental activity".

The main component of the content of eco consciousness is awareness of the value of life and the danger of its degradation, the need to preserve it, awareness of the limited resources of nature; the need to establish a balance between natural systems and the human system; global nature and the need to solve the environmental crisis, etc., which should affect the environmental education and information space.

***Keywords**: Ecology, education, culture, sustainable development, ecological space*

Xülasə

Vüsalə Həsənova

Ekoloji mədəniyyət və təhsil – reallıqdır

Bu məqalə Azərbaycanda ekoloji mədəniyyət və təhsilə, onların inkişafı və hüquqi tənzimlənməsindən bəhs edir. "Ekoloji mədəniyyət" və "ekoloji təhsil" vətəndaşların ekoloji şüurundan irəli gələn nəticələrdir. Ekoloji şüurun formalaşmasının əlamətləri bunlardır: qloballıq, bütün əsas dünyagörüşü məsələlərini yenidən düşünmək, elmə arxalanmaq, onu humanist dəyərlərlə birləşdirmək, daha geniş sosial təbəqələrin maraqları naminə öz mənafeyindən yuxarı qalxmaq bacarığı, fəaliyyət göstərmək istəyi. təbiəti qorumaq, planetdə həyatı xilas etməkdir.

BMT-nin ekoloji fəaliyyətlərinin Ətraf Mühitin Mühafizəsi üzrə İcmalında aşağıdakı konsepsiya verilir: Ekoloji şüur formalaşma mərhələsində olan ictimai şüurun formasıdır, o cümlədən ekoloji sosial həyat üçün ideyalar, nəzəriyyələr, baxışlar və motivasiyalar toplusudur; "cəmiyyət-təbiət" sisteminin optimal vəziyyətinə nail olmağa yönəlmiş tənzimləmə prinsipləri və davranış normaları da daxil olmaqla, insan və onun ətraf mühiti, cəmiyyət və təbiət arasındakı münasibətlərin real praktikası.

Ekoloji şüurun əks olunma obyektləri bunlardır:

- ekoloji vəziyyət;
- sosial və ekoloji münasibətlər;
- sosial və ekoloji fəaliyyət.

Ekoloji şüurun predmeti insanların təbiətə və təbiətin ona münasibətidir.

Ekoloji şüurun məzmunu "ekoloji münasibətlər" və "ekoloji fəaliyyət" anlayışları vasitəsilə açılır.

Ekoloji şüurun məzmununun əsas komponenti həyatın dəyərini və onun tənəzzül təhlükəsini dərk etmək, onu qoruyub saxlamaq zərurəti, təbiətin məhdud resurslarını dərk etmək; təbii sistemlərlə insan sistemi arasında tarazlığın yaradılması zərurəti; ekoloji təhsilə və informasiya məkanına təsir etməli olan qlobal xarakter və ekoloji böhranın həlli zərurəti və s.-dir.

***Açar sözlər**: ekologiya, təhsil, mədəniyyət, davamlı inkişaf, ekoloji məkan*

Redaksiya heyətinin üzvü p.e.d., prof. Hüseynzadə Rüfət Lətif oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

İQTİSADİ ELMLƏR

UOT 332.12; 336.027

REGİONUN MALİYYƏ POTENSİALININ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN XİDMƏT SAHİBKARLIĞININ İNKİŞAFINDA ROLU

Ədalət ƏSƏDOV *

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 16 aprel 2022; çapa qəbul edilmişdir:17 may 2022; online-da çap edilmişdir: 30 iyun 2022
Received:16 th of April, 2021; accepted: 17 th of May, 2022; published online: 30 th of June, 2022

Açar sözlər: *region, regional inkişaf, maliyyə, vergi, xidmət sahələri, sahibkarlıq*

Giriş

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikası üçün mühüm vəzifələrdən biri də, tarazlı regional inkişafa nail olmaqdır. Vətən müharibəsində əldə edilən Zəfər, torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsi regional inkişaf hədəflərini daha da artırır və zəruriləşdirir. Hal-hazırda ölkəmizin davamlı və dinamik tərəqqisinin əsasında regionların proporsional inkişafı dayanır desək, yanılmarıq. Dünya təcrübəsi də sübut edir ki, davamlı və etibarlı dinamik inkişaf o zaman mümkündür ki, ölkənin ümumi tarazlı inkişafı təmin edilsin. Məhz bu baxımdan, Azərbaycan Respublikasında da bu istiqamətdə mühüm normativ sənədlər, layihələr və Dövlət Proqramları həyata keçirilməkdədir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 fevral 2004-cü il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı (2004-2008-ci illər) Dövlət Proqramı"nın həyata keçirilməsi, sonrakı illərdə də proqram təminatlı inkişafa üstünlük verilməsi və s. Azərbaycan Respublikasında regional inkişafa böyük önəm verildiyini sübut edir. Azərbaycanın öz tarixi torpaqlarını işğaldan azad etməsindən sonra iqtisadi rayonlaşma ilə bağlı yeniliklərin edilməsi və dövlət başçısının 7 iyul 2021 tarixli fərmanı ilə 14 iqtisadi rayonun yaradılması, iqtisadi rayonların əhatə etdiyi inzibati ərazi vahidlərinin yenidən təsnifləşdirilməsi də regional inkişafın önəminin daha bir nümunəsi kimi qəbul edilə bilər [12].

Bazar münasibətləri şəraitində regionların inkişafı

Məlumdur ki, bazar iqtisadiyyatı dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi, özəl sektorun inkişaf etdirilməsi və dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin minimuma endirilməsini nəzərdə tutur. Bu isə o deməkdir ki, bazar iqtisadiyyatının əsas atributlarından biri də sahibkarlıq fəaliyyətidir. Müşahidələr göstərir ki, bazar iqtisadiyyatında sahibkarlıq, həm də cəmiyyətin təkanverici qüvvəsinə çevrilir. Belə ki, hər bir sahibkarlıq fəaliyyətinin başlıca məqsədi gəlir əldə etməkdir. Ona görə də əldə etdiyi gəlirləri daimi artırmağa çalışan sahibkar, dolayısı ilə cəmiyyətin inkişafının əsas amilinə çevrilir. Məsələn, sahibkar göstərdiyi xidmətin keyfiyyətini, təhlükəsizliyini, rahatlığını, vaxt itkisinin minimumluğunu və s. təmin etməklə daha çox alıcı (müştəri) cəlb edir ki, bu da qarşılıqlı olaraq həm sahibkarın, həm də onun alıcılarının inkişafına səbəb olur. Təbii ki, daha yüksək inkişaf səviyyəsinə malik sahibkar daha keyfiyyətli xidmət göstərəcək, inkişaf etmiş alıcı

* *iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Bakı Avrasiya Universiteti*
e-mail: seyidheci@mail.ru

(müştəri) isə, öz növbəsində daha keyfiyyətli və təkmil xidmət tələb edəcək. Bu cür qurulmuş qarşılıqlı münasibətlər isə tarazlı inkişafa şərait yaratmış olur [2, s. 112-123].

"Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Priotitetlər", "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələri"ndə də sahəvi və regional tarazlı inkişaf əsas hədəflərdən biri kimi qarşıya qoyulmuşdur [1; 8].

Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycanın regionlarında xidmət sahibkarlığının inkişaf səviyyəsi, hələ arzu edilən səviyyədə deyildir. Xidmət sahibkarlığı dedikdə, əsas etibarı ilə, xidmət sahələrində - nəqliyyat, turizm, rabitə və s. sahələrdə təşkil edilmiş sahibkarlıq nəzərdə tutulur. Bu sahədə ciddi çatışmazlıqlardan biri istifadə edilən texniki və nəqliyyat vasitələrinin istismar keyfiyyətləri ilə bağlıdır. Belə ki, regionda, mərkəzə nisbətən, müştəri azlığı və eləcə də əhalinin maddi rifahının səviyyəsi sahibkarların, təkmilləşdirici addımlarını məhdudlaşdırır. Başqa sözlə desək, yönəltdiyi vəsaitin itəcəyindən və ya uzun müddətdən sonra geri qayıdacağından ehtiyat edən sahibkar əlavə vəsait qoyuluşuna risk etmir və köhnə, istismara yarasız vasitələrlə xidmət göstərməyi daha üstün tutur. Bu isə, təbii ki, ümumi inkişafı ləngidən səbəblərdən biridir [3, s. 98-107; 6, s. 87-98; 7, s. 145-163].

Aydındır ki, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsində mühüm şərtlərdən biri də onun maliyyə təminatıdır. Başqa sözlə desək, maliyyə təminatı olmadan sahibkarlıq fəaliyyətini təşkil etmək və onu inkişaf etdirmək qeyri-mümkündür. O cümlədən, sahibkarlığın geniş yayılmış formalarından biri olan xidmət sahibkarlığının təşkili üçün maliyyə vəsaitlərinin əldə edilməsi zəruridir. Bu baxımdan da, maliyyə potensialının səviyyəsi regionlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafını müəyyən edən əsas amillərdən biridir. Eyni zamanda, sahibkarlığın digər formalarından fərqli olaraq, xidmət sahibkarlığı regionun maliyyə potensialından, orada yaşayan əhalinin maddi-sosial rifah halından daha çox asılıdır. Ona görə də xidmət sahibkarlığının təşkili üçün region əhalisinin yaşayış tərzinin, rifah halının, eləcə də regionun maliyyə potensialının maksimum dəqiqliklə qiymətləndirilməsi çox vacibdir [5, s. 167-182; 11, s. 67-84].

Regionun maliyyə potensialı və bunun sahibkarlığın inkişafına təsiri

Araşdırmalar göstərir ki, regionun maliyyə potensialını bir neçə üsulla qiymətləndirmək olar. Birincisi, bu məqsədlə region üzrə faktiki yığılan daxilolmaların ümumi həcmindən istifadə etmək mümkündür. Hazırda isə regionların maliyyə potensialının qiymətləndirmə meyarı kimi baza ilində faktiki əldə edilən gəlirlərin göstəricisindən istifadə olunur. İkincisi, region üzrə adambaşına düşən digər göstəricilərdən istifadə etmək olar ki, bu da maliyyə potensialının nisbi səviyyəsinin əsas göstəricisi hesab olunur. Ümumiyyətlə, adambaşına düşən gəlir göstəricisindən artıq uzun illərdir ki, dünyanın bir çox ölkələrində maliyyə potensialının nisbi meyarı kimi istifadə olunur. Regionun maliyyə potensialının qiymətləndirilməsi zamanı, istifadə edilə bilən digər mühüm göstərici region üzrə ümumi məhsulun (RÜM) həcmidir. Nəhayət, bu istiqamətdə, regionun ümumi vergi bazasının səviyyəsi, "reprezentativ vergi sistemidir" və s. göstərici və üsullardan istifadə etmək mümkündür. Qeyd edilən üsulların mahiyyəti ilə daha yaxından tanış olmaq üçün, ilk növbədə, onların praktiki əhəmiyyətini araşdıraq [10, s. 214-221; 11, s. 82-97; 13].

Tədqiqatlardan aydın olur ki, hal-hazırda Azərbaycan Respublikasında regionların maliyyə potensialını qiymətləndirmək üçün baza ilində region üzrə faktiki yığılan ödəmələrin ümumi həcm göstəricisindən istifadə olunur. Baza ilinin məlumatlarından istifadə etmək prinsipi regionlarda yanlış rəylərin əmələ gəlməsinin qarşısını alır. Eyni zamanda bu üsul regionları vergi dərəcələrini aşağı salmağa sövq etmir, çünki bu halda transfertlərin həcmi cari ildə regionda yığılan ödəmələrin həcmindən asılı olmur. Ona görə də, region büdcəsinin gəlirlərinin ən əsas mənbəyi – həmin ərazidə yaşayan vergi ödəyi-

cilərinin gəlirləridir. Məhz buna görə də, regionun maliyyə potensialının nisbi səviyyəsinin ən geniş istifadə olunan göstəricilərindən biri də adambaşına düşən gəlirlərin göstəricisidir [5, s. 213-222; 9, s. 119-126; 10; 11; 13].

Maliyyə potensialının qiymətləndirilməsi meyarı kimi istifadə olunan həmin göstəricinin ən böyük üstünlüyü bu barədə məlumatların daha asan əldə edilməsindən ibarətdir. Dövlət Statistika Komitəsi (DSK) hər il regionlar üzrə əhalinin orta adambaşına gəliri haqqında məlumatları dərc edir. Həmin göstəricinin mənası son dərəcə aydın və obyektivdir, eləcə də nəzəri baxımdan mühüm üstünlüyə malikdir. Bu göstəricinin sadəliyi və aydınlığı ondan ibarətdir ki, təhsilindən asılı olmayaraq hər kəsə məlumdur ki, adambaşına düşən orta gəlir göstəricisi necə hesablanır və niyə onu regionun fiskal potensialının nisbi səviyyəsinin müəyyən edilməsi göstəricisi kimi qəbul etmək olar [10; 11; 13].

Bütün bunlarla yanaşı, sadəlik adambaşına düşən orta gəlir göstəricisinin əsas üstünlüyü olmaqla yanaşı, eyni zamanda onun əsas nöqsanıdır. Ona görə ki, adambaşına düşən orta gəlir statistikası heç də hər zaman həqiqəti əks etdirmir, çünki müxtəlif regionların iqtisadiyyatında kölgə iqtisadiyyatının fərqli payı vardır. Lakin əgər orta gəlir göstəricisinin dəqiqliyi problemini qoysaq belə, bu göstərici regionun büdcə gəlirlərini generasiya etmək qabiliyyətini tam əks etmir. Məsələn, təsəvvür edək ki, regionda turizm güclü inkişaf edib. Belə region, büdcə daxilolmalarının həcminin əksər hissəsini turistlərin həmin ərazidə sərf etdiyi xərclərin hesabına yığa bilər (məsələn, mehmanxana rüsumları və s.). Lakin eyni zamanda, regionun büdcəsində mövcud olan bu növ əlavə gəlir mənbələri həmin region üzrə adambaşına düşən orta gəlirlərdə əks olunmaya və ya qismən əks oluna bilər. Başqa sözlə, regionun maliyyə potensialını qiymətləndirmək məqsədilə istifadə olunan adambaşına düşən orta gəlir göstəricisinin nöqsanı ondan ibarətdir ki, bu göstərici heç də hər zaman regionun ixtiyarında olan ümumi vergi bazasının nisbi həcmini adekvat şəkildə əks etdirmir. Bu göstəricinin Azərbaycanda istifadəsi ilə bağlı ən əsas problem ondan ibarətdir ki, adambaşına düşən orta gəlirlər üzrə məlumat mütəmadi şəkildə dərc olunsa da, həmin informasiyanın dəqiqliyi şübhə doğurur. Bunun səbəbi təkcə kölgə iqtisadiyyatının mövcudluğu ilə deyil, həm də ölkədə həmin göstəricinin müəyyən olunmasının texniki çətinliyi ilə bağlıdır [10, s. 321-332; 11, s. 28-43; 13].

Regionun maliyyə potensialının əks etdirə bilən üçüncü göstərici – ümumdaxili məhsulun regional analoqu olan RÜM və ya ümumi regional məhsuldur (ÜRM). ÜRM cari dövr üçün regionun iqtisadi ehtiyatlarının (torpaq, əmək, kapital) istifadəsi ilə istehsal edilən mal, iş və xidmətlərin ümumi dəyəri kimi müəyyənləşdirilir. Regionda istehsal edilən mal, iş və xidmətlərin ümumi əlavə dəyərinin istifadə olunmuş iqtisadi ehtiyatların sahibləri tərəfindən əldə olunan ümumi gəlirə bərabər olduğunu nəzərə alsaq, ÜRM regional hakimiyyətin vergiyə cəlb edə biləcəyi ümumi gəlir həcmini əks etdirir. Maliyyə potensialını hesablamaq üçün ÜRM adambaşına düşən orta gəlir göstəricisindən daha məqsədəuyğun bir göstəricidir. Ona görə ki, ÜRM region daxilində generasiya edilən bütün gəlirləri, işçilərin yaşadığı yerdən və ya müəssisənin qeydiyat yerindən asılı olmayaraq əhatə edir [11, s. 45-63; 13].

Daha yığcam olmasına baxmayaraq, maliyyə potensialının meyarı kimi istifadə olunan ümumi regional məhsulda da müəyyən nöqsanlar var. Aydındır ki, ÜRM sadəcə olaraq, regionun iqtisadi ehtiyatları tərəfindən əlavə edilən bütün dəyərlərin cəmidir. Eyni zamanda, ümumi region məhsulunun hesablanması çox çətin bir prosesdir və burada böyük həcmdə məlumatların istifadəsi tələb olunur ki, bu da, öz növbəsində müəyyən çətinliklər yaradır [10; 13].

Ümumi regional məhsulun digər çatışmazlığı, Azərbaycanda vergi ödənişi haqqında tələblər və vergilərin quruluşu ilə bağlıdır. Məlumdur ki, müəssisənin mənfəət vergisi, fəaliyyət yerində deyil, qeydiyyat yerində ödənilir. Bununla bağlı olaraq maliyyə poten-

sial və ÜRM arasında müəyyən fərq yaranır. Buradan nəticə çıxarmaq olar ki, ÜRM, maliyyə potensialını ölçmək üçün adambaşına düşən orta gəlir göstəricisindən daha münasib meyar olsa da, burada regionun real vergi ödəyən ehtiyatları ilə ÜRM arasında müəyyən uyğunsuzluqlar mövcuddur. Ona görə də regionun maliyyə potensialının daha dəqiq qiymətləndirilməsi üçün başqa göstəricidən istifadə etmək zəruridir [5; 10; 11; 13].

Araşdırmalardan aydın olur ki, hal-hazırda Azərbaycanda həyata keçirilən vergi siyasəti, regional siyasət və s. amillərdən asılı olaraq, regionun maliyyə potensialının qiymətləndirilməsi üçün daha münasib olan göstərici "regionun ümumi vergi ödəyən ehtiyatları" göstəricisidir. Bu göstəricisi, regionu maliyyə potensialı meyarı kimi çıxış etdikdə, ümumi regional məhsul ilə sıx bağlı olur. Eyni zamanda, tədqiqatlardan da aydın olur ki, maliyyə potensialının meyarı kimi istifadə edilən bu göstərici bir çox xarici dövlətlərdə (məsələn, ABŞ-da), hələ XIX əsrin 80-cı illərindən istifadə edilir [4; 10, s. 182-196; 11, s. 112-128; 12; 13].

Maliyyə potensialı göstəricisi kimi ümumi vergi ehtiyatlarının üstünlüyü ondan ibarətdir ki, bu göstərici ÜRM ilə müqayisədə regionun vergi ehtiyatlarının həcmini daha dəqiq əks etdirir. Bununla bərabər, bu göstəricinin də nöqsanları olmamış deyil. Bu nöqsanlar ondan ibarətdir ki, ümumi vergi ehtiyatlarının əldə olunması üçün külli miqdarda məlumat tələb olunur ki, bu da bəzi çətinliklər yaradır [11; 13].

Tədqiqatlar sübut edir ki, regionun maliyyə potensialını maksimal dərəcədə dəqiqliklə əks etdirən göstəricini əldə etmək üçün, region və yerli büdcələrə daxil olan bütün vergi və qeyri-vergi ödəmələri nəzərə alınmalıdır. Hər bir region üzrə regional vergi sisteminə daxil edilən ödənişlər bütün yerli vergiləri, eləcə də qeyri-vergi ödənişlərini – nəqliyyat vasitələrini sahiblərindən tutulan vergi, lisenziya ödəmələri, qeydiyyat rüsumları müxtəlif icazələr üçün (xüsusi razılıq tələb edən fəaliyyətlə məşğul olmaq üçün) tutulan ödəmələr, kommunal xidmətlərə görə ödənişləri və müxtəlif cərimələri əhatə etməlidir. Təbii ki, müxtəlif regionlarda həmin vergi və qeyri-vergi ödənişlərinin tərkibi fərqli olacaqdır. Eyni zamanda, regional hakimiyyətin mülkiyyətində olan müəssisələrin gəliri də regionun maliyyə potensialını gücləndirir və buna görə həmin gəlirlər də maliyyə potensialının qiymətləndirilməsində nəzərə alınacaq gəlir mənbələrinə daxil edilməlidir [10; 11; 13].

Nəticə

Müasir dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf hədəfləri "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər"də aydın şəkildə ifadə olunub. Qeyd edək ki, bu prioritetlər həm də qloballaşan dünyanın qəbul etdiyi Davamlı inkişaf konsepsiyasından, minilliyin hədəfləri adlanan "Dayanıqlı inkişaf məqsədlərindən" irəli gəlir. Təbii ki, bu hədəflərin reallaşdırılması, qarşıya qoyulmuş məqsədlərin ardıcıl şəkildə həyata keçirilməsi müvafiq maliyyə təminatı tələb edir. Hansı ki, belə bir təminat bazar münasibətləri şəraitində, əsasən, özəl sektorun hesabına formalaşır. Büdcənin əsas gəlir mənbəyi olan özəl sektor vergi ödəmələri vasitəsilə həm dövlət büdcəsini formalaşdırır, həm də regionun inkişaf potensialının reallaşdırılmasına kömək edir. Bu baxımdan da hər bir regionun inkişaf strategiyasının əsasında onun maliyyə-vergi potensialı dayanır. Ona görə də, bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə-vergi potensialının düzgün qiymətləndirilməsi istənilən regionun inkişaf strategiyası və inkişaf ardıcıllığının zəruri şərtlərindən birinə çevrilib.

Eyni zamanda maliyyə potensialının qiymətləndirilməsi, öz növbəsində regionda sahibkarlığın inkişaf səviyyəsi, region əhalisinin maddi vəziyyəti və eləcə də əhalinin alıcılıq qabiliyyəti barədə müəyyən fikir formalaşmasına kömək edir. Bütün bunlar məlum olduqda isə xidmət sahibkarlığının inkişafı üçün münbit şərait yaranır. Başqa sözlə desək, bu halda xidmət sahibkarlığının təşkilinin səmərəliliyi barədə əvvəlcədən, müəyyən rəy

yürütməyə imkan yaradır. Bu baxımdan regionun maliyyə potensialının ətraflı təhlil edilməsi və qiymətləndirilməsi ümumilikdə sahibkarlıq fəaliyyətinin, xüsusilə də xidmət sahibkarlığının təşkili üçün çox vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Priotitetlər // "Xalq qəzeti", 3 fevral 2021, s. 2-3.
2. Əlirzayev Ə.Q. Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı problemləri və həlli yolları: nəzəriyyə və təcrübə, Bakı: Elm, 2000, 250 s.
3. Əsədov Ə.M. Xidmət sahələrində kommersiya fəaliyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. Azərbaycan Universiteti. Bakı: Yeni poliqrafist MMC, 2016, 284 s.
4. Hüseynov S.Y. Regionların davamlı inkişafının sosioloji aspektləri // Dirçəliş - XXI əsr. 2004. № 76-77, s. 12-21.
5. Kəlbiyev Y.A. Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri. Monoqrafiya. Bakı: Elm, 2005, 468 s.
6. Məmmədov Z.S. XXI əsr: iqtisadi inkişafın nəqliyyat faktoru, Bakı: Elm, 2002, 320 s.
7. Məmmədov Z.S. Regionların iqtisadi inkişaf problemləri, Bakı: Elm, 2007, 465 s.
8. Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələri // Xalq qəzeti, 7 dekabr 2016, s. 2-4.
9. Nuriyev Ə.X. Regional idarəetmənin əsasları. Bakı: Elm, 2007, 428 s.
10. Rzayev İ.M. Azərbaycan Respublikasında regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafı: mövcud vəziyyət və gələcək perspektivlər. Bakı: İqtisad Universiteti, 2010, 514 s.
11. Sadıqov M.M. Azərbaycan Respublikasının maliyyə potensialının formalaşması problemləri, Bakı: Elm, 2001, 150 s.
12. https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/yeni-iqtisadi-rayonlar-olkemizin-gelecek-inkisafi-ucun-yeni-imkanlar-acir-1625780115
13. http://unec.edu.az/application/uploads/2016/07/L-YEV-SAM-R-.pdf

Резюме

Адалат Асадов

Роль в развитие услуга предпринимательство оценивал финансовый потенциал в регионе

Одной из важных задач для Азербайджанской Республики в наше время является достижение сбалансированного регионального развития. Победа в Великой Отечествен-ной войне, освобождение наших земель от оккупации еще больше усиливает и обуславливает задачи регионального развития. В настоящее время можно с уверенностью сказать, что в основе устойчивого и динамичного развития нашей страны лежит пропорциональное развитие регионов. Мировой опыт также доказывает, что устойчивое и надежное динамичное развитие возможно только при условии обеспечения общего сбалансированного развития страны.

С этой точки зрения в Азербайджанской Республике в этом направлении реализуются важные нормативные документы, проекты и государственные программы. Реализация «Государственной программы социально-экономического развития регионов Азербайджанской Республики (2004-2008 годы)», утвержденной Указом Президента Азербайджанской Республики от 11 февраля 2004 года, с обеспечением в последующие годы приоритета к развитию и т.д. Это свидетельствует о том, что региональному развитию в Азербайджанской Республике придается большое значение. Другим примером важности регионального развития можно считать нововведения в экономическом районировании после освобождения исторических земель Азербайджана и создание 14 экономических районов указом президента от 7 июля 2021 года, а также реклассификацию административно-территориальных единиц, охватываемых экономическими районами.

В статье просматривал происхождение формирование финансовый потенциал в регионе. Автор подробный анализирован разных метод с целью оценивать финансовый потенциал в регионе. В

статье показывался что зависимый в развитие услуга предпринимательство финансовый потенциал и благосостояние население в регионе. Автор обосновываван что обязательный с точного оценивать финансового потенциала в регионе для организовать услуга предпринимательство. В статье даль некоторые предложение в направлении оценивал финансовый потенциал в регионе и в развитие услуга предпринимательство.

Ключевые слова: *регион, региональное развитие, финансы, налоги, услуги, предпринимательство*

Summary

Adalat Asadov

Role in Development of the Service Ownership of the Having Valued Financial Potential of the Regions

One of the important tasks for the Republic of Azerbaijan in modern times is to achieve balanced regional development. Victory in the Great Patriotic War, liberation of our lands from occupation further enhances and necessitates regional development goals. At present, it is safe to say that the sustainable and dynamic progress of our country is based on the proportional development of the regions. World experience also proves that sustainable and reliable dynamic development is possible only if the overall balanced development of the country is ensured.

From this point of view, important normative documents, projects and state programs are being implemented in the Republic of Azerbaijan in this direction. Implementation of the “State Program of Socio-Economic Development of the Regions of the Republic of Azerbaijan (2004-2008)” approved by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated February 11, 2004, software in the following years giving priority to development, etc. It proves that great importance is attached to regional development in the Republic of Azerbaijan. Innovations in economic zoning after the liberation of Azerbaijan's historical lands and the creation of 14 economic regions by presidential decree dated July 7, 2021, and the reclassification of administrative territorial units covered by economic regions can be considered as another example of the importance of regional development.

In article was looked through formation origins of financial potential of the regions. Autor was comprehensive investigated different ways with the purpose valued of financial potential of the regions. In article have stressing that the development of the service ownership is dependent financial potential of the regions and financial position of population of the region. Autor was grounded valued of financial potential of the regions with maximum exactness is necessary for organize of the service ownership. In article has given definite offers in the direction valued of financial potential of the regions and the development of the service ownership.

Keywords: *region, regional development, finance, tax, services, entrepreneurship.*

Redaksiya heyətinin üzvü i.e.d., prof. Həsənli Yadulla Həmdulla oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 339,72; 339.9

BİRBAŞA XARİCİ İNVESTİSİYALARIN İNKİŞAF ETMƏKDƏ OLAN ÖLKƏLƏRƏ TƏSİRİ

Behbidalı NOVRUZLU *

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 17 aprel 2022; çapa qəbul edilmişdir:19 may 2022; online-da çap edilmişdir: 30 iyun 2022
Received:17 th of April, 2021; accepted: 19 th of May , 2022; published online: 30 th of June, 2022

Açar sözlər: *birbaşa xarici investisiya, investisiya, iqtisadi artım, iqtisadi inkişaf, İEOÖ*

Giriş

Müasir dünyada Transmilli şirkətlərin iqtisadi gücünün ölçüləri bəzi ölkələrin iqtisadiyyatları ilə rəqabət apara biləcək səviyyəyə çatıb. Beynəlxalq kapital hərəkətliliyinin ən mühüm mənbəyi kimi, şübhəsiz ki, Birbaşa Xarici İnvestisiyalar (BXİ) meydana çıxdıqları ölkələrin iqtisadiyyatlarına müxtəlif təsirlər yaradır. Bunun ən mühüm səbəbi investisiyalarını daha çox gəlir əldə etmək düşüncəsi ilə xaricə yönəldən transmilli şirkətlərin bu sərmayələrə böyük əhəmiyyət vermələri və əhəmiyyətli investisiyalar etmələridir. Bu baxımdan böyük miqyaslı BXİ-lərin İnkişaf Etməkdə Olan Ölkələrə (İEOÖ) bir çox cəhətdən təsir etməsi tamamilə təbiidir. Reallaşdırılan BXİ ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bu sərmayələrin mənfi təsirləri olduğunu iddia edənlər olsa da, əksəriyyət müsbət təsirləri olduğunu müdafiə edir. Bu müsbət təsirlər bəzi mənfi təsirləri kompensasiya etmək üçün kifayət qədər böyük və dəyərlidir. Son 20 ildə BXİ cəlb etmək yarışına girmiş və iqtisadi inkişafının böyük bir hissəsini BXİ-lərə borclu olan İEOÖ-in nümunələri ilə birlikdə araşdırsaq, məsələni daha yaxşı başa düşə bilərik. Sözügedən məsələyə keçməzdən əvvəl daha obyektiv olmaq üçün bəzi tərəflərin müdafiə etdiyi BXİ-lərin İEOÖ-lərə mənfi təsirlərindən danışaq.

Birbaşa xarici investisiyaların mənfi təsirləri

Bəzi seqmentlər tərəfindən yaradıldığı düşünülən BXİ-lərin İEOÖ-ə təsiri; Ödəniş balansı, Rəqabət, Oliqopoliya, Ətraf Mühit və İstehsal Texnologiyaları sahədə araşdıra bilərik.

Ödəniş balansına mənfi təsirlər

Daha yüksək mənfəət əldə etmək və mövcud kapitallarını genişləndirmək istəyən transmilli şirkətlər bu istiqamətdə İEOÖ-ə sərmayə qoymağı seçirlər. Bu yolla investisiya qoyulan ölkənin tədiyyə balansına əlavə valyuta gəlir və nəticədə öz müsbət təsirini göstərir. Tədiyyə balansı müəyyən dövr ərzində bir ölkənin rezidentləri ilə xarici ölkənin rezidentləri arasında aparılan bütün iqtisadi əməliyyatları göstərən sistemli qeyd kimi ifadə edilə bilər. Şirkət və təşkilatların rezident statusunun vətəndaşlıqla heç bir əlaqəsi yoxdur (8, 397).

Əsas məqsədi mənfəət əldə etmək olan transmilli şirkətlər bir müddət sonra qoyduqları kapitalın bir hissəsini mənfəət köçürməsi kimi vətənə geri çəkirlər. Bunun baş verməsi olduqca təbii olsa da, investisiyanın yerləşdiyi ev sahibi ölkənin tədiyyə balansı bu vəziyyətdən mənfi təsir görəcəkdir. Əgər transmilli şirkətlər investisiyanı dayandırıb

* *doktorant, Gəncə Dövlət Universitet*
e-mail: behbudnovruzlu@gmail.com

vətənə qayıtmaq qərarına gələrsə, o zaman ilkin olaraq qoyulmuş bütün kapital ev sahibi ölkəni tərk edəcək və tədiyyə balansına mənfi təsir göstərəcək. BXİ-lərin digər mənfi təsiri ölkədə istehlaka marijinal meylini artıraraq, idxala təkan verə bilər. Nəticədə ev sahibi ölkə gətirilən kapitalın öz ölkəsində qalmasını istəyərkən, transmilli şirkətlər də mənfəət köçürmələrini həyata keçirmək istəyəcəklər. Yuxarıda qeyd olunan fikirlərin həyata keçirilməsi və balanslaşdırılmamış mənfəət köçürmələri zamanı qəbul edən ölkənin tədiyə balansına mənfi təsir göstərəcək.

Rəqabətə mənfi təsirlər

BXİ-lər, əsasən, rəqabətə müsbət təsir göstərsə də, bu təsir bəzən dəyişə bilər və İEOÖ-ə mənfi təsirlər müşahidə oluna bilər. Mənfi təsirlər ümumiyyətlə inhisarçı anlayışın mövcud olduğu bazarlarda müşahidə olunur. Bu anlayışın qarşısını almaq üçün hüquqi tənzimləmələr kifayət etməzsə, monopolist anlayışa uyğun, rəqabətdən uzaq bir anlayış ortaya çıxacaq. Transmilli şirkətlərin, əsasən, güclü investorlar olduğunu nəzərə alsaq, ev sahibi İEOÖ-in biznesləri bu vəziyyətin öhdəsindən gəlməyə bilər. Bayaq qeyd etdiyimiz kimi, yaradılan stimullar həm inhisarçılığı, həm də hüquqi boşluqları dəstəkləyə bilər. Bu baxımdan ölkənin münasibəti və hüquqi praktika xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Aşağıdakı hallarda rəqabətə bəzi mənfi təsirlər yarana bilər (3, 36);

- Qəbul edən ölkə bazarında aparıcı mövqedə olan müəssisənin xarici şirkəti biznes tərəfindən alınması,
- Eyni ölkədə fəaliyyət göstərən iki xarici müəssisənin birləşməsi;
- Xarici müəssisənin keçmişdə məhsul ixrac etdiyi ölkədə hansısa biznesi ola bilər.
- Potensial rəqabət aparan müəssisələrin birləşməsi.

Oliqopoliya effekti

Transmillətli şirkətlərin yerli istehsalın həcmini zamanla azaldaraq məhdudiyyətləri bəlkə də ən çox tənqid edilən mənfi təsirlərdəndir. Əsas mərkəzlərin mənfəət köçürmə dərəcələri, ixrac rəqəmləri və istifadə olunan texnologiya ilə bağlı qərarı qəbul edən ölkə üçün mənfi atmosfer yarada bilər. Bundan əlavə, transmilli şirkətlər investisiya etdikləri ölkələrdə çox yüksək olmayan əmək haqqı və inkişaf etməmiş texnologiyanı özündə birləşdirən istehsal modellərindən istifadə edirlər. Transmilli şirkətlərin bu yanaşması ev sahibi ölkənin iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərir (3, 38).

Ətraf mühitə təsirlər

Transmilli şirkətlərin sərmayə qoyduqları İEOÖ-lərdə yaratdığı ekoloji problemlər tamamilə işlədikləri sektordan, emal olunan materialdan və istifadə olunan texnologiyadan asılıdır. Xüsusilə kimya məhsulları, neft, təbii qaz və mədən məhsulları sahəsində işləyən şirkətlər kifayət qədər diqqət və həssaslıq göstərməsələr, təbii ehtiyatlar təhlükəli şəkildə istifadə oluna və zədələnə bilər. Bununla belə, mütəmadi yoxlamalar, neftayırma zavodlarının açılması, ekoloji təmiz məhsullardan maksimum istifadə üzə çıxan mümkün mənfi təsirlərin qarşısını ala bilər. Xüsusilə, ətraf mühitə mənfi təsir edən sahələrə lazımi nəzarət və səlahiyyətin mövcud olmadığı ölkələrdə bu vəziyyətdən sui-istifadəyə daha çox rast gəlinir. Həmçinin İEÖ-də olduğu kimi ictimaiyyət tərəfindən bu tip məsələlərə nəzarət və həssaslıq yüksək olarsa nəticədə fəaliyyət göstərən şirkətlər daha məsuliyyətli olacaqlar.

İstehsal texnologiyalarına mənfi təsirlər

BXİ-lərin İEOÖ-in istehsal texnologiyalarına mənfi təsir göstərdiyini bildirən bəzi fikirlər mövcuddur. Bu fikrin ən böyük əsaslandırılması ondan ibarətdir ki, transmilli

şirkətlər, adətən, ucuz işçi qüvvəsi hesabına istehsal investisiyalarını əmək tutumlu sahələrə yönəldirlər. Belə olan halda investisiya qoyulan ev sahibi ölkədə texnologiyanın inkişafını gözləmək olmaz. İstehsal texnologiyaları öz səviyyəsində olacaq və reallaşdırılan BXİ heç bir töhfə verməyəcək. Texnologiyadan başqa İEOÖ-lər olduqda, transmilli şirkətlər ev sahibi ölkə ilə məlumat mübadiləsi aparmaq məcburiyyətində deyillər. Bu vəziyyət sərmayə qəbul edən ölkənin istehsal texnologiyalarının inkişafına da mənfi təsir göstərir.

Birbaşa xarici investisiyaların müsbət təsirləri

İqtisadiyyatda BXİ-lərin reallaşmasının keyfiyyət və kəmiyyət baxımından böyümə, vergi gəlirləri, texnologiya, kapital yığılması, daxili rəqabət, məşğulluq, ixrac və maliyyə kimi müxtəlif sahələrə töhfə verir. İEOÖ-lərdə həyata keçirilən BXİ-lardan sonra inkişaf prosesində sektorların ÜDM-ə töhfələrində fərqlər müşahidə olunur. İnkişaf etdikcə kənd təsərrüfatı sektorunun payı azaldığı halda, sənaye və xidmət sektorunun payı artır (7, 77). Nəzərə alsaq ki, sənayeləşmə prosesini ön planda başa vurmuş ölkələr bu gün aparıcı iqtisadiyyatlardır, deyə bilərik ki, sənayenin inkişafı bir ölkənin iqtisadi inkişafının göstəricisidir. Biz BXİ-lərin İEOÖ-in iqtisadiyyatlarına müsbət təsirlərini araşdırırıq.

Kapitalın yığılmasına təsiri

Kapital yığılması olmadan heç bir istehsal fəaliyyətindən danışmaq mümkün olmadığından, xarici investisiyaların İEOÖ-in iqtisadiyyatına ilk və ən mühüm töhfəsi, şübhəsiz ki, ən böyük çatışmazlıq və ən çox ehtiyac duyulan kapital artımıdır. Ölkənin resurslarının kifayət qədər qeyri-adekvat olduğu İEOÖ-ə xarici borcla investisiya qoymaq kifayət qədər riskli və baha başa gəlir. Transmilli şirkətlər investisiyaları ilə İEOÖ-ə əhəmiyyətli miqdarda kapital köçürürlər. Sonrakı dövrlərdə yeni müəssisələrin qurulması və həyata keçirilən yeni investisiyalar investisiyalardan əldə edilən mənfəətlə birlikdə kapital artımının davamlılığını təmin edir və İEOÖ-in inkişafına mühüm töhfə verir. İEOÖ mövcud olan yoxsulluq problemini həll etmək üçün investisiya səviyyəsini yüksəldəcək və gəlir səviyyəsini artıracaq kapital yığımına ehtiyac duyurlar. Buna görə də İEÖ-in ev sahibi ölkələrə gətirdiyi birbaşa investisiyalar bu ölkələrdə kapitalın yığılması baxımından üstünlük yaradır. Başlanğıcda sərmayə, istehsal və buna uyğun olaraq ixracat artımı ilə əlavə bir çox müsbət inkişaf tendensiyası zəncirvari olaraq davam edir.

Milli gəlir səviyyəsinə və məşğulluğa təsiri

BXİ ilə kapital yığımının formalaşması, investisiyaların və istehsalın artması nəticəsində milli gəlir artacaq, yeni biznes sahələri yaranacaq və buna uyğun olaraq məşğulluq da artacaq. Bununla belə, məşğulluğun artım sürəti əmək tutumlu investisiyalar və ya kapital tutumlu sektorlara daxil olmasına görə dəyişir. Əmək tutumlu sahələrə qoyulan investisiyalar məşğulluğu daha çox artırsa da, kapital tutumlu investisiyalar texnoloji inkişaflar gətirir və işçi qüvvəsinin keyfiyyətini artırır. Texniki bilik və idarəetmə bacarıqları qazanan işçilər daha sonra BXİ sayəsində öz bizneslərini qurmaq üçün lazımi infrastruktur əldə edirlər. İnvestisiyalardan sonra formalaşacaq ara istehsal məşğulluğa dolayı təsir göstərəcək. Gəlir səviyyəsi yüksək olan ölkələrdə istehsal həcmi də artacaq bu, öz növbəsində məşğulluğun artmasına səbəb olacaq (4, 322). Ən vacib məqamlardan biri məşğulluğun inkişafının daimi olmasıdır. Buna yerli şirkətlərlə harmoniyada işləmək və yeni biznes sahələri yaratmaq üçün ölkəyə gələn BXİ-lərə dəstək verməklə nail olmaq olar. Unudulmamalıdır ki, yeni biznes sahələri yaratmaq biliyə malik olmayan İEOÖ üçün məşğulluq baxımından BXİ-larla birlikdə işləməlidir (2, 5).

Ödəniş balansına təsirlər

BXİ-lər İEOÖ-in tədiyyə balansına da ciddi təsir göstərir. Quruluş zamanı gətirilən xarici kapital və xarici valyuta axını ölkənin tədiyə balansına ciddi töhfə verir. İnvestisiya istehsala başladıqdan sonra ixrac və idxalı əvəzləmə şəklində tədiyyə balansında müsbət və valyuta gəlirləri yaratmağa davam edir. Əgər ev sahibi ölkədə daxili bazar o qədər də cəlbedici deyilsə, ölkə xarici investisiyalar baxımından üstünlüklərə malikdirsə, qurumların əməkdaşlığı iqtisadiyyat baxımından yüksək səviyyədədirsə və iqtisadiyyat xarici bazarlara uyğunlaşdırılıbsa, zəruri ixrac mühiti təmin ediləcək və tədiyə balansı qorunacaqdır. Xarici ticarətə bağlı ölkələrin iqtisadiyyatlarında tarazlıq həmişə qorunmur (1, 63). BXİ-lər yerli firmaları rəqabətə məcbur edə bilər ki, bu da onların daxili bazarda sağ qalmasını çətinləşdirir və onların ixracına səbəb olur ki, bu da dolayısı ilə ixraca və tədiyyə balansına təsir göstərir.

İqtisadi artıma təsirləri

Bir ölkənin inkişafı həmin ölkənin adambaşına düşən gəliri ilə ölçülür. Hesab olunur ki, ölkədə adambaşına düşən gəlir artdıqca ölkənin inkişaf səviyyəsi də yüksəlir. BXİ-lər ev sahibi ölkənin vətəndaşları məhdud imkanların olması səbəbiylə istehsal edilə bilməyən və ya ölkəyə gətirilə bilməyən məhsullar istehsal edərək adambaşına düşən milli gəliri və ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsini artırır. BXİ-lərin digər dolayı töhfəsi ölkə daxilində digər investisiyaların, eləcə də öz investisiyalarının səmərəliliyini artırmaqla milli gəlirə töhfə verməsi hesab edilə bilər. BXİ investisiyaları və onların ölkəyə gətirdiyi texniki və təşkilati məlumatlar zamanla ölkədəki digər investorlar tərəfindən mənimsəniləcək və bu, məhsuldarlığı artıracaq. İnvestorun əldə etdiyi gəlir sahibkarlığın inkişafına və yeni investisiyalara sərf olunarsa, qəbul edən ölkənin iqtisadiyyatında daha sürətli artım baş verəcək. Bundan əlavə, BXİ vasitəsilə investisiya qəbul edən ölkədə mövcud olmayan resursların təmin edildiyini nəzərə alsaq, ölkənin inkişafına çox fərqli şəkildə müsbət şəkildə inkişaf edəcəkdir. İEOÖ-də reallaşdırılacaq birbaşa investisiyalar həm ixracı, həm də rəqabət səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə artıracaq, həyata keçirdikləri istehsalla bazarlarda məhsuldarlıq artacaq və iqtisadi artım sürətləndiriləcək. Xüsusilə son illərdə Uzaq Şərq Çin, Sinqapur və Cənubi Koreya kimi xarici iqtisadi strategiyalar inkişaf etdirərək öz qabığından çıxan ölkələr cəlb etdikləri birbaşa investisiyalar sayəsində çox sürətli iqtisadi böyüməyə girmiş, Latın Amerikası ölkələri xarici ticarətdə tətbiq etdikləri embarqolar nəticəsində hələ də borclar və büdcə kəsirləri ilə mübarizə aparırlar (3, 54). Bu misal BXİ-lərin iqtisadi artım üzərində yaratdığı təsirin konkret nümunə kimi göstərilə bilər.

Texnologiyaya təsirlər

Texnologiya, yeni məhsulun yaradılmasına və ya mövcud məhsulların daha aşağı qiymətə və daha yüksək keyfiyyətlə istehsalına imkan verən bütün növ bilik, bacarıq və proseslər kimi müəyyən edilə bilər. Texnologiya təkcə məhsul istehsalında deyil, həm də marketinq və idarəetmə kimi xidmətlərin istehsalında və təkmilləşdirilməsində istifadə olunur. Texnoloji yeniliklər və təkmilləşdirmələr kifayət qədər elmi biliyə və üstünlüyə malik olmaqla əldə edilə bilən tədqiqat və araşdırma qabiliyyəti ilə birbaşa əlaqəlidir (8, 781). Bu məlumatlara əsasən aydın olur ki, texnologiya yeni məhsullar istehsal etmək və ya mövcud məhsullardan daha çox qazanc əldə etmək üçün çox mühüm amildir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə hətta kifayət qədər kapitalın olmadığını nəzərə alsaq, bu ölkələrdə lazımi texnologiya və kifayət qədər texniki biliklərin olmadığını təxmin edə bilərik. Qazanclarını ən yüksək səviyyədə tutmağı hədəfləyən BXİ-lər innovativ-texnoloji tədqiqat işlərinə böyük əhəmiyyət verir və texnologiyaların inkişafına böyük büdcələr ayırır. Buna görə də həmişə ən qabaqcıl texnologiyadan istifadə edirlər. BXİ-lər sayəsində texnoloji

inkişaflar dolayı yolla texnoloji təşəbbüslər üçün lazımi infrastruktura malik olmayan İEOÖ-ə ötürülür. Xarici firmaların istedadı və qabaqcıl texnologiyaları "baxaraq öyrən-mə" yolu ilə daha kiçik yerli firmalara ötürülür. Bu öyrənmə texnikası ilə əmək təcrübəsi də ötürülür, texniki dəstək verilir və bacarıqlar əldə edilir (5, 2). Ev sahibi ölkəyə texno-logiya transferinin ən ümumi formalarından biri yerli işçi qüvvəsinin transmilli şirkətlər-də işləməsi və sonra qazanılan xarici təcrübənin yerli firmalara ötür-məsidir. Bu vəziyyət əmək vasitəsilə transfer adlanır və texnologiya transferinin ən ucuz yoludur. Şübhəsiz ki, texnoloji inkişafın ən çox əldə olunduğu investisiya növü kapital tutumlu sənayelərdə baş verəcəkdir. İşgüzar intensiv sektorlarda xüsusilə texniki idarəetmə biliklərinin və marke-tinq strategiyalarının ötürülməsi müsbət təsir olaraq ortaya çıxır. Sadalanan yollar vasitəsi ilə BXİ qəbul edən ölkədə yeni və qabaqcıl texnologiya ilə məhsuldarlığın artırılmasında, daxili bazarlarda rəqabətin artırılması ilə inhisarçı strukturların qarşısının alınmasında, daxili bazarda istehsal həcminin genişləndirilməsində və qiymət səviyyəsinin aşağı salın-masında təsirli olur (4, 75).

Marketinq və idarəetmə bacarıqlarına təsirləri

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, xüsusilə əmək tutumlu sektorlara qoyulan investisi-yalarda, BXİ-lər yerli menecerləri idarəetmə və marketinq bilikləri üzrə öyrətmək və on-ların texnoloji investisiyadan daha çox yerli bazarda üstünlüklərindən faydalanmaq istə-yirlər. Getdikcə daha çox transmilli şirkətlər xarici ölkələrə investisiyaları üçün yerli ida-rəçilərə etibar edir ki, bu da İEOÖ-in ümumi idarəetmə biliklərini təkmilləşdirir. Yalnız menecer kimi deyil, digər aşağı vəzifələrdə də çalışan ev sahibi ölkənin əməkdaşları nə-zəri və strateji cəhətdən özlərini inkişaf etdirmək imkanı əldə edirlər. Bu gün yerli idarə-çilər dünyanın ən böyük transmilli şirkətlərində idarəetmənin ən yüksək səviyyəsinə yük-sələ bilirlər. Dünyanın ən böyük transmilli şirkətlərindən biri olan Coca-Colanın, Mc Do-naldsın və digər transmilli şirkətlərin təcrübəsini bu mövzuda mühüm nümunə kimi gös-tərə bilərik.

Rəqabətə təsirlər

BXİ-lər rəqabətin çox vaxt yüksək olmadığı yeni bazarlara daxil olduqda, bazarda mövcud olan firmalar bazarda öz yerlərini qorumaq üçün rəqabətdə iştirak etmək məcbu-riyyətində qalacaqlar. Rəqabətin artması iqtisadiyyata çox müsbət təsir göstərəcək. İnki-şaf etməkdə olan ölkələrdə yerli şirkətlər bazar paylarını qorumaq üçün qiymətləri aşağı salmaq və məhsullarını təkmilləşdirmək üçün innovativ-texnoloji tədqiqat-araşdırma iş-lərinə məcbur olacaqlar ki, bu da məhsuldarlığın əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olacaq. İnhisarlaşmaya mənfi təsir göstərən BXİ-lər; resurslardan ədalətli istifadəyə, rə-qabətin təmin edilməsinə və məhsuldarlığın artmasına gətirib çıxaracaq (6, 323).

ƏDƏBİYYAT

1. Aktan C.C., Vural İ.Y. Çok Uluslu Şirketler Global Sermaye ve Global Yatırımlar. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2006.182 s.
2. Asiedu E. On Thedeterminants of Foreign Direct Investment to Developing Countries: Is Africa Different?. World Development, Elsevier, 2002.-vol. 30 (1), p. 107-119.
3. Batmaz N., Tunca H. Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları ve Türkiye. İstanbul: Beta Basım Yayın, 2005. 390 s.
4. Berber M. İktisadi Büyüme ve Kalkınma. Trabzon: Derya Kitabevi, 2006.-424 s.
5. Kosma T., Kottaridi C., McHugh J. On the Differential Impact of FDI Host Economies. Nottingham: European Trade Study Group (ETSG), 2004. 133 s.

6. Lebe F. ve Ersungur Ş.M. Türkiye'de Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımını Etkileyen Ekonomik Faktörlerin Ampirik Analizi, Atatürk Üniversitesi İİBF Dergisi, 2011.- s. 321-339,
7. Sabır H. Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarını Gelişmekte Olan Ülkelere Yönlendirici Politikalar// İstanbul, Dış Ticaret Dergisi, -2002. s. 74-84.
8. Seyidoğlu H. Uluslararası İktisat Teori, Politika ve Uygulama. (Geliştirilmiş 21. Baskı), İstanbul: Güzem Can Yayınları, 2017. 956 s.

Summary

Novruzlu Behbidali

İmpact of Foreign Direct İnvestment on Developing Countries

In the modern world, the dimensions of the economic power of transnational companies are up to a level where they can compete with some economies. As the most important source of international capital mobility, FDIs have an impact on emerging factors. The most important goal is for multinational companies to invest heavily and make significant investments in order to make more money. In this regard, large-scale FDIs have a significant impact on developing countries. There are opinions about the implemented FDI. Although there are those who claim that these investments have strong effects, they argue that energy has energy effects. These high-energy products have a huge impact. We see that the developing countries and economic development that have entered the race to increase FDI over the last 20 years owe a great deal to FDI. In order to get more and expand their existing capital, transnationals choose to invest in DDCs in this way. In this way, additional currency income is added to the balance of payments from the country in which the investment is made, and as a result has its own income effect. It can express all transactions between residents of a country and residents of foreign countries used during the balance of payments as a systematic record. The resident status of companies and firms has nothing to do with citizenship. The implementation of FDI in the economy contributes to various areas such as quality and quality growth, tax revenues, technology capital accumulation, domestic competition, employment, exports and finance. There are differences in the contribution of the development process sectors to GDP after the developing countries created in the developing countries. As the agricultural sector pays for growth, so does the industrial and service sector. If we take into account that today the leading economies have completed the process of industrialization in the foreground.

Keywords: *foreign direct investment, investment, economic policy, economic growth, developing countries, economic development.*

Резюме

Новрузлу Бехбидали

Влияние прямых иностранных инвестиций на развивающиеся страны

В современном мире размеры экономической мощи транснациональных компаний достигли уровня, при котором они могут конкурировать с некоторыми экономиками. Являясь наиболее важным источником международной мобильности капитала, прямые иностранные инвестиции оказывают влияние на возникающие факторы. Самая важная цель для многонациональных компаний состоит в том, чтобы вкладывать значительные средства и делать значительные инвестиции, чтобы заработать больше денег. В этом отношении крупномасштабные прямые иностранные инвестиции оказывают значительное влияние на развивающиеся страны. Есть отзывы о реализованных прямые иностранные инвестиции. Хотя есть те, кто утверждает, что эти инвестиции имеют сильный эффект, они утверждают, что энергия имеет энергетический эффект. Эти высокоэнергетические продукты имеют огромное влияние. Мы видим, что развивающиеся страны и их экономическое развитие, вступившие в гонку за увеличение ПИИ за последние 20 лет, многим обязаны ПИИ. Чтобы получить больше и расширить свой существующий капитал, транснациональные корпорации предпочитают инвестировать в DDC таким образом. Таким образом, к платежному балансу добавляется дополнительный валютный доход от страны, в которой осуществляются инвестиции, и в результате возникает собственный доходный эффект. Он может отображать все операции между резидентами страны и резидентами зарубежных стран, используемые в платежном балансе, в виде систематической

записи. Статус резидента компаний и фирм не имеет ничего общего с гражданством. Внедрение ПИИ в экономику способствует развитию различных областей, таких как качество и рост качества, налоговые поступления, накопление технологического капитала, внутренняя конкуренция, занятость, экспорт и финансы. Существуют различия во вкладе секторов процесса развития в ВВП после того, как развивающиеся страны создали в развивающихся странах. Как сельскохозяйственный сектор платит за рост, так и промышленный сектор и сектор услуг. Если учесть, что сегодня ведущие экономики завершили процесс индустриализации на первом плане.

Ключевые слова: *прямые иностранные инвестиции, инвестиции, экономическая политика, экономический рост, развивающиеся страны, экономическое развитие.*

Redaksiya heyətinin üzvü i.e.d., prof. Məmmədov Elşad Yaqub oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 338.3

RƏQABƏT QABİLİYYƏTLİ MƏHSUL İSTEHSALININ ELMİ-NƏZƏRİ ƏSASLARI

Səxavət MİRZƏYEV*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 05 aprel 2022; çapa qəbul edilmişdir:10 may 2022; online-da çap edilmişdir: 30 iyun 2022
Received: 05th of April, 2021; accepted: 10 th of May , 2022; published online: 30 th of June, 2022

Açar sözlər: *rəqabət, əmtəə, məhsul, marja, xidmət, istehsal, ticarət, istehlak, sənaye, qiymət, innovasiya, maya dəyəri*

Giriş

Rəqabət qabiliyyətlilik bütün fəaliyyət sahələri üçün zəruri və prioritet olsa da, hər bir fəaliyyət sahəsində onun formalaşmasına müxtəlif amillər təsir edir. Rəqabət qabiliyyətliliyin formalaşmasına çoxsaylı müxtəlif yanaşmalar mövcuddur ki, bu da məhz, təsir edən amillərin əsasında fərqlənir. Hər bir tədqiqatçı rəqabət qabiliyyətliliyin formalaşmasında bu və ya digər amilin daha üstün mövqeyə malik olduğunu əsaslandırmağa çalışır.

Rəqabət qabiliyyətlilik konsepsiyası özündə bazarın tələblərinə çevik reaksiya, bazarı daimi artan tələbat malları ilə təmin etmək, xarici bazarlara əlverişli çıxış imkanı qazanmaq və rəqabət mübarizəsində davam gətirmək kimi şərtləri birləşdirir. Eyni zamanda, rəqabət qabiliyyətlilik əmtəə, təsərrüfat subyekti, sahə, region, ölkə səviyyəsində formalaşır ki, bu da rəqabət qabiliyyətini müxtəlif səviyyələrdə tədqiq etməyi zəruriləşdirir. Ümumilikdə isə, rəqabət qabiliyyətlilik bazarda rəqabət mühitində əmtəənin öz funksiyalarını tələb olunan keyfiyyət və xərclə yerinə yetirmək bacarığı deməkdir [1, s. 64-72; 6].

Müasir dövrdə iqtisadiyyatın rəqabətə davamlılığı sənaye istehsalının demək olar ki, yeniliklər tətbiq etmək və modernləşmək qabiliyyəti ilə müəyyən edilir. Elmi-texniki tərəqqininin sürəti, digər sahələrdə əmək məhsuldarlığının artması, əhalinin rifah səviyyəsi və s. milli sənayenin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Ümumilikdə isə, rəqabət qabiliyyəti təsərrüfatın idarə olunmasının baza sisteminə xas olan mürəkkəb, çoxtərəfli və çoxsəviyyəli kateqoriyadır. Rəqabət qabiliyyəti fenomeninin öyrənilməsi ilə uzun müddətdir müxtəlif ölkələrin tanınmış alimləri və ayrı-ayrı qruplar, elmi-tədqiqat institutları, dövlət hakimiyyəti orqanları, işgüzar dairələr və s. məşğul olurlar [2].

Rəqabət qabiliyyəti probleminin öyrənilməsində tanınmış alim M.Porter hələ 1990-cı ildə özünün "Beynəlxalq rəqabət qabiliyyəti" adlı əsərində göstərmişdir ki, rəqabət qabiliyyəti anlayışının ümumi qəbul olunmuş tərifi yoxdur. Firmalar üçün rəqabət qabiliyyəti qlobal strategiya olduqda dünya bazarında rəqabət imkanı, bir çox iqtisadçılar üçün – müsbət saldoya malik olan xarici ticarət balansı, bir sıra iqtisadçılar üçün isə mübadilə məzənnəsinə çevrilmiş məhsul vahidinə ən az istehsal məsrəfləridir [1, s. 66-78; 12].

Rusiya-Avropa iqtisadi siyasət mərkəzinin eksperti Fransua Benaroy M.Porterin kitabından 25 il sonra 2006-cı ildə çap olunmuş məqaləsində rəqabət qabiliyyəti anlayışını

* *doktorant, Azərbaycan Kooperasiya Universiteti*
e-mail: mirzeyev.s@gmail.com

özünəməxsus şəkildə izah etmişdir. O göstərir ki, adətən rəqabət qabiliyyəti dünya bazarlarında müvəffəqiyyətli fəaliyyətin əhalinin rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə əlaqələndirilməsi kimi başa düşülür. Onun fikrinə görə, hər hansı bir ölkədə əhalinin rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi strategiyası rəqabət qabiliyyətinin aşağıdakı tərkib hissələrinin əlaqələndirilməsini tələb edir [6; 8; 10]:

- məhsuldarlıq – onun yüksəldilməsi əhalinin gəlirlərinin davamlı olaraq artmasının vacib şərtləridir;
- qiymət üzrə rəqabət qabiliyyəti (real mübadilə məzənnəsi ilə) – ölkənin dünya bazarında rəqabət mübarizəsi aparma qabiliyyəti və ölkədə yeni iş yerləri açılmasına təsir göstərən amillərdən biridir;
- innovasiya fəaliyyəti və texnoloji ixtisaslaşma - dünya miqyasında ixtisaslaşmaya və əhali rifahının yüksəldilməsinə təsir göstərən yeni ideya və texnologiyanı formalaşdırır;
- investisiya cazibədarlığı, onun əsası – məhsuldarlığa və innovasiya fəaliyyətinə həlledici təsir göstərən əlverişli investisiya mühitidir.

Rəqabət qabiliyyəti – ölkənin hökumət və sənaye dairələrini narahat edən ən mühüm məsələdir. Firmalar rəqabətdə müvəffəqiyyət əldə etmək üçün ya aşağı istehsal məsrəflərinə, yaxud yüksək keyfiyyətlə baha qiymətə məhsul satmaq imkanına malik olmalıdırlar.

Tanınmış alman iqtisadçısı Y.Şumpeterin göstərdiyi kimi, "rəqabət qabiliyyəti" anlayışı həddən artıq dinamik kateqoriyadır və onun dinamikası, hər şeydən əvvəl, xarici amillərlə əlaqədardır. Aydındır ki, rəqabət tarazlıq deyil, daim dəyişəndir. İstənilən sahədə təkmilləşmə və yeniləşmə birdəfəlik hadisə deyil, fasiləsiz prosesdir və onun arxasında uzunmüddətli sabitlik dayanır. Bu günki üstünlük, sabah itirilə bilər və yaxud əksinə. Bu baxımdan rəqabət qabiliyyəti rəqabət üstünlüyünə nail olunması üçün həyata keçirilən məqsədyönlü dinamik prosesdir. Başqa sözlə desək, rəqabət qabiliyyəti - məhsul istehsalı və bölgüsü prosesində inhisar mövqeyi ilə əlaqədar yaranan və müvafiq mənfəətin əldə edilməsinə imkan verən, hər hansı bir istehsalçının başqa istehsalçılar üzərində hökmranlığını əks etdirən bazar münasibətləri kimi xarakterizə oluna bilər [1, s. 66-81; 4; 6].

Bununla belə, rəqabət qabiliyyətlilik məhsuldarlıq və ya mənfəətlə məhdudlaşa bilməz. Hər kəsə aydındır ki, ölkə yaradılmış gəlirləri bölüşdürmürsə, əhalinin sağlamlığının sığortalanmasını və ya təhsil infrastrukturunu lazımi səviyyədə inkişaf etdirmirsə və ya siyasi və sosial sabitliyi təmin etmirsə, həmin ölkə uzunmüddətli dövrdə inkişaf etmir. S.Qarellinin qeyd etdiyi fikirlər ölkə miqyasında iqtisadi səmərəliliyin təmin olunmasının şərtlərindəndir. Bu baxımdan M.Porterin yanaşması daha çox diqqəti cəlb edir ki, məhsuldarlıq ölkəyə yüksək əmək haqqını, sabit valyutanı, kapitalın əlverişli şəkildə ödənməsini və bununla da yüksək həyat səviyyəsini təmin etməyə imkan verir [1; 2; 16; 17].

Rəqabət qabiliyyətinin hansı amillin təsiri ilə formalaşması iqtisadiyyatın necə inkişaf etdiyini, milli iqtisadiyyat və təsərrüfat subyektləri qarşısında hansı xüsusi problemlərin qoyulduğunu aydınlaşdırmağa da imkan verir.

Ümumilikdə isə, rəqabət qabiliyyətinə təsir edən amillərə yanaşma birmənalı deyil. Məsələn, B.Raizberq və Q.Fatxutdinovun fikrincə, amillər iqtisadi proseslərin xarakterini və səmərəliliyini müəyyən edən, istehsal olunan məhsulun kəmiyyət və keyfiyyətini müəyyən edən parametrlərdir. Bazar münasibətləri şəraitində amillərin təsiri qaçılmazdır. Bir çox şirkətlərin yüksək rəqabət qabiliyyəti intellektual kapital, müqayisəli qiymətləndirmə, yeni əmtəə və xidmətlərin yaradılması kimi amilləri cəlb etməsi ilə izah olunur. Bu isə o deməkdir ki, bütün dövrlərdə müəssisənin və ya konkret məhsulun rəqabət qabiliyyətlilik səviyyəsi müxtəlif amillərin təsiri ilə baş verir və bu amillərdən asılıdır. Rəqabət qabiliyyətliliyinə təsir edən müxtəlif amillərin təhlili göstərir ki, rəqabətqabiliyyətlilik amilləri bir sıra meyarlara əsasən nəzərə alınır: tədqiqat obyekti, baş vermə xarakteri, əhatə dairəsi, idarəolunma qabiliyyəti, ixtisas və rəqabət səviyyəsi və s. [6; 10; 15; 16].

O.Rossixinanın fikrincə, təsərrüfat subyektinin ən mühüm vəzifəsi ölkənin və ya iqtisadiyyatın inkişafı üçün mövcud olan və proqnozlaşdırıla bilən şərtləri nəzərə almaqla əsas uğur amillərini müəyyən etməkdir. A.Tompson, A.Strikland isə öz araşdırmalarında rəqabət qabiliyyəti amillərinin müəyyən edilməsi probleminə daha çox diqqət yetirmişlər. Onların fikrincə, əsas uğur amilləri müəyyən edilmiş strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə fəaliyyətlər, rəqabətə qabiliyyətli olmaq və maliyyə uğuru əldə etməyə yönəlmiş fəaliyyətdir [4; 13; 14; 16].

Qeyd edilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, amillərin formalaşması nəsildən-nəslə ötürülür və inkişaf edir. Hər bir nəsil əvvəlki nəsildən qalmış ənənəvi amilləri miras alır və fəaliyyət mühitini, şəraiti nəzərə alaraq əlavələr edir və özünün amillər sistemini formalaşdırır. Məsələn, fransız iqtisadçıları A.Ollivier, A.Diane və G.Urse hesab edirlər ki, hər hansı təsərrüfat subyekti (şirkət) öz rəqabət qabiliyyətini 8 amil üzrə təmin edə bilər [1; 16; 17]:

- əmtəə və xidmətlər üzrə şirkətin fəaliyyəti;
- məhsulun bazar liderlərinin yüksək səviyyəli məhsullarına uyğunluğu;
- sınaq, müqayisəli təhlil və s. üsullarla müəyyən edilən keyfiyyət səviyyəsi;
- mümkün marja ilə əmtəənin qiyməti;
- şəxsi və borc götürülmüş maliyyə;
- ticarət üsulları və fəaliyyət vasitələri;
- satışqabağı hazırlıq səviyyəsi;
- istehlakçıların gələcək ehtiyaclarını qabaqcadan görmək bacarığı və onları bu ehtiyacları ödəmək üçün şirkətin müstəsna imkanlarına inandırmaq bacarığı.

Ümumilikdə isə rəqabət qabiliyyətlilik səviyyəsi həm də istehlakçının alıcılıq səviyyəsindən, seçim imkanlarından da asılıdır. Təbii ki, əgər istehlakçı keyfiyyəti, yüksək xidməti və müəyyən statusu dəyərləndirə bilən qrupa aiddirsə, onların diqqətini ucuz məhsula cəlb edə bilməyəcəyimiz dəqiqdir. Bu mənada, məhsulun rəqabət qabiliyyətinə təsir edən amilləri 3 istiqamətdə təsnifləşdirə bilərik: məhsul (əmtəə) amilləri, bazar amilləri və resurs amilləri.

Məhsul amilləri	Seçilmiş auditoriya arasında əmtəənin cəlbediciliyini artıran xassələri və funksional xüsusiyyətləri rəqabət qabiliyyətliliyin məhsul meyarlarına aid edilir. Məhsul meyarları dedikdə dad, qoxu, rəng, məhsul və ya xidmətin unikallığı, məhsulun hədəf auditoriya üçün effektivliyini göstərən meyarlar, satış şərtləri, satış sonrası şərtlər, qiymət, məhsulun nümayiş keyfiyyəti, istehlakçının məhsul haqqında məlumatlılıq səviyyəsi və s. kimi amillər nəzərdə tutulur.
Bazar amilləri	Rəqabət qabiliyyətin bazar parametrləri bazar şərtləri ilə müəyyən edilir və mövcud rəqabət şəraitində və siyasi mühitdə məhsulun nə qədər uğurlu ola biləcəyini ifadə edir. Əvəzedici məhsulların mövcudluğu, sahibkarlığın inkişaf səviyyəsi (mühiti), rəqiblərin sayı, dövlət məhdudiyyətləri və s. kimi amillər bazar amillərinə aid edilir.
Resurs amilləri	Rəqabət qabiliyyətinin resurs amilləri təsərrüfat subyektinin daxili mühiti ilə müəyyən edilir və hansı resursların rəqabətdə qalib gəlməyə imkan verəcəyini, məhsulun cəlbediciliyini və bazarda üstün mövqeyini təmin edəcəyini göstərir. Resurs amilləri dedikdə ixtisaslı kadrların, sərbəst dövriyyə kapitalının mövcudluğu, məhsulun reklam imkanları, coğrafi mühit, patentlərə və ya xüsusi texnologiyalara sahiblik, çeviklik səviyyəsi və s. nəzərdə tutulur.

Bütün bunlarla yanaşı, araşdırmalar göstərir ki, hər hansı təsərrüfat subyektinin və ya məhsulun rəqabət qabiliyyəti təkcə onun öz potensialından deyil, həm də əsaslı şəkildə xarici mühit amillərindən asılıdır. Xarici mühit amilləri isə, ilk növbədə, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətlilik səviyyəsi və dövlətin iqtisadi siyasəti əsasında formalaşır. Bu problemin hərtərəfli və sistemli tədqiqi rəqabət mübarizəsində uğur və uğursuzluğun

səbəblərini uzun illər araşdıran M.Porter tərəfindən aparılmışdır. Porter də öz əsərlərində amilləri qruplara ayırmağı təklif edir, lakin alimin yanaşması fərqlidir [12].

M.Porterə görə, I qrupa ölkədə insan resursları, təbii və maddi, maliyyə və informasiya ehtiyatları, infrastruktur təminatı və s. amillər daxildir. Təsərrüfat subeykti, məhz bu amillərin dəyərindən və dəyərləndirilməsindən asılı olaraq rəqabət üstünlüyü formalaşdırmaq üçün əlverişli şəraiti (mühiti) təmin edə bilər. M.Porterin təklif etdiyi II qrup amillərə tələb şərtləri daxildir. İqtisadçı alim haqlı olaraq, bunu belə əsaslandırır ki, hər hansı məhsula intensiv tələbat onun istehsalının inkişafına təkan verir. Bu halda istehsalçı yeni texnologiyalar tətbiq etməyə, məhsul istehsalını təkmilləşdirməyə, yeni məhsullar buraxmağa daha həvəsli olur. Başqa sözlə desək, Poret II qrupa yeni texnologiya əsasında formalaşan mühit amillərini aid edir [1, s. 65-80; 12].

M.Porterə görə, III qrup amillərə regional klasterlərin formalaşması üçün zəruri olan əlaqəli sənaye sahələrinin mövcudluğu daxildir. Digər iqtisadçı alim D.Panasenkonun fikrincə, hər hansı müəssisənin rəqabət qabiliyyətliliyinin mühüm şərti milli iqtisadiyyatda inkişaf etmiş əlaqəli sahələrin olmasıdır. Hansı ki, iqtisadiyyatın bu sahələri müəssisəni zəruri olan keyfiyyətli materiallar, yarımfabrikatlar, komponentlər, informasiya resursları ilə təmin etmək imkanına malikdir. Eyni zamanda, əlaqəli sənaye sahələri biri-birini əvəz edə bilən əmtəələri bazara çıxaran güclü rəqiblər kimi də çıxış edə bilərlər. Bunun müsbət tərəfi odur ki, müxtəlif sahələri arasında elmi-texniki tərəqqi üçün həvəsləndirici mühit, rəqabət mühiti formalaşır [12].

M.Porterin tövsiyə etdiyi amillər hər hansı ölkənin müəssisələrinin, sənaye sahələri və klasterlərinin fəaliyyət göstərdiyi sistem və ya mühiti formalaşdırır. Rəqabət qabiliyyətliliyin formalaşmasına dair M.Porterin amillər şərti ilə bağlı fikirlərinə yaxın olan iqtisadçı alim N.Kastels də hesab edir ki, rəqabət subyektlərinin bazarda uğuru aşağıdakı amillərlə müəyyən edilir [12; 16; 17]:

- “elm – texnologiya – istehsal – cəmiyyət” sisteminə aid texnoloji inkişaf amilləri;
- istehsalçının istehsal məsrəfləri ilə hədəf bazarlardakı qiymətlər arasındakı fərq;
- daha geniş və zəngin bazarlara çıxış;
- ölkələrin və ya ayrı-ayrı regionların inkişaf strategiyaları.

Digər tədqiqatçı alim Q.Fətxutdinov isə rəqabət qabiliyyətliliyin aşağıdakı amillərinə istinad edir, yəni aşağıda qeyd edilənləri rəqabətə davamlılıq üçün zəruri hesab edir:

1) elmi-tədqiqat və təkmilləşdirmə layihələrinə çəkilən xərclərin səviyyəsi, qabaqcıl texnologiyaların mövcudluğu, yüksək ixtisaslı kadrların olması;

2) istehlakçıların ödəmə qabiliyyəti, paylama şəbəkəsinin əhatə dairəsi, reklam və satışın təşviqi üsulları, bazar və rəqiblər haqqında ətraflı məlumatların olması;

3) keyfiyyətli xammal və materiallara əlçatanlıq səviyyəsi və çevikliyi, hazır məhsulların saxlanma vəziyyəti;

4) təsərrüfat subyektinin maliyyə vəziyyəti, kredit əldə etmə imkanları.

Göründüyü kimi, M.Porter, M.Kastels və R.Fatxutdinovun yanaşmalarından aydın olur ki, təsərrüfat subyektinin rəqabət qabiliyyəti onun fəaliyyət göstərdiyi mühitdə rəqiblərdən daha cəlbedici məhsul istehsal etmə səviyyəsini ifadə edir. Reklam və məhsulun paylanma şəbəkəsi, qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi, istehsal xərclərinin azaldılması, yüksək ixtisaslı kadrların cəlb edilməsi təsərrüfat subyektinin maliyyə vəziyyətini və rəqabət qabiliyyətliliyini yaxşılaşdırır.

Araşdırmalar göstərir ki, rəqabət qabiliyyətlilik amillərinin təsnifləşdirilməsinin digər əlaməti ixtisaslaşma səviyyəsidir. İqtisadç alim A.Tsarenko hesab edir ki, rəqabət üstünlükləri bir sıra qısa və qeyri-sabit xarakterli üstünlüklər əsasında da formalaşır. Lakin, inkişaf etmiş amillər və ixtisaslaşma hesabına formalaşan rəqabət üstünlükləridir daha uzunmüddətli və sabit xarakter daşıyır. A.Tsarenko rəqabət qabiliyyətlilik amillərini daxili və xarici olmaqla 2 qrupda təsnifləşdirməyi təklif edir. İqtisadçı alimlər A.Tsarenko

və V.Marcin fikrincə, xarici amillər müəssisənin təsir edə bilmədiyi və öz siyasətində onları dəyişməz bir şey kimi qəbul etməli olduğu amillərdir. Belə xarici amillərə maliyyə və pul siyasəti, qanunvericilik sahəsində müvafiq dövlət təşkilatlarının fəaliyyətini, bazarda iqtisadi durumu, müvafiq əlaqədar (köməkçi) sahələrin inkişafını, bazarda müəssisənin təklif etdiyi məhsullara tələbatın artmasını və s. aid edirlər [9; 10; 11; 16].

Daxili amillərə gəldikdə isə, buraya təsərrüfat subyektinin idarə edilməsi və idarəetmə aparatının peşəkarlığı, ixtisas səviyyəsi, xammal və materialların keyfiyyəti, onların emala yararlılıq imkanı, məhsul satışı həcmi və satış xərcləri, ümumilikdə fəaliyyətin səmərəliliyi kimi məsələlər nəzərdə tutulur.

İqtisadçı alim A.Kostin rəqabət qabiliyyətlilik amillərini idarə olunan və olunmayan amillər kimi də təsnifləşdirir. A.Kostinə görə, xarici mühit amillərinə istehsal, satış və istehlak mərhələlərində özünü göstərən iqtisadi amillər, daxili amillərə isə müəssisənin bazara təsir imkanları aid edilir. Bir qisim tədqiqatçı isə (məs. O.Rossixina) ümumilikdə xarici amilləri idarə olunmayan, daxili amilləri isə idarə olunan kimi qəbul edir [4; 6; 15; 16].

Müxtəlif alimlər tərəfindən rəqabət qabiliyyətliliyə təsir edən amillərin təhlili göstərir ki, təsərrüfat subyektinin rəqabət qabiliyyətlilik konsepsiyası istehlakçıya təklif olunan xidmətlərin keyfiyyətini və miqyasını inkişaf etdirməklə rəqabət üstünlüyü qazanmaq məqsədini güdür.

Qlobal və milli səviyyədə rəqabət mübarizəsinin kəskinləşdiyi bir vaxtda innovativ yanaşma və dinamik texnoloji inkişaf istər ayrılıqda təsərrüfat subyektlərinin, istərsə də ümumilikdə iqtisadiyyatın rəqabətə davamlılığının, milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində həlledici amil kimi çıxış edir. Bu baxımdan da, rəqabət qabiliyyətliliyin ciddi nəzərə alınması və inkişaf etdirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Həm də ona görə ki, rəqabət qabiliyyətlilik uzunmüddətli və rentabelli istehsal fəaliyyəti üçün zəruri şərtdir, rəqiblərlə mübarizədən qalib çıxmaq, hədəf bazarında müəyyən mövqe tutmaq, qazanc əldə etmək baxımından çox önəmlidir.

Nəticə

Yuxarıda qeyd olunan fikirlər belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, rəqabət qabiliyyətlilik qarşılıqlı əlaqəli müəssisələrin, sahə və regionların, eləcə də və ümumilikdə ölkənin potensial imkanları nəzərə alınmaqla dəyərləndirilə bilər. Həmçinin aydın oldu ki, müxtəlif alimlər rəqabət qabiliyyətlilik ilə bağlı fərqli meyarlara görə çoxlu sayda amillər müəyyənləşdiriblər. Əslində isə iqtisadi ədəbiyyatlarda rəqabət qabiliyyətlilik amilləri ***daxili* və *xarici*** olmaqla 2 qrupda təsnifləşdirilir. Müşahidələr göstərir ki, belə bölgü yalnız təsərrüfat subyektində baş verən dəyişiklikləri və bu dəyişikliklərin nəticələrini deyil, həm də subyektin fəaliyyət göstərdiyi xarici mühitdə baş verən dəyişiklikləri nəzərə almağa şərait yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Vəliyev D.Ə., Əsədov A.M. "Beynəlxalq iqtisadiyyat". Bakı: Avropa nəşriyyatı, 2012, 400 s.
2. Аврамова Е.М. "Поведение молодых специалистов на рынке труда: новые тенденции". М.: Человек и труд, 2007, № 9, с. 41-47;
3. Беляев В.А., Коротков Э.М. "Системология организации". М.: ИНФРА-М, 2000, 182 с.
4. Бондаренко С.О. "О механизме формирования конкурентоспособности продукции промышленного предприятия". М.:, Экономика предприятий, 2001, №9, с. 58-69;
5. Клименко С.М., Омельяненко Т.В. и др. "Управление конкурентоспособностью предприятия". Киев, КНЭУ, 2008, 520 с.

6. Круг Э.А. Факторы, влияющие на конкурентоспособность предприятий // Вестник Алтайского государственного аграрного университета, 2008, №10 (48), с. 96-107;
7. Лапусты М.Г. Предпринимательство. М.: ИНФРА-М, 2000, 448 с.
8. Марцин В.А. Условия возникновения и показатели оценки факторов, формирующих конкурентоспособность предприятия (http://www.anvou.org.ua/academy/herald_info/visnyk_61_5_08/visnyk_61_5_08_98 – 113.pdf);
9. Михайлова Т.А. Конкурентоспособность специалистов в современном обществе // «Конкурентоспособность молодых специалистов: развитие профессионализма и само-совершенствование». Материалы Международной научно-практической конференции. Тверь, ТГУ, 2017, с. 36-41.
10. Панасенко Д.А. Системный подход к показателям конкурентоспособности // Формирование рыночных отношений в Украине, 2008, №3 (82), с. 19-26
11. Плугарова А.В. Психологические условия развития конкурентоспособности личности студента в вузе. Пятигорск, 2008, 196 с.
12. Портер М. Международная конкуренция. Пер. с англ., М.:, Межд. отнош., 1993, 896 с.
13. Рогова В.С. Факторы влияния на формирование конкурентоспособности будущих инженеров-электротехников в процессе профессиональной подготовки // Вестник Академии гражданской защиты, Выпуск 2 (10), 2017, с. 19-27.
14. Россихина О.Е. Основные факторы конкурентоспособности предприятия. (http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Dtr_ep/2010_2/files/EC210_39.pdf)
15. Фатхутдинов Р.А. Конкурентоспособность организации в условиях кризиса: экономика, маркетинг, менеджмент. М.:, Маркетинг, 2002, 892 с.
16. Хань Ч. Факторы, влияющие на конкурентоспособность предприятия. (https://phsreda.com/e-articles/112/Action112-63789.pdf);
17. Царенко О.В. Классификация факторов конкурентных преимуществ отрасли регионов. М.:, Экономическое пространство, 2009, №2, с. 13-25;
18. Челнокова В.М. и др. Управление качеством. СПб.:, СПбГАСУ, 2010, 135 с.
19. Язвенко П.В. Развитие системы менеджмента качества и ее современное состояние: научный обзор. Урал, УГЛУ, Журнал «Научное обозрение Технические науки», 2016, № 4, с. 140-148.

Summary

Sakhavat Mirzayev

Scientific-Theoretical Basics of the Produce a Competitive Production

Although competitiveness is necessary and a priority for all fields of activity, different factors affect its formation in each field of activity. The main priority of all sectors of the world economy is the production of competitive products, as well as the provision of services that can compete in the service sector. Competitiveness has a special effect on the balance between supply and demand, which is a fundamental law of the economy. According to Adam Smith, the development of economics and economic activity depends on equilibrium prices formed in the market and involuntarily regulated by consumers and producers. Naturally, in modern times, this principle is becoming more pronounced, which is based on the competition created by the proliferation of manufacturing enterprises. This, in turn, requires research on competitiveness, as well as scientific and practical research in this area. In particular, research is needed on the production of competitive products in the aftermath of the Covid-19 pandemic, at a time of declining global economic resources, as well as alarm bells ringing around the global food crisis. Undoubtedly, these studies should be developed in a program that suits the characteristics of these areas, not in a complex way. Naturally, the production of competitive products is the basis of the country's economy, which suggests that in all sectors of the economy, both for the domestic market and the global market, it is important for the country's economy to properly study competitive methodologies and study their future prospects. Taking into account the above, we can say that competition is one of the most important concepts that form the basis of the economy, and in order to achieve competitive product production, it is important to study it in depth.

Keywords: *competition, commodity, product, margin, service, production, trade, consumption, industry, price, innovation, cost and so on.*

Резюме

Сахават Мирзоев

Научно-теоретические основы производства конкурентоспособной продукции

Конкурентоспособность необходима и приоритетна для всех сфер деятельности, на ее формирование в каждой сфере деятельности влияют разные факторы. Основным приоритетом всех отраслей мировой экономики является производство конкурентоспособной продукции, а также оказание услуг, способных конкурировать в сфере услуг. Конкурентоспособность оказывает особое влияние на баланс между спросом и предложением, который является основным законом экономики. По Адаму Смиту, развитие экономики и экономической деятельности зависит от равновесных цен, формирующихся на рынке и невольно регулируемых потребителями и производителями. Естественно, в новое время все более отчетливо проявляется этот принцип, в основе которого лежит конкуренция, создаваемая распространением производственных предприятий. Это, в свою очередь, требует исследований конкурентоспособности, а также научно-практических исследований в этой области. В частности, необходимы исследования производства конкурентоспособной продукции после пандемии Covid-19, в период сокращения мировых экономических ресурсов, а также в связи с глобальным продовольственным кризисом. Несомненно, эти исследования должны развиваться по программе, соответствующей особенностям этих направлений, а не комплексно. Естественно, что производство конкурентоспособной продукции является основой экономики страны, что говорит о том, что во всех отраслях экономики, как для внутреннего рынка, так и для мирового рынка, для экономики страны важно должным образом изучить конкурентные методики и изучить их будущие перспективы. Принимая во внимание вышеизложенное, можно сказать, что конкуренция является одним из важнейших понятий, составляющих основу экономики, и для достижения производства конкурентоспособной продукции важно ее углубленное изучение.

Ключевые слова: *конкуренция, товар, продукт, маржа, услуга, производство, торговля, потребление, промышленность, цена, инновация, себестоимость и т.д.*

Redaksiya heyətinin üzvü i.e.d., prof. Məmmədov Elşad Yaqub oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 334.012; 334.7

AZƏRBAYCANDA BİZNESİN İNKİŞAFININ MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

Aqil QURBANZADƏ[*]

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 21 aprel 2022; çapa qəbul edilmişdir:25 may 2022; online-da çap edilmişdir: 30 iyun 2022

Received:21 th of April, 2021; accepted: 25th of May , 2022; published online: 30 th of June, 2022

Açar sözlər*: *biznes fəaliyyəti, maliyyələşmə, xarici təcrübə, iqtisadi yüksəliş, istehsal xərcləri

Giriş

Uzunmüddətli iqtisadi inkişafın təmin edilməsi birbaşa biznesin inkişafı ilə bağlıdır. Ölkədə milli iqtisadiyyatın yenidən qurulması şəraitində struktur baxımdan biznesin inkişafı sahəsində elmi-texniki inkişafın təmin edilməsi, məşğulluğun və mənfəətin artırılması və s. kimi müəyyən vəzifələr həll olunur.

Azərbaycanda biznesin iqtisadi yüksəlişi əhalinin rifahının yüksəlməsinə təsir edən mühüm amildir. Ən mühüm vəzifələr sosial-iqtisadi və maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi, normativ-hüquqi bazanın və qanunların icra mexanizminin təkmilləşdirilməsi, sənayedə ixtisaslı kadrların inkişafı, təhsil sistemində dəyişikliklər və s. ölkədə biznesin inkişafına təsir edən amillərdir.

Biznesin inkişafı istiqamətində infrastrukturun inkişafı da vacibdir. İnfrastrukturun inkişafı özəl sahibkarların kapitalının hərəkətliliyini artırır, istehsal xərclərini azaldır və bununla da özəl biznesin inkişafı imkanlarını genişləndirir. Məşğulluq və gəlirlərin artması hesabına sahibkarlığın inkişafı üçün maliyyə resursları, habelə maddi və intellektual resurslardan səmərəli istifadə problemləri həll olunur. Sahibkarlığın inkişafının mühüm tərkib hissəsi dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinə çevrilmişdir.

Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin mühüm məqsədi azad rəqabət prinsiplərinə və sahibkarlıq təşkilatlarının xüsusi mülkiyyətinə uyğun gələn özünü tənzimləyən bazar iqtisadi şəraitinin formalaşdırılması, iqtisadiyyatın bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun yenidən qurulması, bütün növ resursların istiqamətləndirilməsidir. Bu sistem iqtisadi proseslərdə istifadə olunur, iqtisadiyyata, o cümlədən xarici investisiyalara yönəldilir. Biznesin inkişafı məqsədilə bazar mexanizminin çatışmazlıqları bazarın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi yolu ilə aradan qaldırılır. Ümumiyyətlə, dünyada mövcud xalis bazar iqtisadiyyatı bazar tənzimlənməsi ilə dövlət tənzimlənməsinin qarışıq iqtisadiyyatı kimi fəaliyyət göstərir. (3)

Biznesdə problemlərin həlli biznes konsepsiyasının hazırlanmasını tələb edir ki, bu da ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı strategiyasında öz əksini tapmalıdır. Biznes strategiyasının problemlərinin həlli üçün dövlət yardımı mexanizminin yaradılması ölkənin iqtisadi suverenliyinin mühüm şərtidir. Sahibkarlığın milli iqtisadi maraqlarının dövlət tərəfindən qorunması və tədarükün iqtisadi təminatı ən mühüm istiqamətlərdən biridir. Biznesin sə-

[*] *magistr, Bakı Avrasiya Universiteti*
e-mail: agil.gurbanzadeh@gmail.com

mərəli və dayanıqlı inkişafına, istehsalın, bitkiçilik məhsullarının istehsalının, onun emalının, satışının və ixracının maddi-texniki təminatına şərait yaradılması özəl sektorda da biznesin inkişafına təkan verir.

Azərbaycan biznesinin dünya iqtisadi sistemində dinamik inkişafı inteqrasiyanın səmərəliliyinin xarakterindən və sahibkarlığın səviyyəsindən asılıdır. Müasir şəraitdə sahibkarlar üçün faydalı olan özəl sektorun inkişafına xüsusi diqqət yetirilir.

Keçmiş SSRİ-nin süqutundan sonra iqtisadi transformasiya prosesləri, müasir sosial-iqtisadi sistemlərdə nəzərdə tutulmuş şərtlərin tənzimlənməsi başlandı. Buna görə də bir çox keçmiş sosialist ölkələri ən mühüm sahələrdə, xüsusən də sosial sahədə və ticarət siyasətində islahatlara başlamışlar. Bu baxımdan iqtisadi sahədə islahatların əsas vəzifələrindən biri bazar prinsipləri mexanizmlərinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Hazırda biznesin inkişafının nəzəri və metodoloji əsasları milli strategiyanın bir hissəsində nəzərdə tutulan iqtisadi inkişaf baxımından dünyada aparıcı yerləri tutmağın tələblərinə adekvatdır. Ən təsirli iqtisadi hadisələrdən biri olan Davos İqtisadi Forumunda 2016-cı ildə dəlillərə əsaslanan islahatlar nəticəsində ölkələrin rəqabət qabiliyyətinin yeni siyahısı açıqlanıb. Bu siyahıya görə Azərbaycan dünyada 18-ci yerdədir.

Biznesin təkmilləşdirilməsi üçün prioritet istiqamətlərdən biri normativ-hüquqi baza məsələsidir. Son illər sahibkarlıq fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi üçün normativ-hüquqi bazanın gücləndirilməsi məqsədilə tədbirlər həyata keçirilib, xüsusilə qanun qəbul edilib, iş mexanizmi yaradılıb. İşəgötürənlərlə işçilər arasında işgüzar münasibətlərin inkişafı ümumilikdə əmək bazarındakı vəziyyətdən asılıdır. Azərbaycan Respublikası Beynəlxalq Əmək Təşkilatı tərəfindən imzalanmış Layiqli Əməyə dair ölkə proqramında müəyyən edilmiş tələblər lazımi qaydada yerinə yetirilmişdir. Əhalinin sosial rifahının yaxşılaşdırılması məqsədilə regionların tarazlı inkişafı, yeni iş yerlərinin yaradılması və iqtisadi fəallığın dəstəklənməsi məsələlərinin həlli istiqamətində mühüm addımlar atılıb.

Tədbirlərin dərhal effektivliyi biznesin qeydiyyatı üçün institusional şəraitin genişləndirilməsindən və digər prosedurların səmərəliliyindən, bürokratik maneələrin aradan qaldırılmasından asılıdır. Dövlət başçısının fərmanı ilə kommersiya təşkilatlarının "Bir pəncərə" sistemi vasitəsilə dövlət qeydiyyatına alınması əlamətdar hadisədir. Kommersiya təşkilatlarının qeydiyyatının sadələşdirilmiş proseduru tapşırığının həyata keçirilməsi ilə əlaqədar qeydiyyat üçün tələb olunan sənədlərin sayı otuz üçdən yeddiyə endirilib.

Azərbaycanda biznesin inkişafı sahibkarlara münasibətdən, sahibkarlıq strukturlarının inkişafı isə onların təşkilinin səviyyəsindən asılıdır. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası Sahibkarlar (İşəgötürənlər) Təşkilatları Milli Konfederasiyasının fəaliyyəti xüsusi diqqətə layiqdir. Konfederasiya öz fəaliyyətini mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanları, Azərbaycan Milli Məclisi və məhkəmə hakimiyyəti ilə qarşılıqlı əlaqə əsasında həyata keçirir. Konfederasiya sosial tənzimləyici vəzifələrini layiqincə yerinə yetirir, nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarla, o cümlədən Beynəlxalq Əmək Təşkilatı, Beynəlxalq İşəgötürənlər Təşkilatı, Sənayeçilər və Sahibkarların Beynəlxalq İttifaqı, Dünya Qeyri-Hökumət Təşkilatları İttifaqı ilə əməkdaşlıq edir.

Müxtəlif dövrlərdə dövlətin inkişafının prioritetləri bir-birindən fərqlənir. Bir qayda olaraq, iqtisadiyyatın inkişaf və ixtisaslaşma səviyyəsi nə qədər aşağı olarsa, təbii üstünlüklərdən bir o qədər asılılıq yaranır. Belə üstünlüklərin olması iqtisadi inkişaf imkanları üçün əlverişlidir. Bununla belə, elmi-texniki inkişaf uzunmüddətli perspektivdə sürətli inkişaf almır, sosial tələbatlarda ciddi dəyişikliklər baş vermir. Buna görə də, investisiya üçün prioritet sahələrin müəyyən edilməsi ticarət siyasəti metodologiyası üzrə təlimlərin hazırlanması və keçirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Milli iqtisadiyyatda biznesin inkişafı və inkişaf edən sosial-iqtisadi sahələr üçün investisiya prioritetləri onların yoxsulluğa təsiri və regional bərabərsizliklərin azaldılması baxımından nəzərdən keçirilir. Lakin dövlətdə kapital qoyuluşlarının qloballaşması siyasətini həyata keçirmək

üçün müəyyən prioritetləri nəzərə alan xüsusi metodologiya lazımdır. İnvestisiyaların ölkənin inkişafında bilavasitə iştirakı ilə bağlı qərarların qəbulu prosedurlarını hazırlamaq lazımdır. İnvestisiya layihələri dövlət büdcəsindən birgə maliyyələşdirilir, investisiya proqramı ilə dəstəklənən, Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu, Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti tərəfindən maliyyələşdirilən layihələrin güzəştli maliyyələşdirmə şərtləri vardır. Bundan əlavə, maşın və avadanlıqların lizinqinə güzəştli şərtlər təqdim edən lizinq fəaliyyəti ilə biznesin inkişafı stimullaşdırılır. Bu zaman məhdud resursların bölüşdürülməsi şəraitində alternativlərin olması vacibdir. Layihələrin prioritetləşdirilməsi üçün təklif olunan meyarlara uyğun olaraq investisiya qərarları müxtəlif göstəricilərin səviyyəsinin qiymətləndirilməsindən, xüsusən də layihənin gəlirlilik səviyyəsindən, risk səviyyəsindən, müəyyən bir sahədə məşğulluğa təsirindən və s. asılıdır.

Dövlət başçısının 27.08.2002-ci il tarixli "Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu haqqında Əsasnamə"nə əsasən güzəştli birgə maliyyələşdirmə istiqamətində sahibkarlara maliyyə yardımı və maliyyələşdirmə mexanizmləri təkmilləşdirilir.

Özəl sektora sərmayə qoyuluşunun səviyyəsini artırmaq üçün dövlət başçısının 30.03.2006-cı il tarixli "İnvestisiya fəallığının təşviqi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında" Sərəncamı ilə "Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti" ASC yaradılmış və o, səlahiyyətli səhmdar kapitalında iştirak etmək imkanı əldə etmişdir. Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti təcili investisiyalar hesabına ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafını dəstəkləməyə yönəlib.

Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti təqdim olunan investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsində səhmdar kimi iştirak edir və onun nizamnamə kapitalındakı payı investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsinin ümumi həcmindən çox ola bilməz.

Bazar iqtisadiyyatının və biznesin atributu kimi sosial-iqtisadi inkişaf amilləri əsas əhəmiyyət kəsb edir. Biznesin qeyri-məhdud imkanları ola bilər, sosial-iqtisadi inkişaf amillərinin isə hüquqi, iqtisadi, təşkilati və digər xarakterli imkanları məhduddur. Onların təsirini qiymətləndirmək üçün biznesin faktiki xüsusiyyətləri ilə biznesin inkişafı üçün real şərait arasında əlaqəni öyrənmək lazımdır.

Biznesin inkişafı üzrə tədqiqatlar iqtisadi inkişafın milli modelinin və onun bizneslə əlaqəsinin qeyri-kamil olması fikrini təsdiqləyir. Bir çox inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu istiqamətdə tədqiqatlar aparılır. İqtisadi inkişaf modelində işgüzar münasibətlərin formalaşması şərtlərinin islahatı keçid iqtisadiyyatı olan ölkələrdə sosial funksiyaları əks etdirən bəzi bariz təzahürlərə malikdir, həmçinin biznes imkanlarını reallaşdırır. Digər tərəfdən, iqtisadi islahatların bazara yönəldilməsi işgüzar münasibətlərin mahiyyətini ortaya qoyur.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi üçün iqtisadi fəaliyyətin dəstəklənməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi islahat proqramları biznesin müxtəlif mərhələləri nəzərə alınmaqla hazırlanır. Bu vəziyyət biznesin inkişafı prioritetlərinin dəyişməsi, ekoloji dəyişikliklərin qiymətləndirilməsinə obyektiv və subyektiv yanaşmaların nisbəti ilə bağlıdır, lakin bu, biznesin üzləşdiyi problemlərin həllində işgüzar münasibətlərin xarakterinə təsir göstərmir. Buna görə də, müxtəlif müəssisələrin tədqiqatçıları biznesin inkişafına mane olan müxtəlif problemlərin mahiyyətini və təsnifatını öyrənirlər.

Biznes strukturlarının üzləşdiyi iqtisadi və sosial nəticələr, institusional ekzogenliklər və digər çətinliklər nəzəri tədqiqatların nəticələrini və problemlərin həllinə empirik yanaşmaları açıq şəkildə azaldır. Bundan əlavə, unutmaq olmaz ki, bu əlaqələr adekvat reallıqla bağlı təşəbbüslərin müxtəlifliyini əks etdirir. Biznesin inkişafında problemlər yaradan amillərin təsnifatı nəzəriyyə və metodologiya baxımından nəzərdən keçirilə bilər. Lakin praktikada nəzəri prinsiplərin tətbiqi nəticələrlə yoxlanılır. Biznesin inkişafı mərhələsində konseptual əhəmiyyəti onun təxmin edilən səmərəliliyidir. Azad rəqabətin

və iqtisadi fəaliyyətin tənzimləyicisinin müsbət təsirinin nəzərə alınması, biznesin inkişafına mane olan amillərin təsirinin nəzərə alınması əsasında seçilən variantlar arasında ən praqmatik yanaşmadır. (6)

Azərbaycanda biznesin inkişafına mənfi təsir göstərən problemlər iqtisadi və qeyri-iqtisadi xarakter daşıyır. Sahibkarlıq subyektlərinin üzləşdiyi iqtisadi problemlərə aşağıdakılar daxildir:

- institusional xarakter, daha dəqiq desək, bürokratik hadisələrlə bağlı yaranan problemlər;
- işəgötürənlər və işçilər arasında münasibətlər (hüquqi qaydalara uyğun olaraq tənzimlənə bilər);
- daxili bazarın, ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi problemləri;
- struktur problemləri; balanslaşdırılmış regional inkişafa yönəlmiş fərdi tədbirlər, inteqrasiya proseslərinin inzibati elementlərinin mövcudluğu, infrastrukturun mürəkkəbliyi və s.

Bazar münasibətlərinin yaranması iqtisadi və sosial şəraitdən asılı olan biznes strukturlarının formalaşmasında özünü göstərir. Biznesin dinamik iqtisadi və sosial aspektlərinin inkişafında iqtisadi aktivliyin artırılması amilləri (o cümlədən ekoloji, institusional və s.) mühüm rol oynayır. (4)

Təbii tarazlığın vəziyyəti üçün müxtəlif biznes formalarının və institusional mühitin qarşılıqlı əlaqəsi zəruridir. Fərqli biznes formaları arasında ən yaxşı tarazlığın təmin edilməsi geniş tənzimləyici təsirlərdən istifadəni tələb edən kifayət qədər mürəkkəb məsələdir.

Dünyada bazar münasibətlərinin qloballaşması şəraitində biznesi vahid metodoloji baxımdan konkret funksiyaları olan bir fəaliyyət növü kimi nəzərdən keçirmək mümkün olur.

Nəticə

Biznesin inkişafı ilə əlaqədar iqtisadi və sosial sahədə iqtisadi inkişafın səmərəliliyinin mühüm göstəricilərinin dinamik inkişafı araşdırılır. Xarici təcrübənin göstərdiyi kimi, azad biznesin inkişafına nail olmaq üçün ilk addım bazar iqtisadiyyatı yolu ilə getməlidir. Sahibkarlığın inkişafı iqtisadiyyatda zəruri çevikliyin yaradılması, rəqabətin yaranması, istehlak bazarında çatışmazlıqların aradan qaldırılması, işçilərin marağını artırmaq, biznesin qurulmasını şərtləndirən bazar iqtisadiyyatının ən mühüm elementlərindən biridir. münasibətləri, məşğulluğun artması, maliyyə sektorunda sabitliyin bərqərar olması, sosial gərginliyin azaldılması.

Araşdırmalar göstərir ki, biznesin inkişaf sürəti və onun miqyası Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında mühüm amil kimi qəbul edilməlidir.

Bütövlükdə, Azərbaycanda biznesin güclənməsi və genişlənməsi ölkənin, inzibati rayonların və ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafına güclü təkan verəcək, tarazlı inkişafa, işsizlik və yoxsulluğun azaldılmasına, daxili bazarın qorunmasına töhfə verəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Rüstəmov E. A. Biznesin əsasları: Dərslik. – M.: Daşkov. K., 2009, 256 s.
2. Бабаев, Ю: Бухгалтерский учет: Учебник. 2-е издание. Издательство: Проспект, 2009 г., 384 с.
3. Баканов, М.И. Теория экономического анализа: Учебник для студ.эконом.спец. / М.И. Баканов, М.В. ... М.: Финансы и статистика, 2007, 536 с.
4. Валигурский, Д.И. Организация предпринимательской деятельности. М.: Дашков и К., 2012, 520 с.

5. Гильтман М. А. Основы бизнеса: Учебное пособие. Тюмень: Изд-во. ТюмГУ, 2009, 133 с.
6. Горфинкель В.Я., Поляк Г.Б., Швандар О.В. Учебник предпринимательства. М.: Банки и биржи: УНИТИ-ДАНА, 2012.
7. Холнова Е.Г. Составляющие финансового механизма местного банковского управления // Финансы и кредит. 2008, № 28 (316), с. 2-9.
8. Юрков С.В. Экономика предприятия: учебник / Т.И. Юркова, С.В. Юрков. М., 2006, 116 с.

Summary

Agil Gurbanzade

Analysıs of the current state of busıness development ın Azerbaıjan

The article analyzes the current state of business development in Azerbaijan. The main factors that play a key role in business development are listed. The issue of regulatory framework was highlighted as one of the priority areas for business improvement.

It was noted that in recent years, measures have been taken to strengthen the regulatory framework to improve entrepreneurship, in particular, the adoption of a law and the establishment of a working mechanism.

It was noted that the dynamic development of Azerbaijani business in the world economic system depends on the nature of the effectiveness of integration and the level of entrepreneurship. It was noted that special attention is paid to the development of the private sector, which is beneficial for entrepreneurs in modern conditions.

It has been reflected that ensuring long-term economic development is directly related to business development. Provision of scientific and technical development in the field of business development from a structural point of view in the conditions of reconstruction of the national economy in the country, increase of employment and profit, etc. the solution of certain tasks was taken into account.

It has been noted that research shows that the speed of business development and its scale should be considered as an important factor in the development of the economy of Azerbaijan.

As a whole, it was brought to attention that the strengthening and expansion of business in Azerbaijan will give a strong boost to the socio-economic development of the country, administrative regions and territories, will contribute to balanced development, reduction of unemployment and poverty, and protection of the internal market.

Keywords: *business activity, financing, foreign experience, economic growth, production costs*

Резюме

Агиль Гурбанзаде

Анализ текущего состояния развития бизнеса в Азербайджане

В статье анализируется современное состояние развития бизнеса в Азербайджане. Перечислены основные факторы, играющие ключевую роль в развитии бизнеса. Вопрос нормативно-правовой базы был выделен как одно из приоритетных направлений совершенствования бизнеса.

Отмечено, что в последние годы были предприняты меры по укреплению нормативно-правовой базы по совершенствованию предпринимательства, в частности, принятие закона и создание рабочего механизма.

Отмечалось, что динамичное развитие азербайджанского бизнеса в мировой экономической системе зависит от характера эффективности интеграции и уровня предпринимательства. Отмечалось, что особое внимание уделяется развитию частного сектора, что выгодно предпринимателям в современных условиях.

Отражено, что обеспечение долгосрочного экономического развития напрямую связано с развитием бизнеса. Обеспечение научно-технических разработок в области развития бизнеса со структурной точки зрения в условиях реконструкции народного хозяйства в стране, увеличения занятости и прибыли и т.д. учитывалось решение определенных задач.

Было подчеркнуто, что экономический рост бизнеса в Азербайджане является важным фактором, влияющим на улучшение благосостояния населения. Важнейшими задачами являются обеспечение социально-экономической и финансовой стабильности, совершенствование норматив-но-правовой базы и правоприменительного механизма, развитие квалифицированных кадров в отрасли, изменение системы образования и др. факторы, влияющие на развитие бизнеса в страна.

Отмечено, что исследования показывают, что скорость развития бизнеса и его масштабы следует рассматривать как важный фактор развития экономики Азербайджана.

В целом было доведено до сведения, что укрепление и расширение бизнеса в Азербайджане придаст мощный импульс социально-экономическому развитию страны, административных районов и территорий, будет способствовать сбалансированному развитию, сокращению безработицы и бедности, и защита внутреннего рынка.

В условиях глобализации рыночных отношений в мире отмечена возможность рассмотрения бизнеса как вида деятельности со специфическими функциями с единой методологической точки зрения.

Было отмечено, что проблемы, оказывающие негативное влияние на развитие бизнеса в Азербайджане, носят экономический и неэкономический характер.

Ключевые слова: *предпринимательская деятельность, финансирование, зарубежный опыт, экономический рост, производственные затраты*

Redaksiya heyətinin üzvü i.e.d., prof. Məmmədov Elşad Yaqub oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür

UOT 338.2

AZƏRBAYCANIN İQTİSADİ İNKİŞAFINDA LOGİSTİKA İNFRASTRUKTURUNUN ROLU

İlkin ZEYNALLI*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 21 aprel 2022; çapa qəbul edilmişdir:25 may 2022; online-da çap edilmişdir: 30 iyun 2022

Received:21 th of April, 2021; accepted: 25th of May , 2022; published online: 30 th of June, 2022

Açar sözlər: *tranzit, nəqliyyat, xidmət, logistika, infrastruktur*

Giriş

Azərbaycanın, əsasən, neft və eləcə də digər sahələrdə həyata keçirdiyi strategiya onun iqtisadi imkanlarının daha da artmasına şərait yaratmışdır. Eyni zamanda beynəlxalq müstəvidə getdikcə daha çox tanınması ona qarşı etibarı artırmış və tərəfdaşları çoxaltmışdır. Bütün bunlarla yanaşı ölkəmizin yerləşdiyi əlverişli coğrafi mövqeyi onun tranzit potensialının genişləndirilməsinə, beynəlxalq daşımalar üçün müasir-tranzit-nəqliyyat sisteminin yaradılması üzrə daha intensiv tədbirlərin icrasına təkan vermişdir. Ölkəmizin iqtisadi inkişafında nəqliyyat-logistika xidməti əhəmiyyətli yer alaraq beynəlxalq əlaqələrin genişləndirilməsinə güclü təkan vermişdir. Artıq tranzit seçimi qarşısında qaldıqda həm etibarlılığına, həm də iqtisadi əlverişliliyinə, daşımaların keyfiyyətinə və vaxta qənaətə görə Azərbaycanla əməkdaşlığa daha çox üstünlük verilir.

Nəqliyyat-tranzit sahəsində vəziyyət

İqtisadi inkişafın əsasını maddi istehsal təşkil etməsinə baxmayaraq, onun effektiv tamamlanmasını nəqliyyat daşımaları həyata keçirir. İstənilən məhsulun istehsalı həmin məhsulun özünün istehlakçılarına çatdırılması ilə sona çatır. Nəqliyyat daşımaları həyata keçirilmədən təsərrüfat fəaliyyətinin heç bir sahəsi normal fəaliyyət göstərə bilməz. Ona görə də nəqliyyat və tranzit daşımalarının artırılması, bu daşınmalarda səmərəliliyin təmin edilməsi hər bir ölkənin davamlı inkişafının qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biridir [4, s. 9].

Hazırda Azərbaycan Respublikasında tranzit yük daşımaları, əsasən, dəmiryol, avtomobil, boru və dəniz nəqliyyatı vasitəsi ilə həyata keçirilir. Ölkə iqtisadiyyatının qarşısında duran əsas məqsədlərdən biri qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsindən ibarətdir. Nəqliyyat sahəsi və burada həyata keçirilən tranzit daşımaları qeyri-neft sektorunun aparıcı sahələrindən biri hesab edilir. Respublika ərazisindən bir sıra istiqamətlərdən, o cümlədən Şərq-Qərb, Şimal-Cənub, Cənub-Qərb istiqamətlərindən keçən beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri tranzit imkanlarımızı artırmaqla ölkəmizin iqtisadi potensialını gücləndirməkdədir. Ölkə ərazisinin əlverişli coğrafi məkanda yerləşməsi və Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrdə etibarlı tərəfdaşa çevrilməsi nəqliyyat-tranzit sahəsində ona, əsasən, aşağıdakı üstünlükləri verir:

- digər nəqliyyat marşrutları ilə müqayisədə yüklərin daşınmasına görə məsafənin qısa olması;
- ölkə ərazisində ticarət dövriyyəsinin artması;

* *Abşeron Logistika Mərkəzi*
e-mail: 723@gmail.com

- iqtisadiyyata yönələn maliyyə vəsaitlərinin həcminin artması və bu prosesin sürətlə həyata keçirilməsi;
- yüklərin daşınma müddətinin digər dəhlizlərlə müqayisədə az zaman alması;
- nəqliyyat daşımalarında çevikliyin və səmərəliliyin təmin edilməsi;
- nəqliyyat infrastrukturunun yaxşılaşdırılması və onun təkmilləşdirilməsi üzrə investisiya layihələrinin davamlı olaraq həyata keçirilməsi;
- nəqliyyat-tranzit daşımalarının rəqabət qabiliyyətli olmasının təmin edilməsi;
- daşınacaq yüklərin həcminin artırılması imkanlarının getdikcə daha da çoxalması və s.

Qlobal dəyişikliklər kontekstində xammal və enerji daşıyıcılarının qiymətlərində disproporsiya nüansları getdikcə daha açıq şəkildə hiss edilməkdədir. Bu da hasilat, emal və logistikanın optimallaşdırılması, neft-kimya məhsulları emalı və yenidən emalı dərinliyinin artırılması, təchizat zəncirlərindəki monetizasiya üçün əlavə imkanların axtarışını gündəliyə gətirmişdir. Eyni zamanda logistika potensialının maksimal dərəcədə istifadəsi, işin keyfiyyətinə zərər vermədən xərclərin səmərəli idarə edilməsi, kadr potensialının və səlahiyyətlərinin qorunması kontekstində anti-böhran addımlarının atılmasını, qeyri-neft sektorunun innovativ layihələr əsasında inkişafının vacibliyini ön plana çəkmişdir.

Neft-qaz ixrac boru kəmərlərinin (BTC; BN; BS; TANAP, TAP), Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının ərazisi də daxil olmaqla, azad ticarət zonasının yaradılması ölkəmizin nəqliyyat-tranzit potensialının mənzərəsini təsəvvür etməyə imkan verir. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun tikilməsi və uğurlu istismarı, Şimal-Cənub dəmir yol marşrutunun gerçəkliyə çevrilməsi, ölkənin müxtəlif ərazilərində logistika və ticarət mərkəzlərinin yaradılması bütünlükdə logistika infrastrukturunun formalaşdığını göstərir.

Logistika infrastrukturunun qurulması

Logistika infrastrukturu tam təmin edilmiş təchizat, tədarük, saxlama və təyinat məntəqəsinə (daha doğrusu, müştəriyə) çatdırılma sistemi üzrə fəaliyyətin təmin edilməsinin dəqiq sistemidir. [3, s. 14-17] Daha geniş mənada həmin infrastruktur zəruri resurslarla - təbii, maddi-texniki, informasiya, insan, institusional və maliyyə resursları ilə təmin edilmiş ticarət, məişət, inzibati xidmətlərin göstərilməsi ilə əlaqəli nəqliyyat, anbar və xidmət kimi kommunikasiya elementlərini özündə cəmləşdirir. Deməli, logistika infrastrukturunun tərkibinə: istehsal müəssisələri, terminallar, nəqliyyat sistemi, anbarlar, ticarət şəbəkələri və informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (sistemləri) daxildir.

Logistika aşağıdakı kompleks xidmətləri özündə ehtiva edir: fərdi qaydada daşınmanı həyata keçirən nəqliyyat vasitəsi; işlək nəqliyyat dəhlizi; daşınmalar üzrə optimal tarif stavkası (dərəcəsi); yükləmə-boşaltma işlərin təşkili; beynəlxalq yükdaşımaların təşkili; yüklərin ölkə ərazisində daşınması; qiymət siyasəti və istehlakçılarla qarşılıqlı münasibət; yüklərin anbarlarda saxlanılmasının təşkili.

Logistika infrastrukturu-məhsulların anbarda saxlanılması, onların yerinin zəruri hallarda dəyişdirilməsi, qablaşdırılması və bütünlükdə logistika prosesi üzrə informasiyaların paylaşdırılması kimi məsələlərin icrasını özündə ehtiva edir.

Logistika xidmətləri-avtomobil, dəmir yolu, dəniz nəqliyyatı, təyyarə, boru kəmərlərinin vasitəsilə həyata keçirilir.

Daşımalarda mövcud durum

Rəsmi statistik məlumata görə, 2015-2020-ci illər ərzində Azərbaycanda nəqliyyat vasitələrinin köməyi ilə həyata keçirilən yük daşımasının həcmi artan tempdə davam etmişdir. [7]

Qeyd edilən illər ərzində nəqliyyat sektorunda yük daşımaların və yük dövriyyəsinin strukturunda əsaslı dəyişikliklər baş vermişdir. (cədvəl 1)

Cədvəl 1.

Azərbaycanın nəqliyyat sektorunda yük daşımasının və dövriyyəsinin strukturu

(yekuna görə, faizlər)

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Cəmi	**100,2**	**100,0**	**101,8**	**101,6**	**102,2**	**80,2**
Dəmir yolu	78,4	90,6	94,0	95,9	109,1	96,1
Dəniz	66,7	87,6	143,7	98,7	72,5	100,2
Hava	103,2	124,0	108,1	120,2	88,0	250,3
Boru kəməri	99,0	97,8	98,2	99,8	100,3	95,6
Neft kəməri	99,8	96,6	96,4	97,5	93,5	89,5
Qaz kəməri	96,8	101,2	103,3	106,2	117,1	107,6
Avtomobil	107,0	102,8	102,4	103,1	104,0	71,8

Cədvəldən göründüyü kimi, təhlilin əhatə etdiyi dövrdə yük daşımasında əsas çəki avtomobil nəqliyyatında, yük dövriyyəsində isə - boru kəmərləri üçün xarakterik olmuşdur. SOCAR-ın "Marketinq və iqtisadi əməliyyatlar" idarəsinin rəsmi məlumatlarına görə, istismara verilməsindən 2020-ci ilin əvvəlinədək Bakı-Novorossiysk neft kəməri ilə 46,7 mlyn ton; Bakı-Supsa ilə - 83,6 mlyn.ton; Bakı-Tbilisi-Ceyhanla - 413,2 mlyn.ton xam neft; Bakı-Tbilisi-Ərzurum Cənubi Qafqaz kəməri ilə - 77,4 mlrd kub.m təbii qaz xarici ölkələrə ixrac edilmişdir. İxrac edilən neftin 10-12%-zi tranzit ölkələrin payına düşür. [5]

Yük daşımalarında Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizi öz beynəlxalq əhəmiyyəti ilə müstəsna rol oynayır. Araşdırmalar göstərir ki, 2005-2020-ci illərdə həmin nəqliyyat dəhlizi vasitəsi ilə yük daşımasının həcmi112,7% artmış, tranzit yüklərinin həcmi isə 38% azalmışdır. Nəqliyyat növləri üzrə daşımaların həcmi 2 saylı cədvəldə göstərilmişdir.

Cədvəl 2

Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizi ilə yük daşımaların həcmi

(mlyn.ton)

Nəqliyyat növləri	Yük daşımaların həcmi				O cümlədən tranzit yüklərin həcmi			
	2005	**2010**	**2015**	**2018**	**2005**	**2010**	**2015**	**2018**
O cümlədən cəmi:	46,7	51,7	52,2	52,7	15,1	15,9	9,5	9,3
Dəmir yolu	24,7	20,6	15,5	12,6	7,3	8,2	3,9	3,0
Dəniz	8,5	9,4	6,1	6,9	7,7	7,7	5,6	6,3
Avtomobil	13,6	21,7	30,7	33,2	-	-	-	-

Aparılan araşdırmaların nəticəsi göstərir ki, ölkəmizdə tranzit-nəqliyyat xidmətlərinin təşkili prosesində çoxsaylı ehtiyat imkanları mövcuddur. Görünür, elə buna görə də, Azərbaycanda logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsində 2025-ci ilədək olan dövr üçün uzunmüddətli baxış, logistika və ticarət infrastrukturunun əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirilməsi hədəf kimi qarşıya qoyulmuşdur. Bununla yanaşı, 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün başlıca hədəf ölkədə güclü əlaqələri olan logistika və ticarət mərkəzlərinin səmərəli idarə olunması nəzərdə tutulur. [6, s. 13, 15] Həmin hədəflərə çatmaq üçün aşağıdakı təşkilati-iqtisadi, institusional xarakterli tövsiyələrin həyata keçirilməsi məqsədə uyğun olardı:

- azad ticarət zonalarının ölkə ərazisində və sərhəd zonalarında geniş şəbəkələrinin yaradılması;
- neft-qaz ixrac boru kəmərlərinin potensial imkanlarından tam istifadə etmək üçün Xəzəryanı ölkələrin tranzit yüklərinin həcminin və intensivliyinin artırılması;
- Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin imkanlarından səmərəli istifadə edilməsi;
- logistika infrastrukturunun genişləndirilməsində özəl sektorun investisiyalarından istifadəyə üstünlük verilməsi;
- marketinq, satış və paylama xidmətlərinin yaxşılaşdırılması üçün ticarət yönümlü emal mərkəzlərinin yaradılması;
- respublikamızın regionlarında əlavə dəyər əldə edilməsinə hədəflənən logistika və ticarət mərkəzlərinin təşkili və bu prosesdə özəl sektorun iştirakının təmin edilməsi.

Nəticə

Logistika mərkəzlərini yaratmaq və inkişaf etdirməklə Azərbaycan regionun tranzit ticarətində mərkəzi fiqura çevrilə bilər. Ölkəmizin yerləşdiyi əlverişli coğrafi mövqe, etibarlı tərəfdaş olması və üzərinə götürdüyü öhdəlikləri vaxtında və keyfiyyətlə yerinə yetirməsi buna imkan verir. Nəqliyyat-tranzit daşımalarında ilbəil artan göstəricilər də ölkəmizin bu sahədə əhəmiyyətli potensialının olmasından xəbər verir. Ona görə də logistika sferasında təşkilati, struktur, xidmət və s. bir sıra işlərin görülməsi həyata keçirilməlidir. Araşdırmalar göstərir ki, ölkəmiz Mərkəzi Asiya - Qara dəniz və Rusiya-İran marşrutları ilə öz payını 40%, Mərkəzi Asiya-Avropa, eləcə də İran və Qara dəniz marşrutları ilə payını 25% artıra bilər. Böyük İpək Yolu marşrutu üzrə yeni xidmət növlərinin və formalarının tətbiqi hesabına Azərbaycanın tranzit payının artırılması da mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı: DSK, 2019, 780 s.
2. Azərbaycanın Xarici Ticarəti. Bakı: DSK, 2020, 218 s.
3. Əliyev T.N. Azərbaycanda tranzit-nəqliyyat xidmətlərinin inkişafında logistika ifrastrukturunun rolu, Bakı, 2020, 380 s.
4. Hüseynov H.R. Nəqliyyatın iqtisadiyyatı. Dərs vəsaiti. Bakı, 2012, 187 s.
5. SOCAR-ın "Marketinq və iqtisadi əməliyyatlar" idarəsinin ilkin uçot və hesabat sənədlərinin məlumatları.
6. Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. Bakı, 2016, 67 s. https://mida.gov.az/documents/Logistika_v%C9%99_ticar%C9%99tin_inki%C5%9Faf%C4%B1na_dair_Strateji_Yol_X%C9%99rit%C9%99si_.pdf
7. https://www.stat.gov.az/source/transport/#

Резюме

Илкин Зейналлы

Роль логистической инфраструктуры в экономическом развитии Азербайджана

В статье рассматриваются направления расширения транзитного потенциала нашей национальной экономики. Особое внимание было уделено объемам перевозок, осуществляемых нашей страной с рядом стран исходя из ее стратегического положения и перспектив их развития в ближайшем будущем. Также систематизирована сущность логистической инфраструктуры, классификация предоставляемых там услуг. Были прокомментированы вопросы значительного улучшения логистической и торговой инфраструктуры, эффективного управления. Даны организационно-экономические и организационные рекомендации для достижения этих целей. Отмечая важность

существующей инфраструктуры для тех же целей, были проанализированы и оценены результаты их деятельности. При этом были выявлены соответствующие резервные возможности и даны рекомендации по их эффективному использованию.

Ключевые слова: *транзит, транспорт, сервис, логистика, инфраструктура*

Summary

İlkin Zeynallı

The Role of Logistics İnfrastructure in the Economic Development of Azerbaijan

The article discusses the directions for expanding the transit potential of our national economy. Particular attention was paid to the volume of transportation carried out by our country with a number of countries based on its strategic position and prospects for their development in the near future. The essence of the logistics infrastructure and the classification of the services provided there are also systematized. Issues of significant improvement of logistics and trade infrastructure, effective management were commented on. Organizational, economic and organizational recommendations are given to achieve these goals. Noting the importance of the existing infrastructure for the same purposes, the results of their activities were analyzed and evaluated. At the same time, relevant reserve opportunities were identified and recommendations were given for their effective use.

Keywords: *transit, transport, service, logistics, infrastructure*

Redaksiya heyətinin üzvü i.e.d., prof. Məmmədov Elşad Yaqub oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

BİZİM MÜƏLLİFLƏR

ABBASZADƏ Vida
magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: vidaabbaszade99@gmail.com

ALTAYLI Seyfəddin
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: altayli_s@yahoo.com

AXUNDOVA Lamiyə
dissertant, Gəncə Dövlət Universiteti
e-mail: axundova gdu@yahoo.com

AĞAYEVA Sara
dissertant, Bakı Dövlət Universiteti
e-mail: sara.aghayeva@gmail.com

CARÇIYEVA Nərgiz
doktorant, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: ncarchiyeva@mail.ru

ƏBDÜRRƏHİMOVA Şəfa
dissertant, Azərbaycan Dillər Universiteti
e-mail: chafouniya85@yahoo.fr

ƏSƏDOV Ədalət
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: seyidheci@mail.ru

XƏLİLOV Cəlal
magistr, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: jalal_khalil@mail.ru

İSMAYİLOVA Məftunə
dissertant, Bakı Dövlət Universiteti
e-mail:maftuna_i@mail.ru

QİBLƏLİYEVA Nuray
doktorant, Bakı Dövlət Universiteti
e-mail: nuray_qiblaliyeva@mail.ru

QURBANZADƏ Aqil
magistr, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: agil.gurbanzadeh@gmail.com

MƏMMƏDOVA Sevinc
dissertant, AMEA akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
e-mail: sevinc.mammedova81@gmail.com

MİRZƏYEV Səxavət
doktorant, Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
e-mail: mirzeyev.s@gmail.com

NOVRUZLU Behbidalı
doktorant, Gəncə Dövlət Universitet
e-mail: behbudnovruzlu@gmail.com

VƏLİYEV Sahib
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
e- mail: s.valiyev@gmail.com

ZEYNALLI İlkin
Abşeron Logistika Mərkəzi
e-mail: 723@gmail.com

СОЛТАНОВА Назиля
доцент, кандидат исторических наук, Институт истории науки НАНА
e-mail: physics_nas@rambler.ru

AYDEMIR BAS Fatma Betül
Ph.D student in the Department of the History of Turkic Nations, Baku State University
e-mail: fbetulaydemir@gmail.com

BAGHIRLI Aytaj
master, Azerbaijan University of Languages
e-mail: b.aytach@gmail.com

CEVIKEL Şeyda
Ph.D student in the Department of International Relations, Khazar University
e-mail: seydacevikel@gmail.com

ГАСАНОВА Вусаля
кандидат юридических наук, доцент, ИИН НАНА
e-mail: vhasanova@yahoo.com

ГУСЕЙНОВА Сабина
магистр, Академия государственного управления при Президенте Азербайджанской Республики
e-mail: sabina.huseynovaa111@gmail.com

ШАХГУСЕЙНБЕКОВА Нигяр
диссертант, Институт Философии НАНА, Университет «Азербайджан»
e-mail: nigar.shah@mail.ru

D Ü Z Ə L İ Ş L Ə R

YAZI QAYDALARI

1. Məqalələr Times New Romanla, 1,5 interval və 14 şriftlə yazılmalıdır.
2. Parametrlər aşağıdakı qaydada olmalıdır:
   Aşağı – 2
   Yuxarı – 2
   Sağ – 3
   Sol – 1
3. Abzas 1 sm. olmalıdır.

Başlıq:

Öncə məqalənin adı, 1 sətir boşluqdan sonra müəllifin adı verilir. Məqalənin adı bütün hərflər böyük olmaqla qara (bold) ilə verilir. Məqalənin adı ortada, müəllifin adı sağda qara ilə olmalıdır. Soyadının bütün hərfləri qara ilə və böyük hərflərlə verilməlidir, məsələn:

DİDAKTİK VÜCUDNAMƏLƏR

Elmira MƏMMƏDOVA

4. Məqalənin yazıldığı dildəki *Açar sözlər* müəllifin adından sonra aşağıdakı qaydada 10 şriftlə, 1 sətir öncədən, 1 sətir sonradan ara verilməklə yazılmalıdır:

Açar sözlər: *Türk ədəbiyyatı, vücudnamə, yaşnamə, əlifnamə*

5. Müəllifin elmi dərəcəsi, işlədiyi yer və e-mail adresi soyadının qarşısına ulduz (*) işarəsi qoyulmaqla səhifə sonunda **kursivlə** verilir, məsələn,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: mamedovaelmira4@gmail.com

6. Məqalələr daxili bölgülərlə verilməlidir: **Giriş, I, II... və Nəticə**. Paraqraflar adlandırılmalıdır, məsələn,

Giriş
1. Türk ədəbiyyatında vücudnamələr
2. Öyüdnamə məsnəvisinin arxitektonikası və məzmun özəllikləri
Nəticə

Bu adlandırmalar qara şriftlə fərqləndirilməli və adlardan öncə 1 sətir ara verilməlidir.

7. Ədəbiyyat kod sistemi ilə verilməlidir: ya istifadə ardıcıllığı və ya əlifba sırası əsas götürülməlidir. Başqa qaydalar qəbul edilməyəcək.

Mətn içində istinadlar bu qaydada veriləcək: (3, s. 15)

Birinci rəqəm istinad edilən ədəbiyyatın kod nömrəsi olmalıdır. Vergül və nöqtədən sonra ara verilməlidir.

Ədəbiyyat sözü qara və kursivlə yazılmalı, öncə bir sətir ara verilməli və ortada olmalıdır, məsələn**,**

Ədəbiyyat:

Ədəbiyyat siyahısı əllə deyil, avtomatik olaraq, nömrələnməlidir. Ədəbiyyatın sırası 1 sm. sağa doğru çəkilməli və sol sıra çıxıntısız olmalıdır, məsələn,

Kitab adı:
1. Araslı H. İmadəddin Nəsimi: həyat və yaradıcılığı. Bakı: Azərnəşr, 1972, 200 s.

Məqalə adı:
1. Əliyarlı S. Milli hərəkatımızın ilkin dönəmləri // Azərbaycan, 1992, №9-10, s.138-148.

Konfrans materialları üçün:
1. Gender: Demokratiya, Sülh Mədəniyyəti, Təhsil / II Respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: Səda, 2005, s.23-25

1. Xülasələr üç dildə yazılmalıdır. Azərbaycan, rus və ingilis. Öncə müəllifin adı, növbəti sətirdə məqalənin adı qara şriftlərlə verilməlidir. Müəllifin adı qara və sağda, məqalənin adı ortada qara və kursivlə yazılmalıdır. Məsələn,

Summary

Saadat Shikhiyeva

Nasimi's hagiographic Personality

Müəllif adından öncə 1 sətir ara verilməlidir.

2. Mətndə şeirlərdən istifadə olunmuşsa, şeirlər 1 sətir öncə və bir sətir sonra olmaqla mətndən ayrılmalıdır. Şeirlər kursiv və qara ilə verilməli, 2 sm. sağa doğru çəkilməlidir. Məsələn,

Məndə sığar iki cahan, mən bu cahanə sığmazam,
Gövhəri laməkan mənəm, kövnü məkanə sığmazam.

MÜHÜM QEYDLƏR:

- Bu qaydalara uyğun yazılmayan, orfoqrafik, imla və ya üslub xətaları olan məqalələr qəbul edilməyəcək.
- Elmi dərəcəsi olmayanların məqalələrini elmi rəhbərlərinin oxuyub imzalaması vacibdir.
- Bütün məqalələr bir rəy və şöbə müzakirəsinin protokolundan çıxarış ilə kağızda və elektron variantda təqdim edilməlidir.

ПРАВИЛА НАПИСАНИЯ

1. Статьи должны быть написаны в Times New Roman, с интервалом 1,5 шрифтом 14

2. Параметры должны быть в следующем порядке:

Внизу – 2
Наверху – 2
Справа – 3
Слева – 1

3. Абзац – 1 см

4. Название:

Вначале печатается название статьи, с интервалом через одну строчку – имя автора. Название статьи целиком пишется заглавными буквами, выделяется жирным шрифтом (bold). Название статьи размещается посредине, имя автора справа жирным шрифтом. Фамилия целиком пишется заглавными буквами жирным шрифтом, например:

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ВЮДЖУТНАМЕ

Эльмира МАМЕДОВА

5. С интервалом в одну строчку до и после имени автора на языкенаписания статьи представляются *Ключевые слова* шрифтом 10 в нижеследующем порядке:

Ключевые слова: *тюркская литература, вюджутнаме, летопись, алифнаме*

6. Научная степень автора, место работы и e-mail адрес пишутся в конце страницы ***курсивом,*** со звездочкой (*) перед фамилией, например:

доктор философии по филологии, Бакинский Евразийский Университет
e-mail: mamedovaelmira4@gmail.com

7. Статья внутри делится на разделы (части): Вступление, **I, II... и Заключение.** Параграфы должны быть названы, например,

Вступление
1. **Вюджутнаме в тюркской литературе**
2. **Особенности архитектоники месневи «Оюднаме» и содержания**

Заключение

Эти названия должны быть выделены жирным шрифтом и с интервалом в 1 строчку после названия.

8. Литература должна быть представлена по кодовой системе: за основу берется или порядок использования, или алфавитный порядок. Другие правила не принимаются.

Ссылки внутри статьи даются в следующем порядке: (3, с. 15)

Первая цифра обозначает кодовый номер литературы, на которую дела- ется ссылка. После точки с запятой – пробел.

Слово «Литература» должно быть написано курсивом и жирным шриф- том, перед ним и после должен быть пробел в одну строчку, например,

Литература:

Список литературы должен быть пронумерован автоматически. Список литературы располагается со сдвигом 1 см вправо и левый ряд должен быть без отступа, например,

Название книги:

1. Араслы Г.Имадеддин Насими: жизнь и творчество. Баку: Азернешр, 1972, 200 с.

Название статьи:

1. Алиярлы С. Первые повороты в национальном движении // Азербай- джан, 1992, №9-10, с. 138-148.

Для материалов конференции:

1. Гендер: Демократия, Культура Мира. Образование / материалы II научно-практической конференции. Баку: Седа, 2005, с.23-25

9. Резюме должно быть написано на трех языках: азербайджанском, русском и английском. Вначале имя автора, на следующей строчке название статьи жирным шрифтом. Имя автора пишется справа, жирным шрифтом и курсивом.Например,

Summary

Saadat Shikhiyeva

Nasimi's Hagiographic Personality

Перед именем автора пробел 1 строчка.

10. В случае использования в статье стихов, они должны до и после выделяться интервалом в 1 строчку. Стихи должны быть напечатаны курсивом и жирным шрифтом, со сдвигом вправо на 2 см. например,

Məndə sığar iki cahan, mən bu cahanə sığmazam,
Gövhəri laməkan mənəm, kövnü məkanə sığmazam.

ВАЖНЫЕ ЗАМЕТКИ:

- Статьи, написанные не в соответствии с этими требованиями, имеющие орфографические и стилистические погрешности, приняты не будут.
- Статьи, написанные авторами без научной степени, должны быть прочитаны и подписаны научным руководителем.
- Ко всем статьям должны быть представлены один отзыв и выписка из протокола обсуждения в напечатанном и электронном варианте.

RULES OF WRITING

1. The text must appear in Times New Roman, 1.5 spaced, size 14.
2. Settings should be as following:
Down – 2
Up – 2
Right – 3
Left – 1
3. Paragraph should be 1 cm.
4. Title

Title must be written first, after 1 line space author's name. It may appear in bold and all letters uppercase. It must be in the middle, the author's name in bold in the right.

All the letters of the last name must be given capitalized and bold, for example:

DIDACTIC VUJUDNAMES

Elmira MAMMEDOVA

5. The *Keywords* written as the same language with the article must follow author's name: size 10, space 1 line before and 1 line after.

Keywords: *Turkish literature, vujudname, age, elifname*

6. The author's academic degree, place of work and e-mail address may appear at the end of the page in italic with an asterisk sign (*) in front of the surname, for example,

PhD, Baku Eurasian University
e-mail: mamedovaelmira4@gmail.com

7. Articles must be given with internal divisions: **Introduction, I, II... and Summary**. Paragraphs must be given names, for example,

Introduction
3. Vujudnames in Turkish literature
4. The architectonics and content aspects of Oyudname masnavi
Summary

Those nomenclatures must be differentiated by using bold shrift and before the names must appear a line space.

8. The literature must contain code system: it should be based on either the usage of sequelize or alphabetical order. The other rules will not be accepted.

In-text citations should be as following: (3, p. 15)

The first number should be the code number of the referred literature. It is important to put an interval after the comma and dot.

Sources must be written in bold, italic fonts in the middle, there must be an interval before it, for example,

Sources:

The reference list must be numbered automatically, not by hand. It has to be moved 1 cm to the right and left line should not be protrusion, for example,

The name of the book:

9. Araslı H. İmadeddin Nesimi: life and creativity. Bakı: Azerneshr, 1972, 200 p.

The name of the article:

1. Aliyarlı S. The initial periods of our national movement // Azerbaijan, 1992,

№910, p.138-148.

For conference materials:

1. Gender: Democracy, Culture of Peace, Education / II Republican scientific-practical conference. Baku: Sada, 2005, p. 23-25

9. Resumes must be written in three languages: Azerbaijani, Russian and English. First, the author's name, and in the next line title of the article may appear bold. The author's name should be written in the right, in bold, the title of the article in the middle, in bold and italic. For example,

Summary

Saadat Shikhiyeva

Nasimi's hagiographic personality

One line interval before the author's name.

10. If the text includes poetries, there must be one line interval before and after them. They may appear in bold and italic, and must be moved 2 cm to the right. For example,

Məndə sığar iki cahan, mən bu cahanə sığmazam,
Gövhəri laməkan mənəm, kövnü məkanə sığmazam.

IMPORTANT NOTES:

- The articles which don't match those criterias, with orthographic, writing or stylistic errors, won't be accepted.

- The supervisors of the authors without academic degrees have to read and sign the article.

- All articles should be submitted as paper and electronic version with one reference and an extract from the department.

YAZI KURALLARI

1. Makaleler Times New Roman, 1.5 aralık ve 14 punto ile yazılmalıdır.
2. Ayarlar aşağıdaki gibi olmalıdır:
Aşağı – 2
Yukarı – 2
Sağ – 3
Sol – 1
3. Paragraflar 1 cm girintiyle başlamalıdır.
4. Başlık:
İlk olarak makalenin başlığı 1 satır boşluktan sonra siyah ve koyu renkte olmalıdır. Makalenin başlığı ortada, yazarın ismi sağa dayalı ve siyah olmalıdır. Soyadı tamamı büyük harflerle ve siyah yazılmalıdır, örneğin:

AHLAKİ VÜCUTNAMELER

Elmira MAMMEDOVA

5. Makalenin anahtar kelimeleri aşağıdaki gibi 1 satır boşluktan sonra italik yazılmalıdır:

Anahtar kelimeler: *Türk edebiyatı, vücut, ihtiyar olma, alfabe*

6. Yazarın akademik unvanı, çalışma yeri ve e-posta adresi, soyadından sonra bir yıldız işareti (*) koyulmakla ilk sayfanın sonunda italik olarak yazılmalıdır, örneğin,

Dr. Doç., Bakü Avrasya Üniversitesi
e-mail: mamedovaelmira4@gmail.com

7. Makaleler ana metnin bölümleriyle verilmelidir: Giriş, I, II Paragraflar... ve Sonuç, örneğin;

Giriş
1. Türk edebiyatında vücutname
2. Öğütname mesnevisinin strüktürü ve içerik özellikleri
Sonuç

Bu başlıklar siyah fontla, metinden önce tek satır aralıklı olmakla yazılmalıdır.
8. Edebiyat kod sistemiyle verilmelidir: kullanım sırası veya alfabetik sıraya göre. Diğer kurallar kabullenmeyecektir.
Metindeki referanslar bu biçimde olmalıdır: (3, s. 15)
İlk rakam, başvurulan literatürün kod numarası olmalıdır. Virgül veya noktadan sonra ara verilmelidir.

Kaynakça kelimesi siyah, ortada, tamamı büyük harflerle ve önceden tek satır aralıklı olmakla yazılmalıdır, örneğin,

Kaynakça:

Literatür listesi manuel olarak değil, otomatik olarak numaralandırılmalıdır. Edebiyat sırası 1 cm. sağa doğru çekilmeli ve çıkıntısız olmalıdır, örneğin,
Kitap başlığı:
1. Araslı H. İmadeddin Nesimi: hayat ve yaratıcılığı. Bakü: Azerneşr, 1972, 200 s.

Makale Başlığı:

1. Aliyarlı S. Ulusal Hareketin erken dönemleri // Azerbaycan, 1992, №9-10, s. 138-148.

Sempozyum metinleri için:

1. Gender: Demokrasi, Barış Kültürü, Eğitim / II Cumhuriyet Bilimsel-Pratik Konferansından Materyaller. Bakü: Sada, 2005, s. 23-25.

9. Özetler üç dilde yazılmalıdır: Azerbaycan Türkçesi, Rusça ve İngilizce. Önce yazarın ismi, sonra makalenin başlığı siyah renkte verilmelidir. Yazarın adı siyah renkte ve sağda, makalenin başlığı ortada siyah ve italik olmalıdır. Örneğin,

Özet

Saadat Shikhiyeva

Nasimi'nin Menkıbevi Kişiliği

Yazar adı önceden bir satır aralıklı verilmelidir.

10. Metinde şiirler kullanılıyorsa, şiirler metinden önce ve sonra bir satır aralıkla yazılmalıdır. Şiirler italik, siyah, 2 cm. sağa doğru çekilmekle yazılmalıdır. Örneğin,

Mende sığar iki cahan, men bu cahane sığmazam,
Gövheri lamekan menem, kövnü mekane sığmazam.

ÖNEMLİ NOTLAR:

- Bu kurallara uygun olarak yazılmayan, yazım ya da üslup hataları olan makaleler kabul edilmeyecektir.
- Akademik unvanı olmayanların makalelerinin danışmanları tarafından okunup imzalanması gerekmektedir.
- Tüm yazılar, bir hakem önerisi ve bölüm toplantısının protokolünden alıntıyla birlikte basılı ve elektronik versiyonlarda sunulmalıdır.

Texniki redaktor: Təranə İbadova
Web-redaktor: Əmiraslan Vəlizadə
Korrektor: Lamiyə Kərimova

Ünvan: Bakı şəh., Akad. H.Əliyev küç., 135 A
E-mail: sivilizasiyabaau@mail.ru
WhatsApp: +9940506328388

Müəllim nəşriyyatı

Kağız formatı: 60 84 1/8. 25 ç.v.
Sayı: 100
Çapa imzalandı: 30 iyun 2022

.